

Година IV, Брой 4/2008 г.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет

Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

проф. д-р Чавдар Николов

Chief Editor

Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет в Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Милко Митрополитски
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)
доц. д-р Стефан Бойнец
(Университет в Приморска
Факултет по мениджмънт – Копер, Словения)
Академик Татяна Константинова
(Директор на Института по екология и
география на Академия на науките, Молдова)

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Milko Mitropolitski
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)
Assoc. Prof. Dr. Stefan Bojnec
(University of Primorska
Faculty of Management Koper – Slovenia)
Acad. Tatiana Constantinova
(Dir. of the Inst. of Ecology and Geography
of Academy of Sciences of Moldova)

Отговорен редактор

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
гл. ас. д-р Преслав Димитров

Production Editor

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Chief Ass. Prof. Dr. Preslav Dimitrov

**Технически редактор и
дизайн**

Лъчезар Гогов

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

доц. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и проф. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крале Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor’s office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
“Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ" – БЛАГОЕВГРАД ГОД. IV, №4, 2008

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY –
BLAGOEVGRAD VOL. IV, №4, 2008

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

1

TO OUR READERS

**ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И
ОБУЧЕНИЕ В ЕВРОПА**

**БЪОРН ПААПЕ,
ИВОНА КИЕРЕТА**

ЕВРОПЕЙСКАТА КРЕДИТНА СИСТЕМА
ЗА ПРОФЕСИОНАЛНОТО
ОБРАЗОВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ (ECVET)
КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ
НА ЗАЕТОСТ В ЕВС

2

**VOCATIONAL EDUCATION AND
TRAINING IN EUROPE**

**BJÖRN PAAPE,
IWONA KIERETA**

THE ECVET SYSTEM AS AN INSTRUMENT
FOR EMPLOYMENT SECURITY IN THE EMU

ПРЕСЛАВ ДИМИТРОВ

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА
ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ В
БАЛНЕО, СПА И УЕЛНЕС ТУРИЗМА
ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТ
„ТЕРМ”, ФИНАНСИРАН ПО ПРОГРАМА
„ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ” НА
ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

8

PRESLAV DIMITROV

OPPORTUNITIES FOR IMPROVEMENT OF
THE VOCATIONAL EDUCATION AND
TRAINING IN BALNEO, SPA AND WELLNESS
TOURISM THROUGH THE “THERM”
PROJECT, FINANCED UNDER THE EU
LEONARDO DA VINCI PROGRAMME

**СТРУКТУРНИ ИЗМЕНЕНИЯ В
ИКОНОМИКАТА И
ВЪНШНОТЪРГОВСКИ ОТНОШЕНИЯ**

РУМЯНА НЕЙКОВА

СТРУКТУРНИ ИЗМЕНЕНИЯ И
ДИНАМИКА НА
ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА В
ПРОМИШЛЕННОСТТА В УСЛОВИЯТА НА
ГЛОБАЛИЗИРАЩА СЕ ИКОНОМИКА

15

**STRUCTURAL CHANGES
IN ECONOMY AND FOREIGN
TRADE RELATIONS**

RUMYANA NEYKOVA

STRUCTURAL CHANGES AND DYNAMICS
OF THE PRODUCTIVITY IN THE INDUSTRY
OF CONDITIONS OF GLOBALIZED
ECONOMY

АЛЕКСАНДЪР ТАСЕВ

ВЪНШНОТЪРГОВСКИЯТ
СТОКООБМЕН И ВЪНШНИТЕ ПАЗАРИ
НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ 1988 –
2006г.

23

ALEXANDER TASEV

THE FOREIGN TRADE EXCHANGE OF
COMMODITIES AND THE FOREIGN TRADE
MARKETS OF THE REPUBLIC OF BULGARIA
WITHIN THE PERIOD 1988 - 2006

ДАНЪЧНО ОБЛАГАНЕ**TAXATION****ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА**

ИМУЩЕСТВЕНОТО ОБЛАГАНЕ В
БЪЛГАРИЯ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ В
РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

41

DESI SLAVA STOILOVA

PROPERTY TAXATION IN BULGARIA: A
COMPARATIVE SURVEY IN THE
FRAMEWORK OF EUROPEAN UNION

МЕЖДУНАРОДЕН ТУРИЗЪМ**INTERNATIONAL TOURISM****ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ,
МАРИЯ ВАСИЛЕВА**

ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА
ТУРИСТИЧЕСКИЯ ОБМЕН МЕЖДУ
БЪЛГАРИЯ И СТРАНИТЕ ОТ
БАЛКАНСКИЯ РЕГИОН

59

**GEORGI GEORGIEV,
MARIA VASILEVA**

DEVELOPMENT TRENDS IN THE TOURISM
INTERCHANGE BETWEEN BULGARIA AND
THE COUNTRIES OF THE BALKAN REGION

**КАЧЕСТВО НА ВИСШЕТО
ОБРАЗОВАНИЕ****QUALITY OF HIGHER
EDUCATION****ДИМИТЪР ДИМИТРОВ**

РЕАЛИЗАЦИЯ НА КАДРИТЕ В
КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

70

DIMITAR DIMITROV

EMPLOYMENT REALIZATION OF HUMAN
RESOURCES IN THE CULTURAL TOURISM
OF BULGARIA

ВАСИЛ МАРИНОВ

ОТНОШЕНИЕТО НА ПРАКТИКАТА КЪМ
ПРАКТИЧЕСКАТА ПОЛЕЗНОСТ НА
УНИВЕРСИТЕТИТЕ – ПРОБЛЕМИ И
ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ

87

MARIN NESHKOV

THE RELATION OF PRACTICE TO
PRACTICAL UTILITY OF UNIVERSITIES –
PROBLEMS AND POSSIBLE SOLUTIONS

НИКОЛИНА ПОПОВА

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ПОДХОДИ
КЪМ КОНСТРУИРАНЕ НА
БАКАЛАВЪРСКИ УЧЕБНИ ПЛАНОВЕ ПО
ТУРИЗЪМ ВЪВ ВУЗ В БЪЛГАРИЯ

95

NIKOLINA POPOVA

BASIC PRINCIPLES AND APPROACHES OF
BUILDING UP OF BACHELOR'S DEGREE
STUDY PLANS IN THE HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS IN BULGARIA

**БЛАГА СТОЙКОВА,
ЮЛИЯНА ЯРКОВА**

РАЗВИТИЕ НА ЧУВСТВОТО ЗА
НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И
ДОСТОЙНСТВО В ПРОЦЕСА НА
ОБУЧЕНИЕТО ПО ТУРИЗЪМ ЗА
УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ СРЕД
ИЗЯВЕНИТЕ ТУР. ДЕСТИНАЦИИ

101

**BLAGA STOYKOVA,
YULIANA YARKOVA**

DEVELOPMENT OF SENSE FOR NATIONAL
IDENTITY AND DIGNITY IN THE PROCESS
OF TRAINING IN TOURISM AIMED AT
ASCERTAINING BULGARIA AMONG THE
PROMINENT TOURISM DESTINATIONS

**ТАНЯ АНГЕЛОВА,
МАРИЯ СТОЙЧЕВА,
ЦВЕТелиНА КЪНЕВА**

РАЗВИТИЕТО НА СПА И УЕЛНЕС
ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ –
ПРЕДПОСТАВКА ЗА ВЪВЕЖДАНЕ НА
ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТАНДАРТИ ЗА
ОБУЧЕНИЕ

107

**TANIA ANGELOVA,
MARIA STOYCHEVA,
TZVETELINA KANEVA**

DEVELOPMENT OF SPA AND WELLNESS
TOURISM IN BULGARIA – A PRECONDITION
FOR IMPLEMENTATION OF EUROPEAN
STANDARDS OF TRAINING

ЗЛАТКА ГРИГОРОВА

СЪВРЕМЕННИ ИЗИСКВАНИЯ ПРИ
ПОДГОТОВКАТА НА КАДРИ В ТУРИЗМА
– МОДЕЛ НА ВУ "ЗЕМЕДЕЛСКИ КОЛЕЖ"
ГР. ПЛОВДИВ

113

ZLATKA GRIGOROVA

MODERN REQUIREMENTS FOR
EDUCATION AND TRAINING OF HUMAN
RESOURCES IN TOURISM – THE MODEL
OF HIGHER SCHOOL "AGRICULTURAL
COLLEGE", PLOVDIV

ВЕРЯНА БОЕВА

ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСИТЕ НА
ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕВРОПЕЙСКА
ИНТЕГРАЦИЯ ВЪРХУ ПАЗАРА НА
ОБРАЗОВАТЕЛНИ УСЛУГИ В
БЪЛГАРИЯ

121

VERIANA BOEVA

THE INFLUENCE OF THE PROCESSES OF
GLOBALIZATION AND OF THE EUROPEAN
INTEGRATION ON THE MARKET OF
EDUCATION SERVICES IN BULGARIA

**Настоящият брой на списание "Икономика и управление" се издава с
финансовата подкрепа на авторите.**

***Всички права върху публикуваните
материали са запазени.
Възгледите на авторите изразяват
личното им мнение и не ангажират
редакцията на списанието.***

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание “Икономика и управление”. Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет “Неофит Рилски” – Благоевград и издаването му е свързано с понататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България към Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изяснява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание “Икономика и управление” - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакционната колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;*
- управленските подходи и механизми;*
- европейската интеграция и глобализацията;*
- качеството и конкурентноспособността;*
- икономиката на знанието;*
- икономическият растеж и устойчивото развитие.*

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание “Икономика и управление” се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакционната колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание “Икономика и управление” ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакционната колегия

проф. д-р БЪОРН ПААПЕ

УНИВЕРСИТЕТ РВТУ ААХЕН, Германия

д-р ИВОНА КИЕРЕТА

УНИВЕРСИТЕТ РВТУ ААХЕН, Германия

**ЕВРОПЕЙСКАТА КРЕДИТНА СИСТЕМА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ
И ОБУЧЕНИЕ (ECVET) КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА ЗАЕТОСТ В ЕВС**

**THE ECVET SYSTEM AS AN INSTRUMENT FOR EMPLOYMENT SECURITY IN THE
EMU**

Prof. Dr. Dr. BJÖRN PAAPE

RWTH AACHEN UNIVERSITY, Germany

Dr. IWONA KIERETA

RWTH AACHEN UNIVERSITY, Germany

Abstract: The introduction of the ECVET (European Credit System for Vocational Education and Training) is the logical continuation of the Bologna Decree of 1999, according to which, amongst other things, the harmonization of the European education systems – and consequently the mobility of European job seekers - is to be promoted.

On the basis of the European economic integration process, in particular via the introduction of the Economic and Monetary Union (EMU) and the currently unfavourable situation of the labour market, we elucidate the need for action with regard to the implementation of the ECVET. The focus of our observations is thereby on the necessity of the mobility of the production factor “labour”. In conclusion, first potential solutions for dealing with the problems of implementation are given.

Keywords: European Economic Integration; European Monetary Union; Employment; Mobility of Labour, Vocational Education

The introduction of the ECVET (European Credit System for Vocational Education and Training) is the logical continuation of the Bologna Decree of 1999, according to which, amongst other things, the harmonization of the European education systems – and consequently the mobility of European job seekers - is to be promoted.

The successful implementation of the ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) in the university sector and the great number of students who are spending part of their studies abroad¹ (often the “semester abroad”: an

integral component of Bachelor’s degree programmes) resulted in the Directorate General for Education and Culture of the European Commission examining the possibility of introducing the ECVET within the framework of European vocational education systems (Commission of the European Communities, 2006). In 2006 – with the support of the Leonardo da Vinci programme - around 84,500 apprentices took part in transnational vocational

---

Migrationsbericht, 2006, p. 59ff). 3469 students were from Poland alone, 3404 from France and 2598 from Spain (Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge, Migrationsbericht, 2006, p. 250); the total number of Polish students in the winter semester 2006 was 11,651 (Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge, Migrationsbericht, 2006, p. 58). Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge, Migrationsbericht, 2006, p. 58).

---

¹ In the winter semester 2006/2007, in the Federal Republic of Germany alone, a total of 246,369 international students were enrolled (Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge, Migrationsbericht, 2006, p. 55). The number of new students in 2006 was 53,554 (Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge,

education and training measures¹ (ECVET Reflector, 2007:4). Between 2000 and 2006, the Leonardo da Vinci programme supported a total of 371,000 people in transnational mobility measures (approx. 74% of them were apprentices; the people involved were mainly from the service sector, whilst 12% were working in the trade sector). Overall, the manufacturing sector is underrepresented, whilst the education sector is notably overrepresented; WSF: XVIf, p. 14)². By 2013, an annual number of at least 150,000 individuals are to gain access to the Leonardo Programme during their vocational education/training (<http://www.euractiv.com/de/mobilitaet>).³

However, if we compare these figures with the previously mentioned figures for international students currently residing in Germany alone, we can, overall, indeed speak of a “marginal phenomenon” (ECVET Reflector, 2007:4).

The emergent need for action will be elucidated here on the basis of the European economic integration process, in particular with regard to the introduction of the Economic and Monetary Union (EMU) and the current problematic situation on the job market.

1. The Introduction of the EMU under Consideration of the Theory of Optimum Currency Areas

1.1 On the Emergence of the Theory of Optimum Currency Areas

---

¹ In comparison, only 20,000 persons are participating in national or bilateral mobility programmes, see ECVET Reflector, 2007:4.

² In a survey, 87% of the persons interviewed claimed to be very satisfied with this measure – see WSF Study, XVIf.

³ From a historical perspective, European mobility is not unknown: the transferring of knowledge and experience by the travelling journeymen of the Middle Ages. However, nowadays, it must be noted that the number of young craftsmen who “take to the road” has declined to an almost negligible level. The exchange programmes initiated in the wake of World War II were of a more peace-nurturing nature; the practical training itself playing a more background role.

In the run-up to the introduction of the EMU, the costs and benefits involved were discussed in detail (Paape, 2000: 141ff). Apart from a concrete list of advantages and disadvantages, the focus was also on the issue of whether the EMU would actually be a so-called optimum currency area. The Theory of Optimum Currency Areas was, after first and initially barely heeded approaches by Mundell (1961) and Kenen (1969), expanded in the last few decades, and attempts were made to obtain criteria for determining and defining optimum currency areas.

It was considered necessary that the key economic objectives (economic growth, price level stability, high level of employment and international trade balance) were to be simultaneously met (Harrop, 1992:175).

1.2 On the Determining of Optimum Currency Areas

The possible criteria for defining optimum currency areas can be systemized via their allocation to a microeconomic or a macroeconomic category. This differentiation refers to the type of phenomenon which initially –it is claimed– interferes with the existing economic (domestic and international) balance of the observed countries. International trade disturbances which can impact on an economy may be of microeconomic or macroeconomic nature. Microeconomic disturbances are when consumer preferences change and demand is directed towards increased amounts or lower amounts of individual import goods, or if productivity increases in individual sectors of the economy raise the competitiveness of the producers of these goods on world markets, thus placing producers from other countries under increased competitive pressure. We speak of “macroeconomic international trade disturbances” if cyclical movements abroad influence or determine the aggregate domestic demand and thus the domestic economic cycle. Further, differences in the macroeconomic price

development between different economies may lead to disturbances in international macroeconomic trade. Of the many approaches for defining optimum currency areas – here we cite only the demand of member states of a currency union for product diversification in order to ward off asymmetrical (demand) shocks in the sense of a microeconomic perspective (Kenen, 1969, Matthes, 1991: 78, Harrop, 1992: 176), the demand for harmonizing rates of inflation¹ (Revelas, 1980:51ff; Matthes, 1991:80ff; Schmidt, Straubhaar, 1995:434) and the standardization or harmonization of monetary and economic policy for warding off disturbances in international trade, such as can result for example from the international price and business cycles (Haberler 1970).

The mobility of the production factor “labour” – such as Mundell (1961) demands as a criterion for defining an optimum monetary area – will be examined more closely in the following. We wish to demonstrate that in particular the mobility of workers would be a central equalizing instrument should an asymmetric (demand) shock occur in the EMU.

2. The Criterion of Factor Mobility

Mundell (who received the Nobel Prize in Economics in 1999) considers two separate currency areas when analyzing optimum currency areas – USA and Canada – which both consist of two homogenous crossborder regions – the East with its focus on the automobile industry – and the West with its focus on the timber industry (Mundell, 1961). Mundell’s considerations can fundamentally be transposed to the European economic area. The basis is primarily an asymmetric microeconomic disturbance in such a form that a preferential shift leads to a shift or an

---

¹ A rate of inflation which is continuously above that of the trade partners, will, at fixed rates of exchange, lower the competitiveness of domestic production and consequently result in a continuously growing deficit of the trade balance.

increase in demand for the West region’s product (increased demand along the line of “stylish living with new furniture” – whilst at the same time there is a drop in demand for the East region’s product (lower demand for cars on account of rising fuel costs). Thus, the initial basic economic balance is disturbed.

The consequence of this preferential shift or a shift in demand would be a decrease in the real income in the Eastern regions. With downwards rigidity of wages and prices – which can tendentially be taken as given for the European economies – there would be a drop in production and subsequent underemployment. In the West, on the other hand, there would be increased employment and a corresponding rise in wages, potentially with price increases. The West would note an activation of its trade balance, whereas the Eastern region’s balance would reveal liability tendencies (Revelas, 1980:22). If both countries (in Mundell’s case USA and Canada - analogously for European states, as mentioned above) – form a uniform currency area with national monetary policy, economic policy is then faced with the following dilemma: Either steps will be taken to counteract the fall in employment in the East region by measures which mobilize the overall demand – whereby however, the inflationary development in the West region and in the overall economy would be aggravated, or the inflatory tendencies in the West region will be tackled by an attempt to stabilize the price level, which would, in the end, reduce further the employment opportunities in the East region owing to the restrictive monetary policy followed in the West.

It would be a different case were the exchange rate between a currency area “East region” and a currency area “West region” a flexible one. The interplay between supply and demand on the currency market- at least in basic economic theory – leads to an equalizing of the regional balances of payment. The currency in the West region would be revalued in

relation to the currency of the East region because the increased demand for the products of the West region would go hand in hand with an increased demand for its currency, whilst the opposite would hold for the development of the rate of exchange for the East region's currency. The revaluation of the West region's currency would curb demand/inflation whilst the devaluation of the East region's currency would improve export opportunities and thus compensate for the drop in demand, and lead to employment stabilization. The flexibility of the exchange rate and the splitting up of a country into 2 currency areas, each with its own currency, is only necessary in this model if other adjustment mechanisms are not available. A significant mechanism of this kind is, according to Mundell, the mobility of the factor "labour" between the two regions.

The reaction of supply to the shift in demand for goods becomes evident in a corresponding shift of factor demand. If the factor "labour" is highly mobile, a shift in demand between the East region and the West region (in Europe) will result in a movement of job seekers from the East into the West, whereby a new balance can be attained. The redundant manpower in the East can be used (qualification requirements are not taken into consideration here) to cope with the expansion of production in the West. In this manner, unemployment is reduced and the employment problems in the East are alleviated, whilst in the West, the inflow of manpower results in an expansion of capacities and thus the fulfilling of the increased demand for goods with or without slight price increases, or a curb on inflationary tendencies is facilitated even if the exchange rate relations between the regions are fixed. Without doubt, the potential mobility of the factor "labour" – in particular where a wage differential is given – is a function of spatial distance on account of the very different social and cultural factors.

3. The Introduction of the ECVET as an Instrument for Increasing the Factor Mobility

When considering the EU as an "optimum currency area" the factor "labour" should be considered in a more detailed manner. Firstly, it should be said that currently only 1.5% of EU citizens live and work in a member state other than the one in which they grew up (<http://www.euractiv.com/de/mobilitaet>). At management level, after university education, one can certainly speak of a basic willingness to participate in the necessary factor mobility. Similarly, in the last few decades, low-qualified workers have been displaying a tendency towards increased factor mobility. For example, in the building sector. The majority of the labour force with – or during the course of – a vocational qualification can, however, be viewed as having lower mobility. This difference with comparison to the high labour mobility in the USA is explained amongst other things by the language barriers in the EU and the lack of reciprocal recognition of vocational qualifications.

With the introduction of the ECVET, this mobility will definitely be facilitated. Basically, the introduction of the ECVET is, then, a key step towards securing employment in Europe. When observing the current discussion of the introduction of the ECVET, it should be stated that it has been hailed by employers and employee organizations, and concrete suggestions for implementation have been actively put forward. The positive attitude of the "German Economy", represented amongst other things by the Confederation of German Employers' Association (BDA), is emphasized in the report by the Kuratorium der deutschen Wirtschaft für Berufsbildung: Berufliche Bildung für Europa, Europäischer Qualifikationsrahmen (EQF) und Leistungspunktesystem (ECVET), Bonn, March 2005.

The unions for their part also positively regard the ECVET system for promoting European worker mobility (IGM:

<http://www.igmetall-wap.de/publicdownload/ECVET.pdf>, see also Heidemann, 2004). Both sides are, of course, aware of the problems involved with its implementation.¹ To clarify these issues, the EU Commission commissioned the consulting company PricewaterhouseCoopers to conduct the study “Move it”, which looks at the overcoming of obstacles to the mobility of apprentices and other young people in vocational training (status June 2007). It is not clear in this study however – similar to all the other currently available studies and concepts – how the language barriers should be tackled². A central result of a European Commission study entitled “The Europeans and their Languages” (2005/2006) clearly shows that English continues to be the most widely spoken foreign language. 38% of EU citizens say that they have sufficient skills to hold a conversation in English. A further 13% say that English is their native language. Thus, 51% have the corresponding spoken English skills. This is followed by German (a total of 32%), French (26%), Italian (16%), Spanish (15%) and Polish (10%) (European Commission, 2006: 4ff). These figures are reflected in the figures of those countries which are implementing Leonardo da Vinci measures. The UK leads with 23.6% in front of Germany with 12.3%, Spain with 10.6%, Italy with 5.6% and France with only 4.5% (WSF, 2007:24). The consequences of this stocktaking of language skills will be examined in the final section.

---

¹ The importance of the ECVET system was discussed on the occasion of the *Berufskollegtag* (Vocational College Day) 2007 under the heading “New Demands on Vocational Education in North Rhine Westphalia (particularly in Forum 4, Gewerkschaft für Erziehung und Wissenschaft, Berufskollegtag, Essen, 2007).

² When we observe the current participation in transnational further training, it is evident that there are substantial differences according to the sector involved, e.g. persons in the travel industry or wholesale/export trade are overproportionately represented (EU: Move it, p. 31). Here, it can be assumed that – owing to the nature of the vocation – the language barriers are lower.

4. Conclusions

We have demonstrated in this article that the implementation of the ECVET may be viewed as a consistent continuation of the university ECTS concept. The mobility of the production factor “labour” is a key instrument for ensuring employment stability and thus stability for national economies in the EMU. The introduction of the ECVET can only successfully play its role however if corresponding additional measures are introduced in parallel. These would include the promotion of foreign language learning in vocational training courses in order to facilitate vocational mobility. In the business and commercial sectors, the mobility of finished trainees will in future still only be a viable option in times of job insecurity if the ability to work in the language of another country is given. Whether this will in future – analogously to the development of the ECTS at university level – mean an increased drive to impart English skills – is questionable. The relevant states and firms are not in a position to quickly impart the necessary English language skills in the commercial and trade vocations below university level. A sort of “hybrid” strategy would seem a feasible approach, i.e. long-term intensification of English skills with a simultaneous option of a flexible choice of a further foreign language. This view would tie in with a statement by the EU Commission: “The importance of multilingualism to the Commission was underlined by the appointment of a commissioner, Leonard Orban, to manage the portfolio for the very first time at the beginning of 2007 (<http://www.euractiv.com/en/culture/language-use-eu/article-137663>),

Thus, the increased demands regarding foreign language acquisition will also make a comprehensive restructuring of the curricula of the vocational careers necessary, since the overall quota of training hours is limited. Subject-related contents will be vying with the enhancing of

foreign language competencies. How the individual European countries will manage | this conflict of goals remains to be seen.

Bibliography and References:

1. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Migrationsbericht, Berlin, 2006.
2. Commission of the European Communities: European Credit system for vocational Education and training (ECVET). A System for the transfer, accumulation and recognition of learning outcomes in Europe, Brussels, 2006.
3. ECVET reflector: Implementing and developing an ECVET system for initial vocational education and training, issued by Forschungsinstitut Berufliche Bildung, Berlin, 2007.
4. European Commission (Ed): Eurobarometer Spezial 243; Die Europäer und ihre Sprachen, Brussels, 2006.
5. European Commission: Ein Markt - eine Währung. Potentielle Kosten und Nutzen der Errichtung einer Wirtschafts- und Währungsunion - eine Bewertung, Brussels, 1990.
6. Harrop, J.: The Political Economy of Integration in the European Community, 2nd. edition, Hants, 1992.
7. Heidemann, W.: ECVET und EQF im Kopenhagen-Prozess der Europäischen Berufsbildung, Hans Böckler Stiftung, Düsseldorf, 2004.
8. <http://www.euractiv.com/de/kultur/sprachgebrauch-eu>
9. <http://www.euractiv.com/de/mobilitaet>
10. IGM: Auf der Suche nach Transparenz in der Europäischen Berufsbildung – Was ist ECVET und wie gehen wir damit um. Ressort Bildungs – und Qualifizierungspolitik 2005, <http://www.igmetall-wap.de/publicdownload/ECVET.pdf>
11. Kenen, P.: The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View, in: R. Mundell/ A. Swoboda (Eds.), Monetary Problems of the International Economy, Chicago/ London, 1969, pp. 41-59.
12. Kuratorium der deutschen Wirtschaft für Berufsbildung: Berufliche Bildung für Europa. Europäischer Qualifikationsrahmen (EQF) und Leistungspunktesystem (ECVET), Bonn, March 2005.
13. Matthes, H.: Ist die Gemeinschaft ein optimaler Währungsraum?, in: Europa auf dem Weg zur Währungsunion, edited by Weber, M., Darmstadt 1991, pp.70-103.
14. Mundell, A.: A Theory of Optimum Currency Areas, in: American Economic Review, Vol.51, 1961, pp.657-664.
15. PricewaterhouseCoopers: "Move it" Study, issued by the European Commission, Brussels, 2007.
16. Paape, B.: Einführung in die europäischen Wirtschaftsbeziehungen, Aachen, 2000.
17. Revelas, K.: Optimale Währungsräume und Währungsunionen. Eine theoretische, empirische und wirtschaftspolitische Analyse, Berlin, 1980.
18. WSF Wirtschafts- und Sozialforschung (WSF): Analyse der Wirkungen von LEONARDO DA VINCI Mobilitätsmaßnahmen auf junge Auszubildende, Arbeitnehmerinnen und Arbeitnehmer sowie der Einfluss sozioökonomischer Faktoren (Study carried out for the European Commission Directorate General for Education and Culture), Kerpen 2007.

гл. ас. д-р ПРЕСЛАВ ДИМИТРОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ” - Благоевград

**ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ В
БАЛНЕО, СПА И УЕЛНЕС ТУРИЗМА ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТ „THERM”,
ФИНАНСИРАН ПО ПРОГРАМА „ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ” НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ**

**OPPORTUNITIES FOR IMPROVEMENT OF THE VOCATIONAL EDUCATION AND
TRAINING IN BALNEO, SPA AND WELLNESS TOURISM THROUGH THE “THERM”
PROJECT,
FINANCED UNDER THE EU LEONARDO DA VINCI PROGRAMME**

Chief Assistant Prof. Dr. PRES LAV DIMITROV

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, Blagoevgrad

Abstract: In Europe, the hydrotherapy sector has an important role to play both socially and economically. Bulgaria and Romania are facing the challenges raised by the transition from a planned economy to a market economy and their integration in Europe. The development of tourism and of seaside tourism in particular, is of strategic significance for these two countries. And there is a strong willingness to redirect the development of the tourism industries of Bulgaria and Romania from the traditional mass sea and winter tourism products to some more customized tourism types such as the spa & wellness tourism. France, a major tourist destination, has a wealth of resources in the field of hydrotherapy. All three countries comprise some 60% of the SPA & Wellness tourism resources and supply in Europe. Furthermore, they also share a common challenge: the ongoing shift from hydrotherapy as a health treatment to hydrotherapy as a source of relaxation implies a change in the professional profile of hydrotherapists. Although they are in permanent contact with clients, there is currently no official qualification for hydrotherapists. In none of the partner countries (Bulgaria, Romania, France, and indeed Europe) is there a recognized qualification for this rapidly developing career.

The aim of the project called „Création d’une certification européenne d’agent thermal (THERM)”¹, financed under the EU Leonardo da Vinci Programme, is to create, at European level, a qualification that is validated by all three countries, in order to recognize the skills involved. This qualification will be based on three frames of reference: experience, qualification and training. These frames of reference will be established according to the Skills-Based Approach. This new qualification will be included in the European Qualifications Framework (EQF). It will be placed on one of the eight levels of the European meta-framework. It will be allocated a credit number (ECSVET). It will be broken down into certificated units. A standard procedure will be established to allow for the validation of knowledge and skills acquired through informal learning. In each partner country, this qualification will be the subject of a request for inclusion in each of the national qualification registers.

Since hydrotherapy jobs (generic label) are essentially seasonal, an effort will be made to create bridges with the similar qualification of nursing auxiliary. These two types of work are in the same area of professional mobility. The optimization of training pathways, by including the core subjects that are common to these two trainings and the validation of knowledge and skills acquired through experience, will promote the acquisition of a dual qualification, which is an important factor in the “flexicurity” of the vocational pathways of seasonal workers. The consortium led by the South-West University “Neofit Rilski” includes three types of members in each of the partner countries: employers' organizations representing hydrotherapy establishments, universities with expertise in balneology, and training bodies with expertise in training design.²

Key words: SPA & Wellness Tourism, Certification and Validation of Qualifications

¹ “Creation of and European Certificate for a Thermal Agent (THERM)”;

² The text of the abstract is taken and adapted to the needs of the present article from the following web site: http://eacea.ec.europa.eu/llp/results/2007/documents/subprogrammes-results/2007_leonardo_compendia.pdf

Балнеоложният, спа и уелнес сектор на туристическата индустрия¹ е изпълнявал, изпълнява и ще изпълнява важна социална и икономическа роля в Европа. Същевременно, последните две от новоприсъединилите се страни-членки на Европейския съюз – България и Румъния продължават да се сблъскват с предизвикателствата от прехода им от планова към пазарно-ориентирана икономика, както и от интеграцията им в Европа. Развитието на туризма и по-специално на морския туризъм е от стратегическо значение за тези две страни. Същевременно е налице и силно желание към пренасочване развитието на туристическите индустрии на България и Румъния от традиционните продукти на масовия морски и зимен туризъм към по-кастомизирани видове туризъм като балнеоложният, спа и уелнес туризма. Франция, от друга страна – в качеството си на основна, световна туристическа дестинация притежава голямо разнообразие от ресурси в сферата на балнеологията, спа и уелнес туризма. И трите страни съвместно притежават приблизително 60% от ресурсите и от предлагането в спа и уелнес туризма в Европа. Нещо повече, те са изправени и пред едно общо текущо предизвикателство: предвиждането от балнеологията (хидротерапията), разглеждана като лечение на здравето, към балнеологията, разглеждана като източник на релаксация, което предвиждане означава промяна в профила на лицата извършващи балнеолечебни, калоелечебни, таласотерапевтични и други топлинни процедури. Макар че тези лица са в непрестанен контакт с клиентите, то понастоящем няма официално призната

¹ Този вид сектор на туристическата индустрия е известен във Франция под наименованието „Термализъм“ (Thermalisme), а в англосаксонските страни освен понятието „спа и уелнес“ се използва и по-медицински ориентираното понятие „хидротерапевтичен сектор“ (hydrotherapy sector).

квалификация за тях. В нито една от страните с организации-партньори по Проект „THERM“ (България, Франция, Румъния и Европа като цяло) няма призната квалификация (под формата на професия за обучение, най-вече) за тази бързо развиваща се възможност за професионална кариера.

В България например, понастоящем, обучението на изпълнителски персонал за нуждите на балнео и спа центрове, спа хотелите, рехабилитационните лечебни заведения и санаториумите и пр., което се осъществява от центрове за професионално обучение (ЦПО), се извършва в рамките на професията за обучение „козметик“. И тъй като тази професия е доста отдалечена по своето съдържателно отношение от дейностите, които извършва изпълнителския персонал в сектора на балнео, спа и уелнес туризма, то се търсят временни и частични решения с включването на допълнителни, специализирани модули за обучение, чрез които бъдещия персонал да бъде подготвен за извършването на едни или други балнео, спа и уелнес процедури.

Във връзка с гореизложеното, основната цел на Проект „THERM“, чието точно наименование на френски език е **"CREATION D'UNE CERTIFICATION EUROPEENNE D'AGENT THERMAL (THERM)", CONVENTION N° 2007 – 1965 / 001 – 001 LE3 MULPRO** (респективно на български език – **„Създаване на Европейски сертификат за термален агент (THERM)“, Договор N° 2007 – 1965 / 001 – 001 LE3 MULPRO**), е да създаде на европейско ниво, квалификация (разбирана като професия за обучение), която да е валидирана и в трите страни, участнички в Проекта, за да се получи признаване на необходимите умения, които трябва да притежават лицата, желаещи да осъществяват балнеолечебни, калоелечебни, таласотерапевтични и други топлинни процедури. Проектът се изпълнява по **Програма „Леонардо да Винчи“** на

Европейския съюз, осъществявана и финансирана чрез Изпълнителната агенция на ЕС за аудиовизия, образование и култура – **EACEA**.

Горепосочената професионална квалификация (професия за обучение) ще бъде основана на три рамкиращи референционни документи: по отношение опита на лицата, по отношение квалификацията на лицата и по отношение на тяхното обучение. Тези три рамкиращи референционни документи, чието формално наименование е представено по-нататък в настоящата статия, е предвидено да бъдат изготвени в съответствие с Подхода базиран на компетенциите (Подхода базиран на уменията)¹. А самата квалификация (професия за обучение) ще бъде включена в Европейската квалификационна рамка

¹ На английски език този подход е известен под наименованието „Skills-Based Approach“, а на френски език като „Approche par Compétences“.

(European Qualification Framework – EQF) и ще бъде позиционирана в съответствие едно от осемте нива на Европейската мета-рамка за професионално обучение. Предвижда се също да получи определен брой кредити в съответствие с Европейската система за трансфер на кредити при професионалното образование и обучение (ESCVET). Този брой кредити ще бъдат разпределени по определен брой сертифицирани модули за обучение. Ще бъде изработена и възприета стандартна процедура, която да позволява валидизиране на знанията и уменията, придобити чрез неформално учене. Във всяка една от страните-партньори по Проекта, професионалната квалификация (професията за обучение) се предвижда да бъде отправена като предложение за включване в националните списъци (регистри) на професиите за обучение.

Фиг. 1 Заглавни страници на част от продуктите (документите), изготвени по Проект „ТЕРМ”

Поради факта, че работните места в сферата на балнео, спа и уелнес туризма са и сезонни по своя характер¹, то по линия на Проект „ТЕРМ” ще бъдат положени усилия за създаване на „мостове” със сходните по квалификация професии в сферата на сестринските грижи. Тези две вида работни дейности са от една и съща област на професионална мобилност. Оптимизацията на пътищата за професионално обучение, чрез включването на сърцевинни дисциплини

¹ Сезонност в предлаганите и заемани работни места се наблюдава преди всичко във Франция, където мнозинството от балнео, спа и уелнес центрове предлагат своите услуги в период март – ноември, а през зимния туристически сезон прекратяват своето функциониране, тъй като се използват за нуждите на масовия ски туризъм и от маркетингови съображения френските курорти не желаят да смесват двата вида клиенти – ски туристите и балнео, спа и уелнес посетителите.

за обучение, които са общи за обучението по тези два вида професии и квалификации, ще насърчи придобиването на двойна квалификация. А това е важен фактор за осигуряване едновременно на гъвкавост и сигурност (“flexicurity”) на работните места за тези, които са решили да получат професионално обучение и да започнат кариера като сезонно заети в сферата на балнео, спа и уелнес туризма.

Консорциумът от организации, воден от ЮЗУ „Неофит Рилски” включва три вида организации-членки във всяка една от страните партньори по Проекта, а именно: (i) работодателски организации, кои представляват балнео, спа и уелнес центрове, хотели, здравни заведения и прочие институции; (ii) университетите с опит в балнеологията и (iii) други видове обучаващи организации с опит в

подготовката на документация за професионално обучение.

Консолидираният бюджет на Проект „ТЕРМ“, т.е. бюджетът за всички партньори е с размер на **401 189 Евро**, от които финансирането (субсидията) от ЕС е в размер на **295 905 Евро**. До момента е получено, предвиденото по договора между ЮЗУ и Изпълнителната агенция на ЕС по образование, аудиовизия и култура, 40% - първо плащане от предвидените средства от ЕС или – **118 362 Евро (0.40 x 295 905 Евро)**. От тази сума, съгласно същия договор и съответните под-договори с всички организации-партньори по Проекта, са направени по 40% първи плащания към всички организации-партньори. Последните са 11 на брой, а заедно с ЮЗУ „Неофит Рилски“ (организация-промотор на Проект „ТЕРМ“), организациите-партньори по Проекта са общо 12, както следва:

- 1.Български съюз по балнеология и СПА туризъм - България;
- 2.GIP FIRAG – Франция – Проектен координатор;
- 3.Greta Savoie – Франция;
- 4.Les thermes nationaux d’Aix les Bains – Франция;
- 5.Federation thermale et climatique Rhone Alpes (Rhnoe Alpes Therme) – Франция;
- 6.ЮЗУ „Неофит Рилски“ – България – бенефициент и промотор на Проекта;
- 7.„Шарк 2001“ ООД – България;
- 8.САПИ – България;
- 9.Universite de Medecine et Pharmacie “Gr. T. Popa” – Румъния;
10. Assotiatia “Partner” – Румъния;
11. OPTBR – Румъния;
12. proInovation – Германия – Оценител на изпълнението на Проекта;

Продължителността на **живота на Проекта** е от **две години**: 01.01.2008 до 31.12.2009 г., като обхваща **три фази**, а именно:

- Фаза I – на първоначални проучвания за необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни,

калолечебни, таласотерапевтични и други топлинни процедури (от януари до юни 2008 г.);

- Фаза II – на изследване, концептуализация и изработване на новата европейска система за сертифициране, предмет на Предмет на Проект „ТЕРМ“, която включва споменатите вече по-горе три рамкиращи референционни документи (от юли 2008 до юни 2009 г.);

- Фаза III – на операционализиране и промотиране на предложения чрез Проект „ТЕРМ“ нов начин за професионално обучение в страните-партньори по Проекта; дифузия и популяризиране на резултатите (основните документи) на Проекта (от юли 2009 до декември 2009 г.).

Фаза I включва изработването на проектни резултати (документи) 1 и 2, както следва:

➤ **R1** : Проучване за необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, таласотерапевтични и други топлинни процедури във всяка една от трите страни партньори по Проекта: България, Румъния и Франция. Проучванията се фокусират върху икономическата ситуация в под-сектора на балнеоложкия, спа и уелнес туризма; върху ангажираността на трите страни по отношение на този вид стопанска дейност; върху нуждите за наемане на персонал; върху необходимостта от обучение на персонала и върху политиките на публичните (държавните) институции в тази област.

➤ **R2** : Европейски синтез на проучванията, осъществени в трите страни-партньори (България, Румъния и Франция) за необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, таласотерапевтични и други топлинни процедури. Този синтез се предвижда да бъде разпространен във всяка една от страните-партньори, така че действащи организации по проекта да могат да го приспособят, в

крайна сметка, към своите нужди, тъй като именно на споделения опит се разчита да бъде изградена предвидената нова професионална квалификация.

Фаза II предвижда изработването на проектни резултати (документи) 3 и 4, както следва:

➤ **R31**: Европейски референционен документ (справочник) за професионалните дейности, осъществявани от лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури;

➤ **R3.2**. Европейски референционен документ (справочник) за сертифициране на компетенциите на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури;

➤ **R3.3**. Европейски референционен документ (справочник) за знанията (практики, методологии, концепции, взаимовръзки) на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни;

➤ **R4**: Реализирането на колективна работа по педагогическите ресурси, налични във всяка една от трите страни. Тези ресурси се предвижда да бъдат описани и предоставени посредством уеб портал за достъп и разпространение пред една по-широка аудитория.

Фаза III предвижда изработването на проектни резултати (документи) 5 и 6, както следва:

➤ **R5**: Създаването на типова процедура и съответстващи й инструменти, които да позволяват прилагането на практика на валидизирането на опита (респективно на квалификацията) на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури. Ще бъде изготвен и европейски спецификационен наръчник, който да позволи реализирането и прилагането на типовата процедура.

➤ **R6**: Програма за обучение на обучители във всяка една от трите страни с цел трансфер на резултатите и по-специално на референционния документ за сертифициране на компетенциите и портала за достъп до информационните ресурси.

От така описаните резултати, към края на месец **ноември 2008 г.**, по линия на Проект „ТЕРМ“ са **реализирани следните документи**, представени по-долу като заглавия на български и френски език:

- Проучване на необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури в България – *Un état des lieux des besoins de professionnalisation des agents de soins thermaux en Bulgarie.*

- Проучване на необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури във Франция – *Un état des lieux des besoins de professionnalisation des agents de soins thermaux en France*

- Проучване на необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури в Румъния – *Un état des lieux des besoins de professionnalisation des agents de soins thermaux en Roumanie*

- Европейски синтез на проучванията, осъществени в България, Франция и Румъния за необходимостта от професионално обучение на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури – *Une synthèse européenne des 3 états des lieux des besoins de professionnalisation des agents de soins thermaux en Bulgarie, France et Roumanie.*

- Европейски референционен документ (справочник) за

професионалните дейности, осъществявани от лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури – Un référentiel européen des activités professionnelles de l'agent de soins thermaux

- Европейски референционен документ (справочник) за сертифициране на компетенциите на лицата, извършващи балнеолечебни, калолечебни, теласотерапевтични и други топлинни процедури – Un référentiel européen de certification de l'agent de soins thermaux

- Адрес на уеб сайта на проекта : http://www.asociatia-partener.ro/projet_therm

Същите са предоставени за ползване и по-нататъшно обсъждане на Националната агенция за професионално образование и обучение (НАПОО), институцията натоварена с провеждането на държавната политика в тази област, както и на Българска туристическа камара в качеството ѝ на една от най-големите работодателски организации в сферата на туризма, която работи активно по проблемите на професионалното обучение и образование в сферата на туризма в България.

Използвана литература:

- 1.) Доклад за напредъка по Проект „ТЕРМ” (работен вариант) – публична част;
- 2.) Резултати (документи), изработени по Проект „ТЕРМ”:
http://www.asociatia-partener.ro/projet_therm
- 3.) http://eacea.ec.europa.eu/llp/results/2007/documents/subprogrammes-results/2007_leonardo_compendia.pdf

доц. д-р РУМЯНА НЕЙКОВА
ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ГАБРОВО

**СТРУКТУРНИ ИЗМЕНЕНИЯ И ДИНАМИКА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА В
ПРОМИШЛЕННОСТТА В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗИРАЩА СЕ ИКОНОМИКА**

**STRUCTURAL CHANGES AND DYNAMICS OF THE PRODUCTIVITY IN THE INDUSTRY
OF CONDITIONS OF GLOBALIZED ECONOMY**

Assoc. Prof. Dr. RUMYANA NEYKOVA
TECHNICAL UNIVERSITY – GABROVO

Abstract: In this article are investigated the structural changes and the dynamics of the productivity in the industry of the Republic of Bulgaria. The productivity is on the basis of the competitiveness of the industrial enterprises. In order to evaluate its extent and the approaches that have to be made for its increase it is necessary to make an analysis using the statistical methods on the extent of sections and subsections and to trace the main tendencies and the reasons for them.

Key words: structural changes, dynamics of the productivity in the industry, productivity on the basis of produced production, productivity on the basis of added value, tendencies in the development of the productivity.

Въведение

Засилващата се глобализация и стагниращата производството глобална криза поражда потребност от коренно преосмисляне на подходите в управлението на промишлеността и на показателите за оценяване на резултатността от нейното функциониране, в т.ч. на нейните сектори, подсектори и групи икономически дейности. През последните години на ХХ и началото на ХХІ век вниманието беше насочено изключително към обобщаващите показатели и особено към конкурентоспособността на икономиката и на промишлеността. Такъв подход е подходящ, защото се оценява макрорамката, в която се развива промишлеността и нейното вписване в националната икономика. „Високата производителност не само поддържа високи нива на доходи, но и дава възможност на гражданите да избират повече свободно време вместо дълъг работен ден. ... Единствената смислена концепция за конкурентоспособност на национално равнище е националната

производителност” (5, с. 19). А тя (националната производителност) зависи от конкурентоспособността на секторите на националната икономика и по-точно от способността на предприятията да генерират висока производителност на труда и да поддържат устойчив темп на нейното нарастване. Затова успешното развитие на българската индустрия, на нейните сектори и фирмите, няма друга алтернатива извън осигуряване на конкурентоспособен растеж (4, с.5).

В настоящото изследване акцентът е върху секторната производителност, но тя не може да се анализира и характеризира без да се отчита връзката ѝ с националната производителност и производителността в отделните предприятия от сектора, които я формират. Нейното изучаване дава възможност да се разкрият и анализират фактори, които при определени условия и бързо развиваща се агресивна бизнессреда, дават позитивно или негативно отражение върху развитието на цялата икономика и съответно върху нейната конкурентоспособност. И макар тази тема да изглеждаше изчерпана, в

условията на глобализация на световното стопанство, на настъпваща глобална финансова криза и интеграция на България в пазара на Европейския съюз, през последните 10 – тина години, производителността се формира под влиянието на коренно различни фактори и условия. Те трябва да се изследват с оглед на оцеляването и стабилизирането на икономиката и нейните предприятия. Тази потребност е още по-належаща в неясната ситуация на задаващата се глобална криза, която до голяма степен е резултат от финансовата и вещае рецесия.

Изложение

Измежду комплексните определители на конкурентоспособността за реалния сектор, водещо значение има производителността – показател, който сравнително най-точно отразява степента на оползотворяване на материалните и трудовите ресурси за определен период от време. Производителността е сложна икономическа категория, която има относително най-голям дял при формирането на добавената стойност и brutния вътрешен продукт. Тя е в основата на благосъстоянието на обществото и отразява нагласата на отделната личност, на групата, на целия колектив да влагат труда си по възможност най-ефективно, както и да оползотворяват по най-добър начин останалите фактори на производството. Производителността е основна детерминанта на жизнения стандарт на нацията и характеризира уменията да се използват ефективно основните ресурси – труд и капитал (6, с.18-19). Не случайно в настоящото изследване на производителността на труда вниманието е насочено към преработващата промишленост. За периода 2001 – 2007 г. обемът на произведената продукция в този сектор от 17 042 млн. лв., достига до 42 867 млн. лв., при общ обем за индустрията през 2007 г. 51 294 млн. лв., (83,6 %), а brutната добавена стойност е около 19

%, като се има предвид, че промишлеността създава общо 31% от добавената стойност за българската икономика (1, с.7 ; 7, 2008 г. с. 136) .

В условията на силно глобализираща се европейска и световна икономика, отделните държави могат да подобряват производителността си, като се специализират в онези сектори на промишлеността, където са по-продуктивни и внасят стоки и услуги в сектори, където са по-ниско производителни. Повишаващият се национален дял в световния износ е свързан със жизнения стандарт, само когато увеличаващият се износ от сектори на икономиката, постигащи високи нива на производителност, допринася за ръста на националната производителност (6, с.68).

Опитът на развитите европейски страни и на САЩ показва, че по-високата производителност на труда е източник на по-ефикасен и траен растеж на brutния вътрешен продукт. Така например, „След 1975 до към 1994 г. производителността на труда в ЕС растеше по-бързо в сравнение с тази на САЩ и достигна почти 80% от тяхното ниво. След това обаче, динамиката затихва и към 2001 г. нивото ѝ спада до 73% от американското. Най-висока е производителността на труда в Белгия - 92 % от американската и в Ирландия - 87 %, а най-ниска в Португалия - 48 % от американската и в Гърция – 59 %” (4, с. 87). През 90–години на миналото столетие около 50% от прираста на brutния вътрешен продукт в ЕС-15 е постигнат чрез повишаване на производителността на труда в Германия – целия прираст на brutния вътрешен продукт, а в САЩ – 77%. В случая изчисленията са направени на базата на средносписъчния състав на заетите лица. Още по-добри и точни резултати се получават, когато производителността се изчислява на базата на отработените човекочасове (3, с. 137), но такава информация през последните години на миналия и началото на настоящия век не

се обявява официално и се събира много трудно.

Посочените по-горе данни показват големите различия в равнището на производителността на труда между европейските държави, а следователно и върху темповете на растежа на брутния вътрешен продукт. В същото време, като се отчитат постигнатите резултати до сега по отношение на ръста на производителността на труда в тези държави, основателно може да се постави под съмнение възможността да се осъществи Лисабонската стратегия, в частта ѝ за производителността на труда в Европейския съюз, според която тя трябва да достигне нейното американско равнище през 2010 година.

Като се има предвид ролята на производителността на труда, като фактор за растежа на брутния вътрешен продукт и повишаване жизнения стандарт на обществото, следва да се оцени потребността от сериозен преглед на състоянието на производителността във водещите сектори и подсектори на промишлеността, с цел да се очертаят тенденциите и да се дефинират насоки за нейното повишаване.

Ретроспективният анализ върху състоянието и развитието на производителността в промишлеността у нас за периода 2001 – 2007 г. показва трайна тенденция на положително развитие, макар с известни колебания по години, през наблюдавания период.¹ В настоящото изследване анализът се извършва на две равнища – по отношение на производителността в промишлеността и по отношение на производителността в нейния основен подсектор - Преработваща

---

¹Таблиците и графиките са съставени въз основа на информация за състоянието на производителността в сектор промишленост и нейните подсектори и групи по икономически дейности от издания на НСИ - България 2006. Социално-икономическо развитие. НСИ, С., 2007. Статистически справочници от 2004, 2005, 2006, 2007 и 2008 г. Материали от Интернет, разработки на Център за икономическо развитие и др.

промишленост, като се използват две бази за изчисленията, съответно „Обем на произведена продукция” и „Величина на добавената стойност”. Сравненията и съпоставките за ръста на производителността на труда са направени спрямо фиксирана база (в случая 2001 г.) и спрямо предходна година. Анализът на скоростта и интензивността на развитие на процеса на нарастване на производителността на труда в промишлеността, в нейните подсектори и групи икономически дейности се извършва чрез индексния метод (2, с. 38).

Анализът на индексите на производителността на база „Обем на произведена продукция” дава основание да се оцени тенденцията в нейното развитие. Този традиционен показател обаче, не е достатъчен, за да се правят заключения и изводи за резултатността на промишлените предприятия. Необходимо е да се отчита и приноса, който се измерва с показателя „Величина на добавената стойност”, т.е. какво количество добавена стойност се създава чрез тази производителност и какво е нейното отражение върху брутния национален продукт.

Анализът на производителността в промишлеността през призмата на обема на произведената промишлена продукция и създадената добавената стойност дава възможност да се прогнозира и конкурентоспособността на сектора и на подсекторите.

Резултатите от изследването на производителността, чрез индексния метод на база произведена продукция и добавена стойност, за предходна година и спрямо базова 2001г. са следните² (вж. табл.1):

---

² За настоящото изследване е използвана официална статистическа информация, собствено проучване на автора и данни от информационната система за българските индустриални предприятия BEIS.

Табл. 1. Индекси на производителността на труда в промишлеността

Години	Производителност на труда, изчислена при база:			
	обема на продукцията		добавената стойност	
1	2	3	4	5
	Спрямо предходна година	Спрямо 2001 г.	Спрямо предходна година	Спрямо 2001 г
2001	100.0	100.0	100.0	100.0
2002	109.5	109.5	94.8	94.8
2003	110.7	115.8	103.2	97.8
2004	113.0	130.0	101.9	99.7
2005	110.8	144.0	104.3	104.1
2006	100.0	144.0	98.4	102.4
2007	109.8	158.1	110.3	112.9

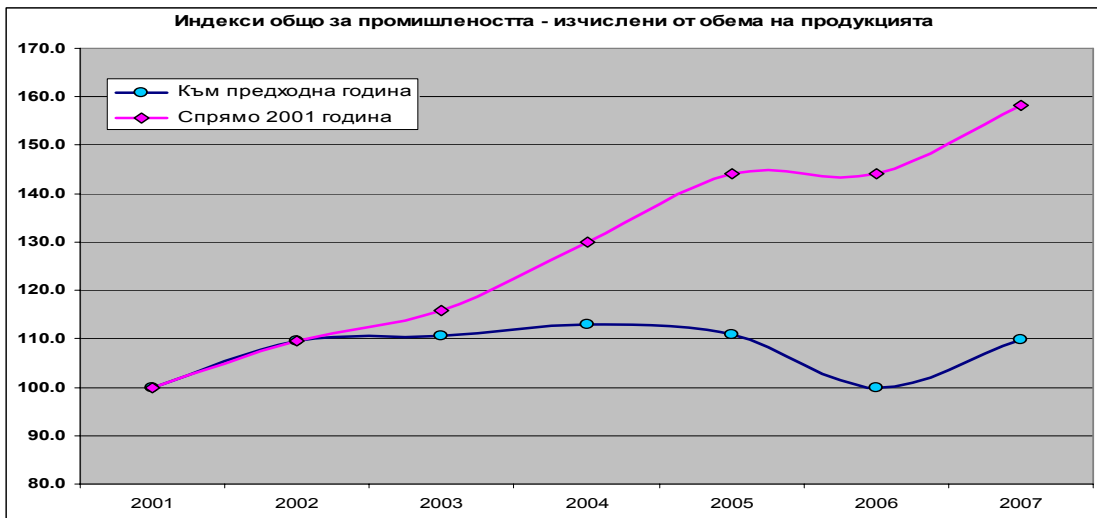
От информацията в таблицата се вижда, че когато производителността се изчислява на база 2001г. (колона 3 и колона 5), резултатите са по-благоприятни. Производителността на труда, изчислена на база „обем на продукцията” показва неравномерно, но постоянно нарастване, което през 2007 г. достига съответно с 158,1% или увеличение с 58.1 % спрямо изходната база от 2001г. Производителността на труда, изчислена на база „добавена стойност” показва леко спадане през първите три години от наблюдавания период, но през следващите три достига 112,9% или увеличение с 12,9% спрямо изходната база от 2001г.

Високият процент на нарастването на производителността на труда спрямо фиксирана изходна база (в случая 2001г.) се дължи на ниската база за сравнение, защото периода 2000 – 2001 г. се определя като „оттласкване” от дъното на икономическата криза през това време. През периода постепенно се усеща подем в производството, но този ръст не може да компенсира загубените икономически позиции от 1989 – 1991 г. Нещо по-вече, производителността на равнище национално стопанство за 2001 г. достига 95% от равнището на производителността през 1995 г..

Същото се отнася и за производителността в промишлеността и ако някъде има известно нарастване, то се дължи не толкова на нейното реално повишаване, колкото на намаляването на заетите в производството.

Значително по-слабо е нарастването на производителността на труда при изчисленията спрямо предходната година, дори се отбелязва известен спад през 2005, а през 2006 този спад достига до базовото равнище от 2001 г. (вж. фиг. 1). На графиката ясно се различава разделянето на двете линии, които маркират темповете на нарастване на производителността спрямо предходната година и спрямо базовата 2001 г.. Особено голяма е разликата във величините на производителността на труда, изчислена на база предходна година и на база 2001 г. през 2005, 2006 и 2007 г.

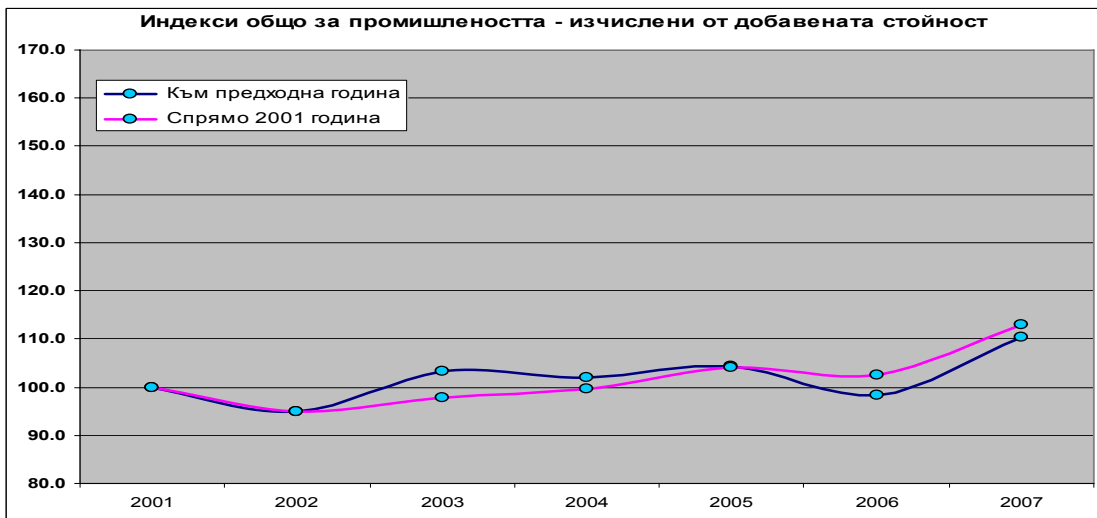
По-различна е ситуацията при изчисляване на производителността спрямо добавената стойност (вж. фиг.2). В случая разликата в темповете на нарастване, изчислени спрямо предходната година и спрямо базовата 2001 г. не са така големи. За някои години от наблюдавания период данните дори съвпадат (Например, за 2002 и 2005 г.).

Фиг. 1

По-значителни са разликите във величината на производителността на труда, изчислена спрямо предходната

година и спрямо базовата 2001 г., за 2003 и 2006 г., което ясно личи от графиката на фиг. 2 .

Фиг. 2

През 2002 г. има общ спад на производителността с 5,2 % изчислена по отношение на предходна година и по отношение на базовата 2001 г., както и през 2006, съответно с 5,9% и 1,7 %. За 2007 г., обаче, се отбелязва нарастване на производителността изчислена както по отношение на предходна година и по

отношение и на базовата 2001 г., съответно с 10,3 % и с 12,9%.

В резултат на анализа на индексите на производителността на труда общо в промишлеността, както по отношение на предходна година, така и на постоянна базова 2001 г., може да се направи изводът, че производителността на труда в сектора, макар и с бавни

темпове, нараства. Зад обобщаващите цифри обаче, се крие различна информация за производителността в отделните подсектори – при някои от тях тя може да е висока, а при други да има застой, дори спад. Това обяснява потребността от по-задълбочено и детайлно изследване на производителността в основните структуроопределящи подсектори на промишлеността – преработващата, добивната и производството на ел.енергия, газ и вода. Измежду трите подсектора, най-голям относителен дял в общото промишлено производство и във формирането на брутния вътрешен продукт има преработващата промишленост, поради което вниманието е насочено към нея (табл. 2). Конкретизацията е необходима, за да се направи по-нататък преценка и евентуална прогноза за темповете на нарастване на производителността и на брутния вътрешен продукт.

В преработващата промишленост, чиито обем на производство през 2006 г.

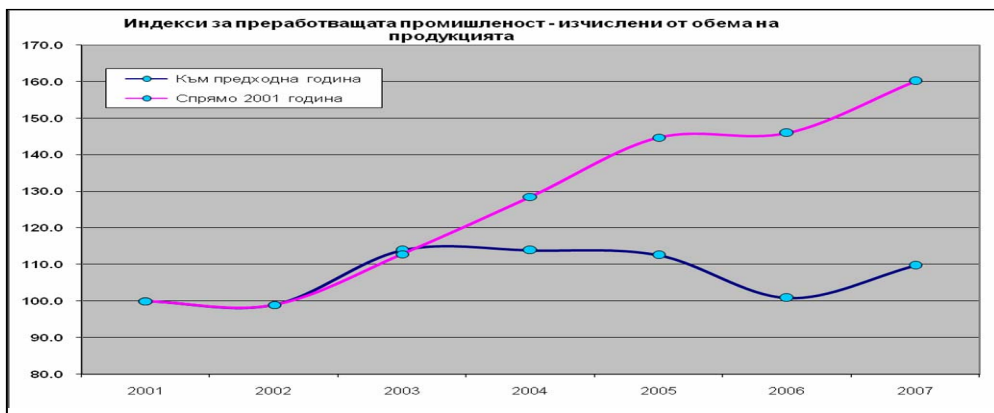
достига до 83,6 % от обема на общото промишлено производство (таблица 2, колона 7), индексите на производителността на труда за периода 2001 – 2007 г. показват значително увеличение. То е много силно изразено и дори впечатляващо при изчислението на производителността по отношение обема на произведената продукция. Така например, при база 100,0 за 2001 г., нарастването на производителността достига 160,2 през 2007 г., или това е увеличение с 60,2 %. В сравнение със средния темп за промишлеността (табл. 1), нарастването на производителността в преработващата промишленост в случая е с 2,1% по-голямо. Брутният вътрешен продукт, създаван от преработващата промишленост (колона 6 на таблица 2) също бележи нарастване, почти за всички години от наблюдавания период, с изключение на 2004 г., когато има спад и в добавената стойност (колона 4 на табл. 2).

Табл. 2 Индекси на производителността на труда и на обема на брутния вътрешен продукт в преработващата промишленост

Години	Производителност на труда, изчислена при база				Брутен вътрешен продукт	Дял от общо промишлено производство (%)
	Обема на продукцията		добавената стойност			
	Спрямо предходна година	Спрямо 2001 г.	Спрямо предходна година.	Спрямо 2001 г.	предходна година	
1	2	3	4	5	6	7
2001	100.0	100.0	100.0	100,0	100,0	79.8
2002	99.0	99.0	97.7	100.0	106,5	78.6
2003	113.9	112.8	106.6	97.6	111,2	80.0
2004	113.9	128.5	100.4	104.1	101,8	81.5
2005	112.6	144.7	107.3	104.5	106,8	83.4
2006	100.9	146.0	100.4	112.1	108,2	84.0
2007	109.7	160.2	112.3	112.4	115,4	83.6

И в същото време индексите на производителността на труда, изчислена на база предходна година показват значително по-ниски резултати – през 2002 има спад в сравнение с базовото равнище през 2001 г., за периода 2003 и 2004 г. има застой в

ръста на производителността (колона 2 на таблица 2), а през 2005 и 2006 г. е регистриран сериозен спад (съответно с 1,3 и 11,7), който през втората година почти достига базовото равнище от 2001 г., (фиг3).

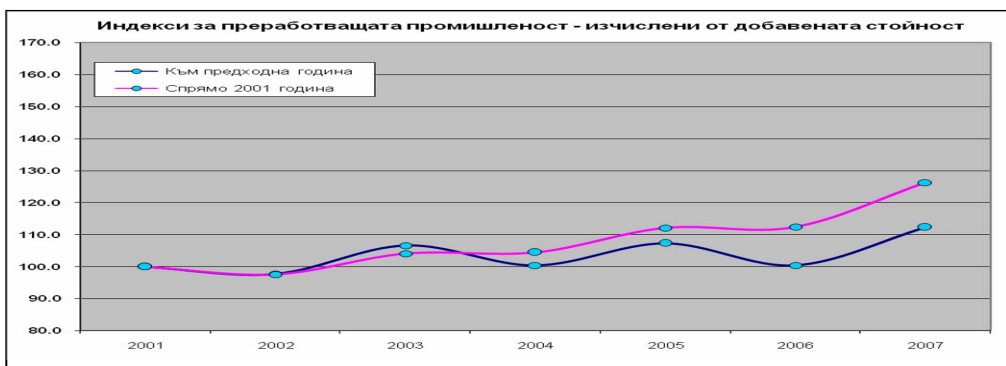
Фиг. 3

През 2007 г. обаче, производителността нараства, а заедно с нея и създавания брутен вътрешен продукт.

Индексите за производителността на труда, изчислени на база добавена стойност също показват нарастване на производителността на труда, но със значително по-бавни темпове (фиг. 4), а в някои случаи има спадове. От графиката е видно е, че за 2002 г.

производителността спада, както при изчисленията спрямо предходната година, така и спрямо базовата 2001, съответно с 1% и с 2,3 %.

Най-голямо е увеличението на производителността на труда в преработващата промишленост през 2007 г., съответно с 12,3 % при база предходна година, и 12,4 % при база 2001 г.

Фиг 4

Направеният анализ на производителността на труда в преработващата промишленост показва, че в края на изследвания период (2007 г.), тя нараства в сравнение с 2001 г.. Едновременно нараства създаваната промишленост, дава възможност да се направят следните изводи и заключения:

Първо. Данните от изследването показват силна динамика и променяща

добавена стойност и брутния вътрешен продукт.

Изводи и заключения

Изследването на производителността на труда в промишлеността и в нейния основен подсектор - преработващата се структура на производителността, в съответствие с промените в националната, Европейската и световната бизнессреда.

Второ. Анализът на производителността на труда по отношение на фиксирана база (в случая 2001 г.), като при изчисленията се използва показателя „обем на произведената продукция“, показва значително по-високи темпове на растеж, защото базата за сравнение е твърде ниска, тъй като 2001 г. е в края на кризисния период. С отдалечаването от базисната година, бизнессредата, условията на труд и поведението на пазарите много бързо се променят, което създава впечатлението, че има рязко нарастване на производителността и всички благоприятни последици от това. Реалността обаче, не е точно такава, защото информацията показва, че едва в средата на 2004 г. се достига обема на производството от 1995 г..(8, 2007, с.163)

Трето. Анализът на производителността на труда по отношение на добавената стойност при фиксирана база (2001 г.) показва, че величините на производителността на труда са значително по-реалистични, когато при изчисленията се използва показателя „обем на създадената добавена стойност“, защото отразява връзката и зависимостта между производителността и създадената чрез нея добавена стойност, която пряко се отразява върху обема на brutния вътрешен продукт.

Четвърто. Анализът на производителността на труда, изчислена на базата на предходната година, показва както по отношение на обема на произведената продукция, така и по отношение обема на добавената стойност, че величините са значително по-реалистични, защото отразяват съпоставките между два съседни периода, където условията на труд и характера на бизнессредата са твърде сходни и не съществува такава рязка граница, както при фиксираната база

Пето. Използването на сравнителните методи за анализ на динамиката на производителността на труда показват положителни резултати, но в сравнение с резултатите на другите страни членки на ЕС, България се намира на последно място по обем на произведена добавена стойност на едно заето лице в преработващата промишленост, а следователно и по отношение на производителността на труда. В България един зает произвежда 9.7 хил. лв. добавена стойност, а в страните от ЕС този показател е около 9 пъти по-висок (1, с.22). Тази тревожна констатация е сериозен сигнал за коренна промяна на политиката по отношение на производителността на труда.

Използвана литература:

- [1] Анализ на конкурентоспособността на българските промишлени предприятия. Министерство на икономиката и енергетиката. София, 2007 г.
- [2] Димова, Д., Статистически методи в управлението, „Габрово Принт“, Габрово, 2005 г.
- [3] Икономиката на България и Европейският съюз – стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 година. ИИ на БАН, Фондация „Фридрих Еберт“, София, 2003
- [4] Илиев, Йосиф. Конкурентоспособния растеж – главно предизвикателство пред българската промишленост. В Сборник с доклади „Конкурентоспособен растеж на българската индустрия“. УИ „Стопанство“, С., 2008 .
- [5] Портър, М., Конкурентното предимство на нациите. Изд. „Класика и стил“, С., 2004
- [6] Рибов, М., Във фокуса на вниманието – националната конкурентоспособност. В Сборник с доклади „Конкурентоспособен растеж на българската индустрия“. УИ „Стопанство“, С., 2008
- [7] Статистически справочници, НСИ, София, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008
- [8] България 2005, 2006, 2007. Социално-икономическо развитие. НСИ, София, 2004, 2005, 2006,

ст.н.с. д-р АЛЕКСАНДЪР ТАСЕВ
ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ НА БАН

**ВЪНШНОТЪРГОВСКИЯТ СТОКООБМЕН И ВЪНШНИТЕ ПАЗАРИ НА РЕПУБЛИКА
БЪЛГАРИЯ
1988 – 2006 г.**

**THE FOREIGN TRADE EXCHANGE OF COMMODITIES AND THE FOREIGN TRADE
MARKETS OF THE REPUBLIC OF BULGARIA WITHIN THE PERIOD 1988 - 2006**

Senior scientific researcher Dr. ALEXANDER TASEV
INSTITUTE OF ECONOMICS AT THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Abstract: An analysis has been made of the dynamics of Bulgaria's foreign trade exchange of commodities for the period 1988 -2006. Based on this analysis, assessments and estimations have been made in regards to:

- Bulgaria's foreign trade exchange of commodities, both in total and by regional communities and countries;
- The lost markets dating back of some 40 years history due to Bulgaria's membership in COMECON;
- The results of the free trade agreements after 1992;
- The effectiveness of the Bulgarian export structure.

Following presented assessments and estimations, conclusions are being drawn on the substantial causes for the condition of the foreign trade exchange of commodities in the regarded period and some recommendations are made as well.

Key words: foreign trade exchange of commodities; foreign markets; free trade agreements; export structure, effectiveness

Изследването е мотивирано от факта, че през последните шестнадесет години съществено се промени бизнес-средата, в която функционира българският фирмен комплекс. Водещи причини за тази промяна са прехода към пазарна икономика и свободата на частната инициатива. Освен тях много голямо значение имат още:

- Загубването на пазари с близо 40 годишна традиция по линия на членството на България в СИВ¹;

- Преориентацията към нови пазари на база сключените споразумения за свободна търговия (ССТ) след 1992 г.

Основни цели на изследването са:

За периода 1988 – 2006 г. да се направят оценки относно:

- Външнотърговския стокообмен на Република България, в т.ч. общо и по регионални общности и страни;

- Ефективността на българската експортна структура;

- Резултатите от сключените споразумения за свободна търговия след 1992 г..

На основание направените оценки да се формулират изводи относно причините за състоянието на външнотърговския стокообмен в изследвания период и на тази база да се направят съответни препоръки. за неговото съществено подобряване

Изборът на 1988 г. за отправна (базова) е защото тя е година с върхови показатели на Външнотърговския стокообмен (ВТС) за последната социалистическа петилетка 1986 – 1990 г.. Сравнението с нея дава възможност за реална оценка на развитието на

¹ Съвет за икономическа взаимопомощ – съществувал в Източна Европа до 1990 г.

стокообмена през времето на прехода към пазарна икономика.

Състоянието на ВТС е разгледано **общо и по регионални общности и страни**, както следва (Таблица 1):

- Общност на независимите държави (ОНД);

- Арабски свят (АС);

- Централно европейско споразумение за свободна търговия

(ЦЕФТА);

- Европейски съюз (ЕС);

- Балкански регион (БР);

- Европейска асоциация за свободна търговия (ЕАСТ);

- Останал свят (ОС).

Тук ефективността на експорта не се разглежда в общоприетият смисъл, а прагматично от гледна точка на големината на относителния дял на стоки с висока степен на преработка и съответно с висока добавена стойност в експортната структура.

Индексите на физическите обеми на ВТС до 1991 г. са дадени по съпоставими цени, а след тази година са коригирани със средно годишната инфлация и девалвацията на долара спрямо еврото.¹

1. Общи показатели на ВТС на България 1988 – 2006² г.

В периода 1988 – 1991 г. започва бърз спад на ВТС и неговият физически обем достига 56.4 %, спрямо този на 1988 г. Респективно износът е 52.4 %, а вносът - 60.7 %. Това ниво на стокообмена е най-ниското за целия период.

В същото време търговското салдо е непрекъснато положително.

От 1992 г. започва ръст на ВТС спрямо 1991 г., като темпът на растеж на вноса започва значително да изпреварва

този на износа. Тази тенденция рязко се усилва след 1999 г.

За 2003 г. физическият обем на износа достига 69 % спрямо 1988 г., а физическият обем на вноса достига 148 % спрямо 1988 г. Стойността на износа е 7377 млн.щ.д., а на вноса 10682 млн.щ.д..

Едва през 2005 г. физическият обем на износа достига 106 %, с което надминава този от 1988 г., а на вноса 240 %. Стойността на износа е 11821 млн.щ.д., а на вноса е 18331 млн.щ.д.

В периода 1992 – 2006 г. търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно. Изключение правят 1995 и 1996 г. След 1997 г. то започва силно да се увеличава и достига за 2003 г. – 3304 млн.щ.д., за 2004 г. – 4500 млн.щ.д., за 2005 г. – 6510 млн.щ.д., а за 2006 г. – 8073 млн.щ.д.

2. Общи показатели на ВТС на България по регионални общности и страни 1988 – 2006 г.

2.1. Общи показатели на ВТС със страните от ОНД (СССР)

В периода 1988 – 1991 г. започва спад на ВТС, респективно относителният дял на износа пада от 62.5 % за 1988 г. на 49.8 % за 1991 г., а относителният дял на вноса от 53.5 % за 1988 г. на 43.2 % за 1991 г. Търговското салдо е непрекъснато положително.

От 1992 г. продължава със скок спадът на ВТС. За същата година относителният дял на износа пада на 22.5 %, а на вноса на 28.5 %. Тази тенденция продължава до 2003 г. вкл. Изключение правят 1995 и 1996 г., когато износът има пиков ръст за периода 1992 – 2006 г..

За 2003 г. физическият обем на износа е паднал на 23 % спрямо 1992 г., с относителен дял 3.6 % и е на стойност 265 млн.щ.д., а физическият обем на вноса е нараснал на 113 %, с относителен дял 18 % и е на стойност 1909 млн.щ.д..

За 2004 г. износът бележи лек ръст и достига 30 % спрямо 1992 г. с относителен дял 3.6 %, на стойност 361

¹ Тасев, Ал. Проблеми при изграждането на база данни от съпоставими данамични редове за анализ на външнотърговския стокообмен на България в периода 1988 – 2003 г., сп. "Икономическа мисъл", кн. 4, С. 2006 г.);

² Статистиката за 2006 г.е на база предварителни данни;

млн.щ.д., а физическия обем на вноса нараства с 40 % спрямо предходната година и достига 154% спрямо 1992 г. с относителен дял 18.6 % на стойност 2680 млн.щ.д..

През 2005 и 2006 г. тенденцията по отношение на износа и вноса се запазва, но с силен ръст на вноса с по над един милиард долара за всяка от двете години.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно. След 1999 г. започва силен ръст и достига за 2003 г. – 1645 млн.щ.д., за 2004 г. – 2317 млн.щ.д., за 2005 г. – 3468 млн.щ.д., а за 2006 г. е 4487 млн.щ.д.

2.2. Общи показатели на ВТС с АС

В периода 1988 – 1991 г. има малък ръст на ВТС. Относителният дял на износа от 7.6 % за 1988 г. нараства на 9.8 % за 1991 г., а относителният дял на вноса от 1.7 % за 1988 г. на 6.3 за 1991 г. Търговското салдо е положително.

От 1993 г. започва непрекъснат спад на ВТС, който силно набира скорост след 1996 г.

За 2003 г. физическият обем на износа е паднал на 31 % спрямо 1992 г., с относителен дял 2.3 % и е на стойност 167 млн.щ.д., а физическият обем на вноса пада на 12 %, с относителен дял 0.8 % и е на стойност 89 млн.щ.д..

За 2004 г. физическият обем на износа бележи ръст и достига 47 % спрямо 1992 г. с относителен дял 2.7 %, на стойност 269 млн.щ.д., а физическият обем на вноса достига 12.3 % с относителен дял 0.6 %, на стойност 98 млн.щ.д.

През 2005 и 2006 г. се запазва тенденцията за нарастване на износа.

В периода 1992 – 2006 г. **търговското салдо е почти непрекъснато положително.** Изключение правят 1992 и 1993 г.. За 2003 г. то е 78 млн.щ.д., за 2004 г. - 171 млн.щ.д., за 2005 г. – 246 млн.щ.д. и за 2006 г. – 276 млн.щ.д.

2.3. Общи показатели на ВТС със страните от ЦЕФТА 1988 – 2003 г.¹

В периода 1988 – 1991 г. има спад на ВТС, който бележи силен скок за 1991 г. Относителният дял на износа за 1988 г. е 12.8 %, а на вноса 14.3 %. Физическият обем на износа за 1991 г. пада на 21 % спрямо 1988г., с относителен дял 5.2 %, а физическият обем на вноса пада на 13 %, с относителен дял 3.2 %. От 1988 г. до 1991 г. търговското салдо е отрицателно, а за 1991 г. положително.

В периода 1992 – 1998 г. тенденцията на нисък стокообмен се запазва. За 1992 г. физическият обем на износа има ръст 113% спрямо 1991 г., а вносът 278 %. Но в годините след 1992 г. физическият обем на износа варира от 70 % до 87 % спрямо 1992 г. и от 17 % до 21 % спрямо 1988 г. а физическият обем на вноса варира от 85 % до 98 % спрямо 1992г. и от 32 % до 37 % спрямо 1988 г. **Търговското салдо е непрекъснато отрицателно.**

След присъединяването на България към ЦЕФТА от 01.01.1999г. започва ръст на стокообмена.

След спад на физическият обем на износа за 1999 г. и 2000 г. съответно на 81 % и 92 % спрямо 1998 г., той започва да нараства от 2001г. и достига за 2003 г. 134 % спрямо 1992 г. и 32.3 % спрямо 1988 г. Относителният дял за 2003 г. е 6 % и е на стойност 439 млн.щ.д.

За разлика от износа, вносът започва веднага да расте и достига за 2003 г. 222 % спрямо 1992 г. и 83 % спрямо 1988 г. Относителният дял за 2003 г. е 8 % и е на стойност 857 млн.щ.д.

Отрицателното търговско салдо започва бързо да нараства и достига за 2003 г. – 418 млн.щ.д.

За 2004 г. отрицателното салдо пада рязко на “-“ 32 млн.щ.д.. Това се дължи на излизането от ЦЕФТА на петте новоприети в ЕС държави. Трябва да се

¹ От 2004 г. съставът на страните от ЦЕФТА се променя съществено с напускането на Полша, Чехия, Словакия, Унгария и Словения, които стават пълноправни членове на ЕС.

отбележи, че за 2004, 2005 и 2006 г. спрямо стария състав на ЦЕФТА се запазва тенденцията на голямо отрицателно салдо, което за 2004 г. е 552 млн.щ.д., за 2005 г. е 851 млн.щ.д. и за 2006 г. е 943 млн.щ.д..

2.4. Общи показатели на ВТС със страните от ЕС (15)

В периода 1988 – 1991 г. ВТС нараства. Относителният дял на износа за 1988 г. е 5 %, а за 1991 г. е 17.4 %. Относителният дял на вноса за 1988 г. е 11.7 %, а за 1991 г. е 26.1 %.

Търговското салдо е отрицателно.

След подписването на ССТ с ЕС през 1993 г. тенденцията на нарастване на ВТС продължава. В периода 1993 – 2003 г. темповете на растеж на износа са високи от тези на вноса, а за 2001 – 2003 г. са почти изравнени.

За 2003 г. физическият обем на износа достига 213 % спрямо 1992г., с относителен дял 57 % и е на стойност 4212 млн.щ.д., а физическият обем на вноса достига 210 %, с относителен дял 49.8 % и е на стойност 5325 млн.щ.д..

През 2004 г. темпът на растеж на вноса съществено изпреварва този на износа. Спрямо предходната година износа нараства с 27 % и е на стойност 5356 млн.щ.д., а вносът е нараснал с 30 % и е на стойност 6923 млн.щ.д.. Сравнено с 1992 г. износоът достига ръст 244 %, а относителния дял е 54.2 % и вносът достига 246 %, а относителният дял е 48.1 %.

В периода 1992 – 2006 г. търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно.

Изключение правят 1996 и 1997 г. След 2000 г. то силно нараства и достига за 2003 г. – 1114 млн.щ.д., а за 2004 г. – 1566 млн.щ.д., а за 2005 г. – 1941 млн.щ.д.

За 2006 г. отрицателното търговско салдо е в размер на 1968 млн.щ.д., което е вследствие продължаващата тенденция в износа и вноса.

2.5. Общи показатели на ВТС със страните от БР

До 1991 г. ВТС на България е предимно със СФРЮ, с относителен дял от 1 %.

От 1992 г. до 1995 г. над 80 % и от 1995 г. до 2004 г. над 90 % от ВТС с БР е с Турция, Македония и Сърбия и Черна гора.

От 01.01.1999 г. е влязло в сила ССТ с Турция и от 01.01.2000 г. с Македония. За да се оцени правилно ефекта от тях изследваният период е разделен на два подпериода – 1992 – 1998 г. и 1999 – 2006 г..

За периода 1992 – 1998 г.:

От 1992 г. до 1996 г. включително относителният дял на износа варира от 18 % до 20 % и физическият обем достига пик за 1995 г. от 129% спрямо 1992 г. От 1997 г. има силен спад на износа на 89 % и достига 70 % за 1998 г. спрямо 1992 г., а относителният дял пада съответно на 15 % и 14 %.

В периода 1992 – 1995 г. относителният дял на вноса варира от 4 % до 6 % и достига пик на физическият обем от 150 % за 1995 г. спрямо 1992г. От 1996 г. вносът бележи спад и достига 89 % за 1997 г. и относителен дял 3.8 %. През 1998 г. се възстановява нивото на физическия обем от 1992 г.

Търговското салдо е непрекъснато положително. Най-висока стойност достига за 1995 г. – 721 млн.щ.д., а най-ниска за 1998 г. – 372 млн.щ.д..

За периода 1999 – 2006 г.:

От 1999 г. има ръст на физическият обем на износа, който достига за 2000 г. 117 %. За 2001 и 2002 г. бележи спад под нивото на 1992 г., а за 2003 г. има ръст 103 %, с относителен дял 16 % и е на стойност 1189 млн.щ.д.. През 2004 г. тенденцията от предходната година се запазва като износа нараства с 37 % и е на стойност 1627 млн.щ.д.. Относителният дял е 16.5 %. През следващите две години има тенденция за съществено нарастване на износа, който достига относителен дял 21.6 % за 2006 г., на стойност 3234 млн.щ.д..

След 1999 г. физическият обем на вноса започва силен ръст и достига за

2003 г. 261 % спрямо 1992 г., с относителен дял 7 % и е на стойност 750 млн.щ.д., а за 2004 г. достига 309 %, с относителен дял 7 % и е на стойност 1011 млн.щ.д. През следващите две години се запазва тенденцията за нарастване на вноса, който достига 2006 г. относителен дял 8.1 % на стойност 1859 млн.щ.д..

Търговското салдо е непрекъснато положително. За 2000 г. достига 767 млн.щ.д.. В следващите три години то има значителен спад на ниво около 450 млн.щ.д. годишно. Сравнено по стойности, средногодишно салдото е паднало на 80 % спрямо периода 1992 – 1998 г.. За 2004 г. търговското салдо нараства и е на стойност 648 млн.щ.д., за 2005 г – 746 млн.щ.д. и за 2006 г. 1260 млн.щ.д.

В периода 1999 – 2004 г. започва висок ръст на ВТС със **Сърбия и Черна гора**. Средногодишно стойността на износа е над 200 млн.щ.д., а стойността на вноса варира между 20 и 50 млн.щ.д. За този период положителното търговско салдо със Сърбия и Черна гора осигурява почти половината от общото със страните от БР.

След влизането в сила от 01.01.1999 г. на ССТ с **Турция**, за същата година в динамиката на износа не се наблюдават положителни тенденции, а обратно – тенденцията на спад от 1998 г. продължава и за 1999 г., физическият обем е 83 % спрямо предходната и 94 % спрямо 1992г. От 2000 г. започва съществен ръст на физическият обем на износа от 160 % спрямо 1992 г. и след известни колебания в следващите две години достига 172 % за 2003 г., с относителен дял 57 % от общия за БР и на стойност 679 млн.щ.д.

През 2004 г. продължава тенденцията на засилен растеж на износа, който нараства с 40 % спрямо предходната година и достига 248 % спрямо 1992 г., на стойност 989 млн.щ.д.. Относителният дял от общия износ за БР е 66 %.

От 1999 г. вносът от Турция започва силно и непрекъснато да нараства с

много високи годишни темпове и достига 580 % за 2003 г. спрямо 1992 г., с относителен дял 88 % от общия за БР и на стойност 656 млн.щ.д. За 2004 г. тази тенденция продължава с ръст на вноса от 32 % спрямо предходната година и достига 764 % сравнено с 1992 г. и е на стойност 866 млн.щ.д. Относителният дял от общия внос от БР е 89 %.

В периода 1999 – 2003 г. търговското салдо е също положително, както в предходния период, но почти непрекъснато намалява. От 279 млн.щ.д. за 2000 г. пада на 23 млн.щ.д. за 2003 г. Средногодишната стойност за периода е 138 млн.щ.д., а съответната за предходния период е 231 млн.щ.д. или след влизането в сила на ССТ България губи средногодишно близо 100 млн.щ.д.. За 2004 г. тази тенденция се подобрява в полза на България, като салдото нараства на 124 млн. щ.д.. Този резултат се дължи на конкретна пазарна конюнктура – увеличен износ на нефтопродукти за 80 млн.щ.д. и железни отпадъци на стойност 70 млн.щ.д.. Отпаднал е износа на ел.ток, който е бил за предходната година на стойност 44 млн.щ.д..

За 2005 и 2006 г. вследствие забавяне темпа на растеж на вноса от Турция и значително увеличаване темпа на износа (нефтопродукти, нерафинирана мед, горещо валцувано желязо и железни отпадъци) търговското салдо рязко се подобрява и достига 449 млн.щ.д. за 2006 г.

След влизането в сила от 01.01.2000 г. на ССТ с Македония износът бележи почти непрекъснат ръст и достига за 2003 г. 137 % спрямо 1998 г., с относителен дял 12.7 % от общия за БР и на стойност 152 млн.щ.д. Вносът за същия период пада и се локализира между 41 % и 65 % спрямо 1998 г. Относителният му дял за 2003 г. е 3.2 % от общия за БР, на стойност 24 млн.щ.д. През 2004 г. тази тенденция продължава с ръст на износа от 35 % спрямо предходната година на стойност 206 млн.щ.д. Вносът нараства с 112 %

спрямо предходната година и е на стойност 51 млн.щ.д. Търговското салдо е положително и непрекъснато нараства от 60 млн.щ.д. за 1998 г. до 128 млн.щ.д. за 2003 г. и на 155 млн.щ.д. за 2004 г. През 2005 и 2006 г. положителните тенденции се запазват.

2.6. Общи показатели на ВТС със страните от ОС

В периода 1988 – 1991 г. относителният дял на износа от 3.8 % за 1988 г. достига до 7.9 % за 1991 г., а относителният дял на вноса остава почти постоянен, за 1988 г. е 5.2 %, а за 1991 г. е 5.1 %. Търговското салдо за първите две години е отрицателно, а за вторите две положително.

В периода 1992 – 2006 г. ВТС бележи ръст, който е по-значителен след 2001 г.

Относителният дял на износа от 10 % за 1992 г. достига 15 % за 2003 г. В периода 1993 – 1997 г. физическият обем на износа варира между 134 % и 157 % спрямо 1992 г. След спад за 1998 и 1999 г. до нивото от 1992 г., износът започва значителен ръст и достига 215 % за 2003 г., на стойност 1114 млн.щ.д. През следващите години. тази тенденция се запазва с ръст на износа за 2004 г. от 27 % спрямо предходната година, на стойност 1444 млн.щ.д., относителният дял е 14.6 % и достига за 2006 г. 291 % спрямо 1992 г., на стойност 1723 млн.щ.д.

Относителният дял на вноса от 12 % за 1992 г. достига 16 % за 2003г. В периода 1993 – 1996 г. физическият обем на вноса пада до и под нивото за 1992 г. От 1997 г. започва съществен ръст, който значително нараства след 2000 г. и достига 236 % за 2003 г. спрямо 1992 г., на стойност 1691 млн.щ.д. През следващите години тази тенденция се запазва с ръст на вноса за 2004 г. от 31 % спрямо предходната година на стойност 2231 млн.щ.д., относителният дял е 15.4 % и достига за 2006 г. 709 % спрямо 1992 г., на стойност 3892 млн.щ.д.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно, с изключение на периода

1993 – 1996 г.. Стойността му от “-“ 150 млн.щ.д. за 1992 г. достига “-“ 577 млн.щ.д. за 2003 г., “-“ 787 млн.щ.д. за 2004 г., “-“ 1232 млн.щ.д. за 2005 г. и “-“ 2170 млн.щ.д. за 2006 г.

2.7. Общи показатели на ВТС със страните от ЕАСТ

В периода 1988 – 1991 г. ВТС е само с Швейцария и Норвегия и бележи лек ръст. Относителният дял на износа от 0.8 % за 1988 г. нараства на 1.6 % за 1991 г., а относителният дял на вноса нараства от 1.4 % за 1988г. до 2.1 % за 1991 г. В този период търговското салдо е непрекъснато отрицателно, но в малък размер.

В периода 1992 – 2006 г. относителният дял на ВТС със страните от ЕАСТ намалява и от 1999 г. нататък остава не по-голям от 1 %. По отношение на динамиката на физическия обем на износа и вноса с тези страни се наблюдава значителен превес на темповете на растеж в полза на вноса. От съотношението внос/износ 1.1 : 1 за 1992 г. се стига до 2.2 : 1 за 2003 г. Стойността на износа за 2003 г. е 60 млн.щ.д., а на вноса е 133 млн.щ.д. За 2004 г. износът има ръст от 29 % спрямо предходната година на стойност 78 млн.щ.д., а вносът има ръст от 40 % и е на стойност 186 млн.щ.д. През следващите две години темпът на растеж бележи известен ръст и спрямо 1992 г. за 2006 г. износът достига 173 % на стойност 167 млн.щ.д., а вносът достига 114 % на стойност 269 млн.щ.д.

Търговското салдо е непрекъснато отрицателно и варира от “-“ 4.5 млн.щ.д. за 2002 г. до “-“ 249.9 млн.щ.д. за 1993 г.. За 2003 г. то е “-“ 73 млн.щ.д., 2004 г. е “-“ 108 млн.щ.д., 2005 г. е “-“ 98 млн.щ.д., а за 2006 г. е “-“ 101 млн.щ.д.

На основание изложените общи показатели на ВТС, за периода 1988 – 2006 г., може да се направи следното обобщение за неговото състояние:

В периода 1988 – 1991 г. ВТС е спаднал почти два пъти, в т.ч. и износа и вноса.

Търговското салдо е непрекъснато положително;

В периода 1992 – 2006 г. започва ръст на ВТС, като вносът изпреварва значително износа.

За 2003 г. и 2004 г. физическият обем на износа не е достигнал нивото на този от 1988 г.. Това се случва едва през 2005 г.

Търговското салдо е почти непрекъснато отрицателно, като след 1999 г. започва силно да нараства и за 2003 г. е “-“ 3300 млн.щ.д., за 2004 г. е “-“ 4500 млн.щ.д., за 2005 г. е “-“ 6510 млн.щ.д., а за 2006 г. е “-“ 8073 млн.щ.д.¹

3. Основни изводи относно причините за състоянието на ВТС в периода 1988 – 2006 г.

За периода 1988 – 1991 г.

Неуспялата като краен резултат политика, за внедряване на високотехнологични производства, в българската отраслова икономика в периода 1970 – 1989 г. води до следните резултати:

- Не са преодолените основните проблеми на производствата на отрасловата икономика – не конкурентно качество и висока себестойност. Пропуска се възможността за навременно създаване на смесени предприятия с чужди капитали и респективно привличане на стратегически инвеститори. По този начин биха се запазили редица експортни производства, в т.ч. и традиционните и новосъздадените високо-технологични, и да се повиши тяхната конкурентноспособност до световните изисквания. Само така е можело да се запазят и увеличат дяловете на експортните стоки на пазарите в страните от бившия СИВ.

- Поради изброените до тук причини започва загубата на традиционните външни пазари и след разпадането на

¹ За разлика от официалната статистика тук търговското салдо е изчислено при износ FOB и внос CIF

СИВ през 1991 г. – довежда до почти два пъти спад на износа.

За периода 1992 – 2006 г.

- Продължават да са налице основните проблеми на българската отраслова икономика от предходния период, които довеждат след 1991 г. до бърза ликвидация на почти всички производства с висока добавена стойност. Преобладаващо останалите имат малък в количествено отношение производствен потенциал и бедна стокова номенклатура, ниска степен на преработка и технологично ниво.

След 1999 г. се наблюдава тенденция за повишаване на качеството на експортната продукция, но това далеч не е достатъчно за решаване на основния проблем на стокообмена – непрекъснатото и силно нарастване на отрицателното търговско салдо.

Други водещи причини за състоянието на ВТС са:

- Много закъсняла (поне с пет години) и недостатъчно ефективна приватизация.

Във връзка закъснението от пет години е моделирано - как би изглеждала динамиката на износа за ЕС от 1996 г. нататък при условие, че приватизационният процес от 1997 – 1999 г. е извършен в периода 1993 – 1995 г. и то при същата ефективност. Получените резултати показват, че след 1997 г. голямото търговско салдо в полза на ЕС е можело да бъде минимизирано и до края на 2002 г. да бъде с положителна стойност за България.

- Селското стопанство е в голяма степен невъзстановено. Произвежданите селскостопански стоки в голямата си част са с висока себестойност и по тази причина слабо конкурентни.

- Не е създаден конкурентен инвестиционен климат за привличане на стратегически инвеститори, в т.ч.:

- Конкурентна данъчна система;
- Условия за разкриване на проспериращи в експортно отношение производства.

Загубени традиционни пазари и оценка на годишният пазарен дял към 20003 г. спрямо 1988 г.:

- ОНД – 5263 млн.щ.д.;
- АС – 506 млн.щ.д.;
- ЦЕФТА – 695 млн.щ.д.

Общо загубените пазарни дялове са на стойност – 6464 млн.щ.д. Тази сума представлява 87 % от стойността на целия износ за 2003 г. и е значително по-голяма от стойността му за 2002 г.

За 2004 г. загубените пазарни дялове са както следва:

- ОНД – 5317 млн.щ.д.;
- АС – 418 млн.щ.д..

Във връзка със загубените пазарни дялове ще направим следния коментар.

Начинът, по който беше извършена политическата преориентация на България към ЕС след 1991 г., е допринесъл за загубване на голяма част от пазарите в ОНД и в АС. Ако тогава за традиционните български експортни производства бяха привлечени стратегически инвеститори, които да повишат тяхното качество и разширят стоковата им номенклатура, със сигурност тези пазарни дялове и в трите посочени общности щяха да бъдат запазени, а може би и увеличени. Тази теза се потвърждава неоспоримо от факта, че в същото време големи световни производители (потенциални за България стратегически инвеститори) се настаниха на тези пазари.

Следователно може да се твърди, че България е имала два пътя, за да запази традиционните си пазари:

Първият е бил чисто политически, като е минавал през сключване на ССТ със страните от ОНД и АС. Но без решаването на проблемите свързани с качеството на експортните стоки, е щяло да се постигне частичен успех или сериозен търговски дефицит, както е със страните от ЦЕФТА.

Вторият е бил икономически, като е минавал през навременно привличане на необходимите стратегически инвеститори.

Сключени ССТ и оценка на резултатите:

Сключените ССТ с ЕС, ЦЕФТА, Турция и Македония категорично потвърждават тезата – ако една икономика със слаб ресурсен и технологичен потенциал влезе в постоянен стокообмен с икономика, която съответно има съществено по-голям потенциал, то търговското салдо е значително и е в полза на по-силната. Спрямо първите три България е в позицията на слабата страна, а по отношение на последната - на по-силната.

По отношение на ССТ с ЕС трябва да се отбележи изгодната за България схема на либерализация на стокообмена, която на практика създава условия за по-голям растеж на износа и задържащ ефект върху ръста на вноса в периода 1993 – 1998 г. По този начин са били осигурени пет години за реструктуриране на българската отраслова икономика и създаване на производства конкурентни на европейските пазари – с други думи навременна приватизация в периода 1993 – 1995 г. и създаване на условия за привличане на стратегически инвеститори.

Направеното моделиране на тази ситуация по отношение динамиката на износа за ЕС и получените значими резултати в полза на търговското салдо на България, потвърждават целесъобразността на приетата схема на либерализация.

Пропуснатата възможност за навременна приватизация в голяма степен е обезсмислила заложената схема на либерализация и е станала причина за силно нарастване на отрицателното търговско салдо с ЕС след 1998г.

По отношение на сключените ССТ със страните от ЦЕФТА и Турция може да се каже, че има много общо между тях:

- Двете влизат в сила от 01.01.1999 г. и се въвеждат нулеви мита за промишлените стоки от 01.01.2002 г..

- От 1999 г. вносът започва висок и непрекъснат ръст пред износа.

- Износът в първите две години не нараства, дори бележи спад.

- По отношение на търговското салдо има формална разлика в крайните резултати, но не и в тенденцията. Със страните от ЦЕФТА то е непрекъснато отрицателно до 1999 г. и след това силно се увеличава. Търговското салдо с Турция до 1999 г. е значително в полза на България. След това вследствие на нарасналия в пъти внос спрямо износа, то пада над 10 пъти за 2003 г. спрямо предходния период и достига незначителната стойност от 23 млн.щ.д. През последните три години се наблюдава значителен ръст на търговското салдо с Турция, но той се дължи на увеличаване износ на стоки с ниска добавена стойност.

Получените резултати от сключените ССТ със страните от ЦЕФТА и с Турция за периода 1999 – 2003 г. са определено негативни за ВТС на България.

Резултатите от сключеното ССТ с Македония са положителни, но поради малкия стокообмен са с минимален принос за търговското салдо.

Обобщението на резултатите от ССТ показва, че те са допринесли за:

- Значително нарастване на ВТС, в т.ч. и на износа и на вноса;

- Силно нарастване на вноса пред износа и по този начин за формирането на голямото отрицателно търговско салдо.

Ефективност на българската експортна структура:

Съгласно въведеният критерий за ефективност, в периода 1988 – 1991 г. експортната структура е високо ефективна. За 1988 г. отрасълът Машиностроителна, металообработваща електрическа и електронна промишленост (ММЕЕП), който формира относителен дял 60.9 % съдържа в себе си почти всички производства с висока степен на преработка и висока добавена стойност. Първите три отрасли ММЕЕП,

Хранително вкусова промишленост (ХВП) и Химическа и каучукова промишленост (ХКП) имат в износа относителен дял 83.6 % (Таблицы 2 и 3).

От 1992 г. започват негативни изменения в експортната структура – относителните дялове на производства с висока добавена стойност рязко падат. За 2003 г. водещ експортен отрасъл е Шивашката промишленост (ШП) с относителен дял 18.6 %. Отрасълът ХКП е запазил позициите си с относителен дял 16.8 %, но относителният дял на ММЕЕП е паднал на 15.8 %. Общо трите отрасли формират относителен дял 51.2%.

За 2004 г. водещи отрасли са ХКП със 17.5 % и ШП с 16.7 %, а след тях е ММЕЕП с 15.3 %. В следващите две години се вижда известна промяна като относителният дял за 2006 г. на ХКП нараства на 21.3 % и запазва първа позиция, на второ място е отрасъла ММЕЕП с дял 13.1 %, а ШП е 11.2 %. Прави впечатление нарастването през тези години на относителния дял на отрасъла Черна металургия и рудодобив (ЧМР) достигащ 9.2 % за 2006 г. Основният износ на отрасълите ХКП, ЧМР и ШП е от стоки с ниска добавена стойност и продукти произведени изключително с вносни суровини и енергоносители.

Продължителното спадане на относителния дял на ММЕЕП в периода 1992 – 2006 г. показва, че експортните възможности на производства в отрасъла са силно намалени и че там няма необходимите нови инвестиции, в т.ч. и такива за значително технологично обновление. Допълнително ако се разгледат водещите двадесет промишлени стоки съответно в експорта и импорта се вижда веднага, че:

- Съставляват около 50 % съответно от износа и вноса;

- Експортът се състои от бедна номенклатура и предимно от стоки с ниска добавена стойност (полуфабрикати и др.) произведени от

вносни суровини, материали и енергоносители;

- Импортът се състои от стоки с висока добавена стойност и богата номенклатура (с относителен дял между 30 и 40 %) и от суровини, материали и енергоносители (с относителен дял между 60 и 70%).

Фактите показват запазваща се тенденция за преобладаващ ниско ефективен експорт и през 2004, 2005 и 2006 г..

За големия ръст на отрицателното търговско салдо след 1997 г. може да се изведат обобщено следните важни причини:

Недостатъчен ръст на износа спрямо вноса, който се дължи, освен на конкуренцията по отношение качеството и себестойността и на ниско ефективната експортна структура, и на бедната стокова номенклатура.

Висок ръст на вноса спрямо износа, който се дължи на:

- Бедната стокова номенклатура на българските производства, които в голямата си част са с незадоволително качество – не могат да отговарят на нарасналото търсене, както на потребителски, така и на инвестиционни стоки на вътрешния пазар;

- Голямата зависимост на българската отраслова икономика от внос на енергоносители, суровини и материали;

- Релизираният, по така приетия закон, приватизационен процес, който активира след 1999 г. допълнително внос свързан с изброените причини в предходните точки;

- Сключените ССТ.

- След 01.01.2007 г. с приемането на България в ЕС допълнително отрицателен ефект върху търговското салдо и българските производители ще окажат следните обстоятелства – отпадат ограниченията (квотите) за внос на продукти от селско стопански произход и влизат с пълна сила технологичните и санитарни изисквания

към българските производители на тези продукти и по отношение на вътрешния пазар. Очаква се двоен отрицателен ефект – първо затваряне (ограничаване) на съответните български производства и второ заемане на техните търговски позиции на вътрешния пазар от фирми на ЕС, което ще се отрази негативно и на търговското салдо.

Структура на световния и българския износ:

Водещите по стойност на износа експортни производства в света са предимно високо технологичните като: пътнически превозни средства; транзистори; телекомуникационно оборудване; компютри; части за автомобили; медикаменти; офис оборудване и т.н.

От 90^{те} години насам и в частност за последните пет години се наблюдава висок експортен ръст на съществена част от високотехнологичните производства. За 2003 г. спрямо 1999 г. световния износ е нараснал както следва:

- Телекомуникационно оборудване с 25 %;

- Компютри с 19 %;

- Транзистори с 15 %;

- Офис оборудване с 10 % и т.н.

Именно на тези производства се дължи икономическия просперитет на добре известните в това отношение страни в Югоизточна Азия и Северозападна Европа.

Направените констатации за българския експорт и световния износ показват, че:

- Българските стоки запълват предимно пазарни ниши.

- Стоките в експортната структура на България, които реално осигуряват съществената част от стойностния обем на износа, са извън водещите експортни групи стоки в световния износ, които осигуряват бърз икономически просперитет.

Направените изводи за 2003 г. важат в пълна сила за 2004, 2005 и 2006 г.

4. Препоръки

Формално и практически решаването на проблема с голямото отрицателно търговско салдо минава през намаляване на вноса и увеличаване на износа. Как може да стане това?

Развитието на българската отраслова икономика в голяма степен зависи от внос на суровини, материали, енергийни ресурси, инвестиционни стоки. Това предопределя продължаващият ръст на импорт на тези групи стоки, който достига дял 85% от общия внос. Импорта на потребителските и на инвестиционните стоки може да започне да намалява, ако в България се разкрият съответни производства, които да задоволят съществена част от потребителския интерес в тази посока.

Решаването на проблема за относително намаляване на вноса минава през разкриването на нови и конкурентни производства и респективно увеличаване на износа.

Вече беше показано кои високотехнологични производства са водещи в световната експортна структура.

Следователно значимото увеличение на износа и намаляване на вноса минава през създаване на високотехнологични производства и на други с висока добавена стойност, които да са конкурентни на световните пазари.

Възниква въпросът - какви условия са необходими за разкриването на такива производства?

Световната практика показва, че отговорът е еднозначен – предпочитаните условия за инвестиране от големите производители. Най-важните от тях са:

1. Правен и административен ред, отговарящ на изискванията в развитите страни.

2. Развита и качествена инфраструктура.

3. Финансова стабилност и развити пазарни отношения.

4. Евтина работна ръка, имаща необходимата квалификация.

5. Конкурентна данъчна система.

В никакъв случай реда, в който са изброени условията за инвестиране не е свързан със степенуване на тяхната важност. Всяко условие само по себе си е важно за всеки инвеститор.

Ако приемем, че изброените условия са един оптимален вариант за конкурентен инвестиционен климат, то трябва да отбележим, че това съчетание не е толкова често срещано явление в световната действителност. В тази връзка обръщаме внимание, че условията в т. 5 при целенасочена политика могат да компенсират в голяма степен липсата на останалите и да донесат висока печалба за производителя. В този смисъл условията в т.5 могат да се приемат като водещи за инвеститорския интерес.

В България трябва да се извършат данъчни промени, които да са привлекателни за инвеститорите. Тази възможност съществува, тъй като в ЕС все още има големи разлики в данъчните ставки на страните членки. Процесът на сближаване на данъчните закони ще продължи дълго, тъй като на този етап не може да се постигне консенсус по този въпрос. Дори някои от новоприетите държави намалиха съществено данъчните си ставки. Какво може да направи България?

България може да намали значително данъците си. Съществуването на бюджетния излишък е допълнително благоприятно условие за това. Доказано е, че ниските данъци водят до повишаване на тяхната събираемост. Тези промени трябва да се съчетаят със здрав правен и административен ред и с ясни и опростени правила за бизнеса. Бюджетният излишък ще гарантира да няма бюджетен дефицит над заложения докато новоприетата данъчна система заработи ефикасно.

От изложеното до тук следва, че създаването на конкурентна данъчна система, правен и административен ред, отговарящ на изискванията в развитите страни и развита и

качествена инфраструктура, трябва да се превърнат в изключителни приоритети на държавната политика.

Таблица 1. Регионални общности и страни:

ОНД	ЛИТВА
АЗЕРБАЙДЖАН	АРАБСКИЯТ СВЯТ - АС
АРМЕНИЯ	АЛЖИР
БЕЛОРУСИЯ	БАХРЕЙН
ГРУЗИЯ	ИРАН
КАЗАХСТАН	ИРАК
КИРГИЗСТАН	ЙОРДАНИЯ
МОЛДОВА	КУВЕЙТ
РУСКА ФЕДЕРАЦИЯ	ЛИВАН
ТАДЖИКИСТАН	ЛИБИЯ
ТУРКМЕНИСТАН	МАРОКО
УКРАИНА	ОМАН
УЗБЕКИСТАН	НЕУТРАЛНА ЗОНА
ЕСТОНИЯ	КАТАР
ЛАТВИЯ	САУДИТСКА АРАБИЯ
ДЕМОКРАТИЧЕН ЙЕМЕН	ДЖИБУТИ
СУДАН	ГАБОН
СИРИЙСКА АРАБСКА РЕПУБЛИКА	ГАМБИЯ
ОБЕДИНЕНИ АРАБСКИ ЕМИРСТВА	ГАНА
ТУНИС	ГВИНЕЯ
ЕГИПЕТ	КОТ Д'ИВОАР
ҮЕМЕН	КЕНИЯ
ЙЕМЕН	ЛЕСОТО
ЦЕФТА	ЛИБЕРИЯ
РУМЪНИЯ	МАДАГАСКАР
СЛОВЕНИЯ	МАЛАВИ
ЧЕШКА РЕПУБЛИКА	МАЛИ
УНГАРИЯ	МАВРИТАНИЯ
ПОЛША	ОСТРОВ МАВРИЦИЙ
СЛОВАШКА РЕПУБЛИКА	МОЗАМБИК
ЕС	НАМИБИЯ
ГЪРЦИЯ	НИГЕР
АНДОРА	НИГЕРИЯ
АВСТРИЯ	ГВИНЕЯ-БИСАУ
БЕЛГИЯ	РЕҮНИОН (ФР.)
ДАНИЯ	РУАНДА
ФИНЛАНДИЯ	СВЕТА ЕЛЕНА, ОСТРОВ (БРИТ.)
ФРАНЦИЯ	САН ТОМЕ И ПРИНСИПИ
ГЕРМАНИЯ	СЕНЕГАЛ
	СЕЙШЕЛСКИ ОСТРОВИ
ВАТИКАНА	СИЕРА ЛЕОНЕ
ЕЙРЕ (ИРЛАНДИЯ)	СОМАЛИЯ
ИТАЛИЯ	ЮЖНОАФРИКАНСКА РЕПУБЛИКА

ЛЮКСЕМБУРГ
МОНАКО
НИДЕРЛАНДИЯ (ХОЛАНДИЯ)
ПОРТУГАЛИЯ
САН МАРИНО
ИСПАНИЯ
ШВЕЦИЯ
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ
БАЛКАНСКИ РЕГИОН - БР
ТУРЦИЯ
ХЪРВАТСКА
МАКЕДОНИЯ
АЛБАНИЯ
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
КИПЪР
ЮГОСЛАВИЯ
ОСТАНАЛИЯТ СВЯТ - ОС
КАНАДА
МЕКСИКО
САЩ
ЯПОНИЯ
АВСТРАЛИЯ
НОВА ЗЕЛАНДИЯ
АНГОЛА
БОТСУАНА
БУРУНДИ

КАМЕРУН
КАБО-ВЕРДЕ
ЦЕНТРАЛНО АФРИКАНСКА
РЕПУБЛИКА
ЧАД
КОМОРСКИ ОСТРОВИ
КОНГО
ЗАИР
БЕНИН
ЕКВАТОРИАЛНА ГВИНЕЯ
ЕТИОПИЯ
ФРЕНСКА ПОЛИНЕЗИЯ
ФРЕНСКИ ЮЖНИ ТЕРИТОРИИ
ГИБРАЛТАР (БРИТ.)
КИРИБАТИ
ГРЕНЛАНДИЯ (ДАТ.)
ГУАМ, ОСТРОВ (САЩ)
ХЪРД И МАКДОНАЛД ОСТРОВИ (АВСТРАЛ.)
НИДЕРЛ. АНТИЛИ
НОВА КАЛЕДОНИЯ
ВАНУАТУ
НИУЕ, ОСТРОВ (НОВОЗЕЛАНД.)
НОРФОЛК, ОСТРОВ (АВСТРАЛ.)
МАРИАНСКИ ОСТРОВИ (САЩ - ОПЕКА)
МИКРОНЕЗИЯ
МАРШАЛОВИ ОСТРОВИ

ЗИМБАБВЕ
ЗАПАДНА САХАРА
СУАЗИЛЕНД
ТОГО
УГАНДА
ТАНЗАНИЯ
БУРКИНА ФАСО
ЗАМБИЯ
АНТИГУА И БАРБУДА
АРЖЕНТИНА
БАХАМСКИ ОСТРОВИ
БАРБАДОС
БЕРМУДСКИ ОСТРОВИ
БОЛИВИЯ
БРАЗИЛИЯ
БЕЛИЙЗ
ВИРЖИНСКИ ОСТРОВИ (БРИТ.)
КАЙМАНОВИ ОСТРОВИ (БРИТ.)
ЧИЛИ
КОЛУМБИЯ
КОСТА РИКА
КУБА
ДОМИНИКА
ДОМИНИКАНСКА РЕПУБЛИКА
ЕКВАДОР
САЛВАДОР
ФОЛКЛЕНСКИ (МАЛВИНСКИ)
ОСТРОВИ (БРИТ.)
ГИАНА (ФР.)

ГРЕНАДА
ГВАДЕЛУПА, ОСТРОВ (ФР.)
ГВАТЕМАЛА
ГАЯНА
ХАИТИ
ХОНДУРАС
ЯМАЙКА
МАРТИНИКА
ПАЛАУ
ПАПУА - НОВА ГВИНЕЯ
ПИТКЕРН, ОСТРОВ (БРИТ.)
СВАЛБАРД И ЙАН МАЙЕН, ОСТРОВ (НОРВ.)
ТОКЕЛАУ, ОСТРОВИ (НОВОЗЕЛ.)
ТОНГА
ТУВАЛУ
УОЛИС И ФУТУНА, ОСТРОВИ (ФР.)
САМОА
МАЛТА
ЕАСТ
ИСЛАНДИЯ
ЛИХТЕНЩАЙН
НОРВЕГИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ

Анализът на дяловото участие на водещите отрасли в стокообмена на България подсказва, че един целесъобразен подход за решаване проблемите на голямото отрицателно търговско салдо е – **политика на отраслови приоритети при инвестирането**. Кои отрасли са приоритетни – тези, в които има традиции още от началото на миналия век, както в производството, така и в реализацията им на вътрешния и външните пазари. **На първо място са: селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост, текстилната и трикотажна промишленост и кожарско-кожухарската и обувна промишленост**. На един по-късен етап от развитието на българската отраслова икономика следват: **химическа и каучукова промишленост, металообработваща и машиностроителна промишленост, електрическа и електронна промишленост, черна металургия и рудодобив и енергетика**.

Друг важен фактор за увеличаване на експорта е облекчения достъп на български стоки до големи пазари. По отношение на ЕС търговията в много голяма степен е либерализирана.

В ОНД и АС са загубени традиционни пазари, където българските стоки са добре познати. Това поставя въпроса за необходимостта от възстановяване на пазарните позиции там. Над 50 % от отрицателното търговско салдо се дължи на търговията с ОНД. Тук е мястото да се напомни, че българската отраслова икономика е почти напълно зависима от вноса на енергоносители и суровини от ОНД и в частност от Русия. (В подобно положение е и ЕС, където 90 % от енергоносителите са внос. Според последни изчисления в следващите години европейската общност ще внася 80 % от нужните ѝ енергоносители от Русия.).

При тези дадености българската държава трябва да проведе политика, съответна на условията, за постигане на облекчен достъп до пазарите на ОНД и АС.

Предложените приоритети на държавна политика имат пряко отношение към ръста и на БВП, **защото при силно ограничените потребителски възможности на вътрешния пазар на стоки и услуги, ръста му ще зависи предимно от ръста на експорта и туристическите услуги.**

Таблица 2

Сумарен дял на водещите отрасли в износа

No		1988	No		1992	No		2003
1	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	60,90	1	Химическа и каучукова промишленост	22,14	1	Шивашка промишленост	18,20
2	Хранително-вкусова промишленост	12,7	2	Хранително-вкусова промишленост	18,91	2	Химическа и каучукова промишленост	17,11
3	Химическа и каучукова промишленост	10,0	3	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	18,46	3	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	14,54
	Сума	83,6		Сума	59,51		Сума	49,85
4	Некласифицирани	2,5	4	Некласифицирани	10,39	4	Некласифицирани	13,24
5	Черна металургия и рудодобив	2,3	5	Черна металургия и рудодобив	8,69	5	Черна металургия и рудодобив	8,82
6	Текстилна и трикотажна промишленост	1,5	6	Растениевъдство	4,58	6	Хранително-вкусова промишленост	7,81
	Сума	89,9		Сума	83,2		Сума	79,7
7	Шивашка промишленост	1,5	7	Шивашка промишленост	4,03	7	Текстилна и трикотажна промишленост	4,41
	Сума	91,4		Сума	87,2		Сума	84,1
8	Растениевъдство	1,4	8	Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	2,53	8	Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	3,74
	Сума	92,8		Сума	89,7		Сума	87,9
9	Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	0,9	9	Текстилна и трикотажна промишленост	2,28	9	Електроенергия и топлоенергия	2,62
	Сума	93,7		Сума	92,0		Сума	90,5
10	Дърводобивна и дървопреработваща промишленост	0,8	10	Дърводобивна и дървопреработваща промишленост	1,57	10	Растениевъдство	2,50
	Сума	94,5		Сума	93,6		Сума	93,0
11	Промишленост за строителни материали	0,4	11	Целулозно-хартиена промишленост	1,18	11	Дърводобивна и дървопреработваща промишленост	2,47
12	Електроенергия и топлоенергия	0,3	12	Промишленост за строителни материали	1,12	12	Стъкларска и порцеланово-фаянсва промишленост	1,55
13	Целулозно-хартиена промишленост	0,2	13	Стъкларска и порцеланово-фаянсва промишленост	1,01	13	Целулозно-хартиена промишленост	1,27
	Сума	95,4		Сума	96,9		Сума	98,3
14	Стъкларска и порцеланово-фаянсва промишленост	0,2	14	Електроенергия и топлоенергия	0,14	14	Промишленост за строителни материали	1,11
	Сума	95,6		Сума	97,0		Сума	99,4

Таблица 3

Търговско салдо на водещите отрасли

No	Описание	USD '000	1988	1991	1992	2003
1	Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	Износ	3 989 363	1 046 712	730 303	1 072 688
		Внос	1 953 034	460 097	960 576	3 059 538
		Салдо	2 036 329	586 615	-230 273	-1 986 850
2	Хранително-вкусова промишленост	Износ	831 936	632 657	748 136	575 932
		Внос	164 607	117 675	333 349	480 157
		Салдо	667 329	514 982	414 787	95 775
3	Химическа и каучукова промишленост	Износ	655 068	956 214	876 237	1 262 062
		Внос	351 457	1 412 846	2 001 033	3 072 040
		Салдо	303 611	-456 632	-1 124 796	-1 809 978
4	Некласифицирани	Износ	163 767	140 735	411 308	976 817
		Внос	17 795	2 836	259 102	954 355
		Салдо	145 972	137 899	152 206	22 462
5	Черна металургия и рудодобив	Износ	150 666	118 525	343 676	651 009
		Внос	262 481	66 924	204 433	611 655
		Салдо	-111 815	51 601	139 243	39 354
6	Текстилна и трикотажна промишленост	Износ	98 260	102 148	90 300	325 127
		Внос	102 323	62 736	150 791	992 303
		Салдо	-4 063	39 412	-60 491	-667 176
7	Шивашка промишленост	Износ	98 260	36 834	159 417	1 342 565
		Внос	8 898	7 419	55 043	410 801
		Салдо	89 362	29 415	104 374	931 764
8	Растениевъдство	Износ	91 709	83 947	181 234	184 369
		Внос	80 079	77 221	79 737	134 307
		Салдо	11 630	6 726	101 497	50 062
9	Кожарска, кожухарска и обувна промишленост	Износ	58 956	29 193	100 251	275 751
		Внос	13 346	4 099	72 796	207 815

		Салдо	45 610	25 094	27 455	67 936
10	Дърводобивна и дървопреработваща промишленост	Износ	52 405	55 819	61 993	181 878
		Внос	22 244	7 276	17 568	70 268
		Салдо	30 161	48 543	44 425	111 610
11	Промишленост за строителни материали	Износ	26 203	23 006	44 293	81 796
		Внос	26 693	16 454	8 290	86 901
		Салдо	-490	6 552	36 003	-5 105
12	Електроенергия и топлоенергия	Износ	19 652	88 249	5 565	192 938
		Внос	142 362	205 648	124 647	687
		Салдо	-122 710	-117 399	-119 082	192 251
13	Целулозно-хартиена промишленост	Износ	13 101	12 410	46 678	93 697
		Внос	53 386	70 047	86 322	227 974
		Салдо	-40 285	-57 637	-39 644	-134 277
14	Стъкларска и порцеланово-фаянсва промишленост	Износ	13 101	17 681	39 896	114 559
		Внос	8 898	2 250	26 438	114 569
		Салдо	4 203	15 431	13 458	-10

За 2003 г. износът представлява 37 % от БВП¹, а туризмът 8%. Очевидно е, че за един по-висок ръст на БВП ще трябва и по-висок ръст на износа.

Препоръките по отношение условията за инвеститорски интерес не са нещо ново, а изпитани инструменти в световната икономическа практика. Има достатъчно примери, когато прилагането им е довело до т.н. "икономическо чудо", което е толкова необходимо към днешна дата на България. Тази необходимост се вижда ясно от направените сравнения на БВП на България с този на Гърция и Португалия – страни съизмерими с България по територия и население. За 2003 г. спрямо тях БВП на България е по-нисък съответно от порядъка на осем и седем пъти. Изравняването с тези

¹ Сравненията се извършват по цени и курс на долара за 2000 г.

страни по този показател, в рамките дори на 15 до 20 години, изисква в развитието на икономиката на всеки 6 години удвояване на БВП или постоянен средногодишен ръст от близо 15 %, което е равнозначно на "икономическо чудо". И, ако това се случи, на България ще са необходими 18 години, за да се изравни по този показател с Гърция и 16 години по отношение на Португалия при условие, че в същото време техният средногодишен ръст на БВП не надхвърля 2.5 %.

Допълнително направени изчисления в тази насока показват:

- При средногодишен растеж от 15 % България ще достигне нивото на БВП за 2003 г. на Гърция и Португалия след съответно 15 г. и 14 г.;

- При средногодишен растеж от 6 %, България ще се изравни по БВП с Гърция и Португалия след близо 60

години, при условие, че в същото време техният средногодишен ръст не надхвърля 2.5 %;

- При средногодишен растеж от 6 %, България ще достигне нивото на БВП за 2003 г. на Гърция и Португалия съответно след 35 г. и 33 г.¹

В края на изследването, в интерес на истината, трябва да се отбележи, че през 2006 г. правителството започна да намалява данъчните ставки. В проектбюджета за 2007 г. тази тенденция продължава. За съжаление тези действия са закъснели с близо десет години. Това трябваше да се случи в началото на икономическата реформа започната през 1997 г. В периода до 2006 г. значително намаля националният потенциал от квалифицирани кадри. Една съществена част от тях се пенсионираха, а друга не по-малка напусна страната. И към днешна дата вече не стои въпросът България ще има ли конкурентна данъчна система, респективно привлекателен инвестиционен климат, а кой ще

¹ Ръста на БВП за 2004 г. от 5.6 % и очаквания не по-малък ръст за 2005 г. не променят направените заключения

работи в едни новоразкрити високотехнологични производства?!

За сегашното състояние на българската икономика са допринесли и пропуснатите възможности за навременно взимане на адекватни правителствени решения за нейното развитие в периода на прехода към пазарна икономика. Направените препоръки за приоритети в държавната политика по отношение на създаване на конкурентна данъчна система, правен и административен ред, отговарящ на изискванията в развитите страни и развита и качествена инфраструктура, са единствената алтернатива за излизане от незавидната ситуация и за бързо развитие на българската икономика, при условие, че към днешна дата много бързо се предприемат действия осигуряващи в най-кратки срокове създаването на квалифицирана работна ръка. И колкото повече се отлага взимането на решения в тези насоки, толкова по-неефективно ще става прилагането им, което се потвърждава от много закъснялото въвеждане на ниски данъчни ставки.

Ползвани информационни източници и литература:

1. Интернет страница на Българската народна банка
<http://www.bnb.bg>
2. Интернет страница на Евростат (EUROSTAT)
<http://epp.eurostat.cec.eu.int>
3. Интернет страница на Националния статистически институт
<http://www.nsi.bg>
4. Интернет страница на Организацията на страните-износители на петрол (ОПЕК)
<http://www.opec.org/home/>
5. Интернет страница на Световния търговски център (International Trade Center UNCTAD/WTO)
<http://www.intracen.org/home.htm>
6. Статистически годишници на НСИ – 1988-2007 г.
7. Тасев, Ал., Проблеми при изграждането на база данни от съпоставими динамични редове за анализ на външнотърговския стокообмен на България през 1988-2003 г., сп. Икономическа мисъл, кн. 4, 2006;
8. Тасев, Ал., Водещи фактори за външнотърговския стокообмен на Република България в периода 1988-2003 г., сп. Икономически изследвания, кн. 2, 2007;
9. Тасев, Ал., Външнотърговският стокообмен на Република България със страните от ЕС и ЕАСТ (EFTA) 1988-2003 г., сп. Икономически изследвания, кн. 3, 2007;

гл. ас. д-р ДЕСИСЛАВА СТОИЛОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, Благоевград

**ИМУЩЕСТВЕНТО ОБЛАГАНЕ В БЪЛГАРИЯ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ В
РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ**

**PROPERTY TAXATION IN BULGARIA: A COMPARATIVE SURVEY IN THE
FRAMEWORK OF EUROPEAN UNION**

Chief Assistant Prof. Dr. DESISLAVA STOILOVA

SOUTHWEST UNIVERSITY „NEOFIT RILSKI“, Blagoevgrad

Abstract: The paper is intended to analyze property taxation, outlining its role as a part of the national tax system and an important component of the fiscal decentralization process in Bulgaria. The main arguments for property taxation are discussed consecutively. Organization of the property taxation is presented on the base of the legislation in force. Analysis is focused on the effectiveness of the property taxation in Bulgaria by comparison with the EU member states. Special emphasis is placed upon Bulgarian tax system evolution during the transition period. Structural changes in the local budget revenues are analyzed, underlining the reasons for the dynamics of the property tax share. Finally, there are some conclusions and recommendations intended to improve organization of the property taxation in Bulgaria and strengthen its revenue-raising potential.

Key words: property taxation, tax system, local taxes, fiscal decentralization

Въведение

Имуществените данъци са едни от най-широко прилаганите собствени източници на приходи в местните бюджети в развитите страни, главно поради предимствата на този тип данъчно облагане и способността му да осигури стабилни приходи в местните бюджети. В България, осемнадесет години след началото на прехода към пазарно ориентирано стопанство, благодарение на предприетите реформи в сферата на местното самоуправление, се наблюдават съществени промени по отношение на ефективността на имущественото облагане. Разработката анализира ролята на имуществените данъци в общата данъчна тежест, като проследява еволюцията на данъчната система на България в периода 1991-2008 г. Сравнителният анализ в рамките на Европейския съюз разкрива незначителната роля на имуществените данъци в общата сума на данъчните приходи на почти всички страни, но същевременно свидетелства за

сравнително високите стойности на относителния дял на приходите от имуществено облагане в консолидираните данъчни приходи и БВП на България. Поради значението на имуществените данъци в качеството им на основен собствен приходоизточник в общинските бюджети, имущественото облагане има важна роля в процеса на финансова децентрализация в България. През анализирания период динамиката на приходите от имуществени данъци в местните бюджети бележи значителен ръст, като отразява по-скоро промените в стопанската конюнктура и правителствената политика, отколкото развитието на общинската икономика.

Аргументи за облагане на имуществото

Данъчното облагане на имуществото е дискуссионен въпрос в съвременната финансова теория и практика. Справедливостта на данъчното облагане изисква да се отчете фактът, че имуществото в същност се формира

посредством акумулиране на доходи, които по презумпция вече са обложени със съответен подоходен данък. Същевременно имуществото, подобно на дохода, представлява важен икономически ресурс за своя собственик, но за разлика от доходът, който е поток от ресурси към определен момент, имуществото е потенциален запас от ресурси за даден период от време. Ето защо имуществото, като форма на богатството, представлява общата стойност на нетните активи, притежавани от даден индивид. Една част от имуществото е включена в стопанския оборот, има стопанско предназначение и се третира като капиталов актив, докато друга част е предназначена да задоволява основни жизнени потребности на индивида и неговото семейство. Много често различните форми на имущество се използват като убежище за паричните активи в периоди на силна инфлация.

Теорията предлага различни аргументи, които оправдават данъчното облагане на имуществото. Обикновено се изтъква **стремежа да се осигури известна хоризонтална справедливост, която е нарушена от предимствата, извлечени от притежаването на имущество.** Например ако предположим, че двама данъкоплатци, условно обозначени с X и Y, получават еднакви доходи, но притежават различно имущество, то по-богатият следва да бъде обложен с по-висок данък, защото има по-голяма възможност да плати. Този аргумент кореспондира с известния в данъчната теория принцип на облагане според възможността за плащане. Разбира се, притежаването на имущество осигурява на данъкоплатеца и семейството му по-голяма икономическа мощ, платежоспособност и сигурност. Ето защо, в условията на равни доходи, данъкоплатецът с по-голямо имущество има по-малки стимули да спестява, което му осигурява по-високо равнище на

потребление и съответно повишава неговото благоденствие.

Друг аргумент в полза на облагането на имуществото е **стимулиране на производителното му използване.** Изхожда се от презумпцията, че ако имуществата не подлежат на пряко облагане, някои данъкоплатци биха ги оставили в непродуктивни форми. Пример, валиден и за нашата икономическа действителност е този със земеделските земи, които в началото на прехода към пазарно ориентирано стопанство бяха освободени от данък за определен гратисен период, в резултат на което голяма част от тях пустеят и до днес. Съвсем основателно е да се предполага, че облагането на земеделската земя с подходящ имуществен данък ще стимулира тези собственици, които не са в състояние да обработват земите си да потърсят по-рационални икономически решения, например да ги отдават под аренда или да ги продадат. В резултат земята, която е основен производствен фактор ще бъде включена в стопанския оборот, което пък от своя страна ще спомогне за повишаване на brutния вътрешен продукт и националния доход.

С илюстративна цел, нека вземем за пример отново познатите ни данъкоплатци X и Y, които разполагат с равно по стойност имущество в размер на € 500 000. Имуществото на X е формирано от капиталови активи (например малък цех за производство на млечни изделия и транспортно средство за тяхното доставяне на клиентите), а имуществото на Y е формирано от магазин на стойност € 400 000 и пустееща земеделска земя на стойност € 100 000. За да опростим примера приемаме, че рентабилността на осъществяваната и от двамата данъкоплатци дейност е 30%. В резултат данъкоплатецът X ще получи € 150 000 доходи, за които ще заплати 10% подоходен данък, т.е. € 15 000, а данъкоплатецът Y ще получи € 120 000 доходи, за които ще заплати подоходен

данък в размер на € 12 000. Нека приемем, че държавата, в която живеят и работят данъкоплатците X и Y налага годишен данък върху общата стойност на притежаваното имущество в размер на 1,5%. Ето защо и двамата данъкоплатци трябва да внесат в приход на бюджета по € 7 500 имуществен данък. След данъчното облагане разполагаемият доход на X ще бъде € 127 500, а разполагаемият доход на Y ще възлезе на едва € 100 500. Ако пресметнем общата данъчна тежест в процент от дохода ще видим, че за данъкоплатеца X тя възлиза на 15%,

докато за данъкоплатеца Y данъчната тежест представлява 16,25%. Очевидно данъкът върху имуществото променя данъчната тежест на двамата данъкоплатци и в крайна сметка оказва влияние върху размера на разполагаемите им доходи. **По този начин облагането на имуществото стимулира създаването на производителни активи и обезсърчава натрупването на непроизводителни активи, надхвърлящи нормалните потребности на данъкоплатците**

Таблица 1 **Обща данъчна тежест при облагане на дохода и имуществото**

	Данъкоплатец X	Данъкоплатец Y
Имущество	€ 500 000	€ 500 000
Доходи	€ 150 000	€ 120 000
Данък върху доходите (10%)	€ 15 000	€ 12 000
Данък върху имуществото (1,5%)	€ 7 500	€ 7 500
Обща сума на данъчното задължение	€ 22 500	€ 19 500
Разполагаем доход	€ 127 500	€ 100 500
Обща данъчна тежест	15,00%	16,25%

Счита се, че данъците върху имуществото могат да съдействат за **по-справедливото разпределение на богатството**, или поне да ограничат концентрирането му в ограничен брой индивиди, благодарение на стимулите за данъкоплатците да избягват данъка като прехвърлят собствеността върху част от имуществото си посредством продажба, дарение или наследство. От друга страна обаче, съществуват възгледи в подкрепа на **дискриминационното третиране на наследените и подарените имущества**, защото те са получени от данъкоплатеца без жертвите (усилен труд и повече спестявания), които, при равни други условия, са предпоставка за акумулиране на богатство. Друг е въпросът, че **стимулите за труд и**

спестяване намаляват, когато данъкоплатецът съзнава, че акумулираното от него богатство не само ще бъде облагано с имуществен данък през всяка година от неговия живот, а в допълнение ще бъде обложено и с данък върху наследството след неговата смърт. Трябва да посочим, че традиционно ниските ставки на имуществените данъци, в комбинация със съществуващите широки данъчни облекчения, не притежават потенциала да предизвикат значителна промяна във формираната се имуществена структура в нашата страна.

Често изтъкван аргумент за облагане на имуществото, който се използва като обосновка за предоставянето на имуществените данъци като приходоизточник на местните бюджети е,

че **собствениците-данъкоплатци консумират услугите, предоставяни от общината в която живеят.** Местната власт изгражда и поддържа необходимата инфраструктура, водоснабдяване, канализация, електрификация, топлофикация и газификация, грижи се за чистотата, уличното осветление, противопожарната безопасност, а в някои страни осигурява и полицейската защита в границите на територията под местна юрисдикция. **Съвсем естествено, тези дейности оказват положително влияние върху пазарната цена на притежаваното от данъкоплатците имущество, поради което е напълно логично прилагането на коефициенти, повишаващи данъчната му оценка, а следователно и данъчното задължение на собствениците.** В този случай имущественият данък се явява форма на платеж за повишената пазарна стойност на имуществото, в резултат на действията на местната власт.

Трябва да отбележим, че преките имуществени данъци са имали първостепенно значение в миналото, когато недвижимата собственост е била единствен символ и главен източник на богатството и платежоспособността на данъкоплатците, а доходното облагане практически не е било развито. Исторически, с напредъка на пазарните отношения, **имущественото облагане постепенно започва да играе второстепенна, а в последните десетилетия дори третостепенна роля в общата сума на данъчните постъпления.**

Организация на имущественото облагане в България

Данъчното облагане на имуществото в страната ни съвсем не е нов феномен, точно обратното, съществуват дълбоки традиции за притежаване на собственост и регулярно плащане на дължимите имуществени данъци. След Освобождението (1878 г.) България, като

млада суверенна държава, наследява данъчната система на Турската империя, където имущественото облагане формира значителен дял от държавните приходи. Посредством Закона за поземления данък (1894 г.) се отменя десетъка върху селскостопанската продукция и се налага данък върху земеделската земя, определян на база фактическата ѝ площ. Сградите също се облагат с данък, който обаче се налага само на покритите имоти. Съвсем естествено, освободени от облагане са административните сгради на местните власти, молитвените домове, както и новопостроените сгради, но само за годината на построяването им. В първите години на социалистическата власт (1949 – 1950 г.) няма доказателства за наличието на имуществено облагане. През 1951 г. е приет Законът за местните данъци и такси, който продължава традицията за облагане на сградите. Променян и допълван неколккратно, този закон съществува до 1997 г., когато е заменен от новия Закон за местните данъци и такси, който има за цел да постави в основата на данъчното облагане пазарната стойност на притежаваното имущество.

В същност нормативната регламентация на имущественото облагане в България в периода на преход към пазарно ориентирано стопанство не е много динамична. Въпреки няколко незначителни изменения и допълнения, организацията на данъчното облагане си остава неизменна по отношение на базовите принципи при определяне на данъчния субект, данъчния обект, данъчната база и данъчната ставка. **В момента имуществото на физическите и юридическите лица в страната се облага с пет вида имуществени данъци.** Притежаваните недвижими имоти и превозни средства се облагат периодично (годишно) с данък върху недвижимите имоти и данък върху превозните средства. Прехвърлянето на

собствеността върху недвижими имоти, превозни средства и други активи се облага еднократно с помощта на данъците върху придобиване на имущество по дарение и по възмезден начин и данъка върху наследството. В качеството си на **данъци върху богатството**, върху имуществото на физическите и юридическите лица в материално-веществената му форма, имуществените данъци са преки, т.е. непрехвърлими, което означава, че техен платец и носител е едно и също физическо или юридическо лице, собственик на облагаемото имущество.

Основен елемент при организацията на имущественото облагане е определяне на **облагаемата данъчна основа**, т.нар. **данъчна оценка** на имуществото. Обикновено в теорията и практиката се използват два основни метода за определяне на данъчната оценка. При първия подход в основата на данъчната оценка стои пазарната цена на активите, а при втория подход се извършва капитализация на рентата или дохода, който даден актив носи на собственика си. Както пазарната цена, така и дохода от имуществото, обаче, се променят динамично под влияние на пазарните сили – търсенето и предлагането.

Понеже администрирането на имуществените данъци е скъп процес, който би се осъществил добавъчно от честата промяна на облагаемата основа, обикновено като данъчна база се приема данъчна оценка, която представлява определен процент от пазарната стойност на имуществото към даден момент. По този начин се елиминират конюнктурните изменения в пазарната стойност на активите и се създава стабилна основа за данъчно облагане на имуществото. Ето защо, данъкът върху имуществото, за разлика от повечето данъци, не се влияе от промените в стопанската конюнктура. В условията на ниска инфлация, в краткосрочен и дори средносрочен времеви хоризонт данъчната оценка на имуществото и ставките на

имуществените данъци са относително постоянни величини. В дългосрочен времеви хоризонт пазарната стойност на имуществото се увеличава, при което корекциите в данъчната му оценка, при запазване на данъчните ставки, осигуряват нарастващи бюджетни приходи.

Данъчната оценка на недвижимите имоти в България се определя по законово установени норми, в зависимост от вида на имота, местонахождението, площта, конструкцията и овехтяването, като целта е да се доближи до реалната пазарна стойност на недвижимия имот. Базисната данъчна стойност на сградите варира от 3,70 лв. до 18,70 лв. на квадратен метър, в зависимост от конструкцията (масивна, полумасивна, паянтова) и предназначението им (жилищни или нежилищни сгради). Важна роля при определяне на данъчната оценка има коефициентът за местоположение, който варира в зависимост от категорията на населеното място, определена с Единния класификатор на административно-териториалните и териториалните единици, утвърден с Решение № 565 на Министерския съвет от 1999 г. За целите на имущественото облагане населените места в страната са обособени в осем категории, с изключение на столицата София и най-големите градове (Варна, Бургас, Стара Загора и Пловдив), които са поставени в самостоятелни групи. В рамките на отделните населени места е предвидена възможност за зонироване. Стойностите на коефициента за местоположение варират от 0,0 до 93,6 като отразяват икономическото развитие и атрактивността на населеното място и зоната, в която се намира конкретния недвижим имот. Други важни коефициенти са тези за инфраструктура (наличие на водопровод, канализация, електрификация, телефонизация, топлофикация, улична мрежа), индивидуални характеристики

(разположение във височина, физическо състояние, подобрения) и овехтяване на недвижимия имот. Данъчната оценка на недвижимите имоти на предприятията е отчетната им стойност.

Системата на данъчното облагане на недвижимите имоти в България се основава на наличието на актуален компютъризиран кадастър. Законът за кадастъра и имотния регистър, в сила от началото на 2001 г., урежда организацията, финансирането, създаването, воденето и ползването на кадастъра и имотния регистър. Кадастърът е съвкупността от основни данни за местоположението, границите и размерите на недвижимите имоти на територията на Република България. Кадастърът обхваща също така и данни за правото на собственост и другите вещни права върху недвижимите имоти, данни за държавните граници, границите на административно-териториалните единици, землищните граници, както и границите на територии с еднакво трайно предназначение.

Друг съществен елемент от организацията на имущественото облагане е определянето на **данъчните ставки**. Изхождайки от анализирания аргументи и функции на имуществените данъци, размерите им в различните държави обикновено зависят от характера на облаганото имущество (производително или непроизводително) и от данъчната оценка (отразяваща пазарната му стойност). Когато държавната политика е насочена към стимулиране създаването на производителни активи те се облагат с по-нисък данъчен процент, когато се изхожда от принципа за възможността за плащане се прилага пропорционална ставка, а когато се изхожда от принципа за справедливостта, логично се налага прогресивно облагане на имуществото. В България преките имуществени данъци са **пропорционални**. Данъчните размери са сравнително ниски, като за 2009 г. варират от 0,5‰ до 2‰ за данъка върху недвижимото имущество, от 1,3%

до 2,6% за данъка върху имущество, придобито по възмезден начин и от 0,4% до 6,6% за данъците върху наследствата и даренията, съобразно родствената връзка между дарителя или наследодателя от една страна, и получателя на дарение или наследство – от друга. Размерите на данъка върху превозните средства са диференцирани в широк диапазон, в зависимост от специфичните особености на конкретното превозно средство. Така например, за леки автомобили ставките варират в зависимост от мощността на двигателя от 0,34 лв. до 3,69 лв. за 1 kW, за мотоциклети данъкът варира от 12 лв. до 300 лв., за мотопеди – от 10 лв. до 30 лв., за автобуси – от 50 лв. до 300 лв., за товарни автомобили – от 30 лв. до 3 150 лв., за трактори – от 5 лв. до 30 лв.; корабите се облагат с данък в размер от 1 лв. до 3 лв. за всеки започнат бруто тон, а самолетите и за вертолетите – от 20 лв. до 40 лв. за всеки започнат тон максимално излетно тегло. По принцип при организацията на имущественото облагане следва да се отчита общото данъчно бреме, наложено на данъкоплатците в страната.

Роля на имуществените данъци в националната данъчна система

Обликът на данъчната система на съвременната държава се формира от съвкупността на всички данъци и тяхната организация. В теоретичен аспект преобладава схващането, че данъчната система дава представа за основната фискална структура в публичния сектор, а именно съотношението между приходите от преки и косвени данъци в консолидирания държавен бюджет. В зависимост от стойностите на посоченото съотношение данъчната система се дефинира като подходяща, ако в приходната част на държавния бюджет преобладава дял заемат приходите от преки данъци, потребителска, ако преобладават приходите от косвени данъци и

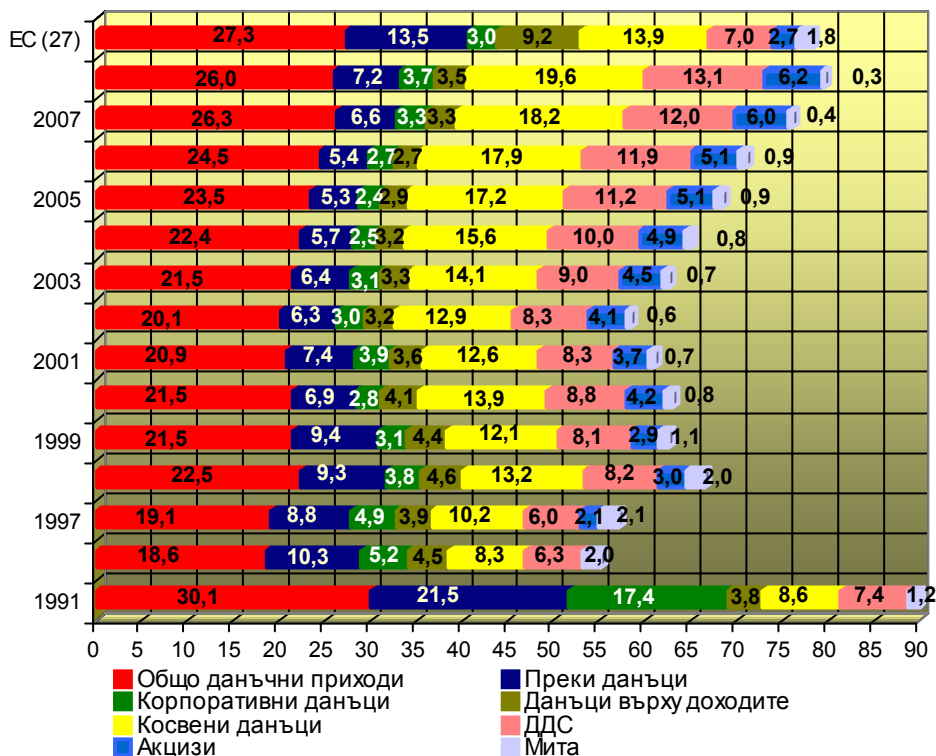
хибридна, ако приходите от преки и косвени данъци формират приблизително еднакъв дял в приходната част на държавния бюджет. Значението на типа данъчна система, който е възприела дадена държава произтича от регресивното действие на косвените данъци. За разлика от преките данъци, които облагат имуществото и дохода на данъкоплатците, косвените данъци, налагани върху потреблението, предоставят възможности за прехвърляне на данъчната тежест от данъчния субект на потребителите, които ги заплащат под формата на повишени цени на закупуваните стоки и услуги. Този механизъм позволява на косвените данъци да останат анонимни и затова – по-лесно поносими от данъкоплатците, но регресивното им действие спрямо доходите е в разрез с принципите за хоризонтална и вертикална справедливост на данъчното облагане.

В развитието на данъчната система на България след началото на прехода към пазарно ориентирано стопанство могат да бъдат открити три основни етапа. Характерно за периода 1991-1997 г. е постъпателното намаляване на общата данъчна тежест, измерена като процент от brutния вътрешен продукт на страната. От 30,1% от БВП през 1991 г. общата сума на данъчните приходи в консолидирания държавен бюджет достига стойности от порядъка на 18,6% през 1994 г. и 19,1% през 1997 г. Като основна причина за рязкото намаляване на данъчните приходи може да се посочи стремежът за редуциране дела на публичния сектор в националното стопанство. През периода 1998 – 2004 г. общата данъчна тежест се запазва на относително постоянно равнище, като регистрира стойности в границите между 20,1% – 22,5% от БВП. След 2005 г. консолидирания данъчни приходи постепенно нарастват, като достигат 26,3% от БВП през 2007 г. и 26,0% през 2008 г. Въпреки посочената тенденция,

тежестта на данъчното облагане в нашата страна остава под средното равнище в ЕС (27), където посредством данъци се акумулират средно 27,3% от БВП.

Същевременно през анализирания период 1991 – 2008 г. данъчната система на България претърпява кардинална трансформация от подоходен, през хибриден, към екстремно потребителски тип. Докато през 1991 г. съотношението между приходите от косвени и преки данъци е 0,4, то през 1997 г. възлиза на 1,16, а през 2008 г. се очаква да надхвърли 2,7. Въпреки че стойностите на коефициента през последните две години регистрират подобрене в сравнение с равнищата от 3,2 през 2005 г. и 3,3 през 2006 г., тежестта на данъчното облагане в нашата страна в значителна степен е концентрирана върху потреблението на стоки и услуги, докато в преобладаващата част от страните от Европейския съюз са възприети данъчни системи от хибриден тип. В резултат на последователно провежданата политика на постепенно прехвърляне на данъчната тежест от преките към косвените данъци, България държи първенството сред страните членки на Европейския съюз с приходи от косвени данъци възлизащи на цели 19,6% от БВП и 56,5% от общата данъчна тежест, при осреднени стойности на тези показатели за ЕС (27) съответно 13,9% и 34,9%. Основният косвен данък в нашата страна – данъкът върху добавената стойност – акумулира 13,1% от БВП и осигурява 36,3% от общите данъчни приходи. Средно за ЕС (27) данъкът върху добавената стойност осигурява приходи в размер на 7,0% от БВП и представлява едва 17,6% от общата данъчна тежест. Средно претеглено, преките данъци в ЕС (27) формират 33,8%, а косвените данъци съответно 34,9% от сумата на данъчните приходи.

Фигура 1 Данъчна система на Република България
(данъчни приходи в консолидирания държавен бюджет в процент от БВП)

Източник: Изчисления на автора по данни от Министерство на финансите на РБ; Eurostat, Taxation Trends in the European Union, 2008

Забележка: 1) Данните за 2008 г. са прогнозни.

2) Данните не включват осигуровките, неданъчните приходи и помощите.

Трябва да отбележим, че основните фактори, определящи екстремно потребителския характер на българската данъчна система остават непроменени и в началото на 2009 г. Запазват се както въведеното през 2008 г. пропорционално данъчно облагане на доходите на физическите лица с единна ставка от 10% и без необлагаем минимум, така и прилаганата от началото на 2007 г. 10%-на ставка на корпоративния данък, която е най-ниската в ЕС (27). Разчетите за приходите от ДДС са изготвени при запазване на ставката от 20% и липсата на широко разпространените в Европейския съюз диференцирани ставки за стоки и услуги от първа

необходимост. Намалената роля на митата, които след присъединяването на страната ни към ЕС през 2007 г. отпаднаха изцяло при внос от страните членки, се компенсира от изпреварващото нарастване на акцизите в рамките на усилията за хармонизация на българското данъчно законодателство с изискванията на европейските директиви в областта на косвеното облагане.

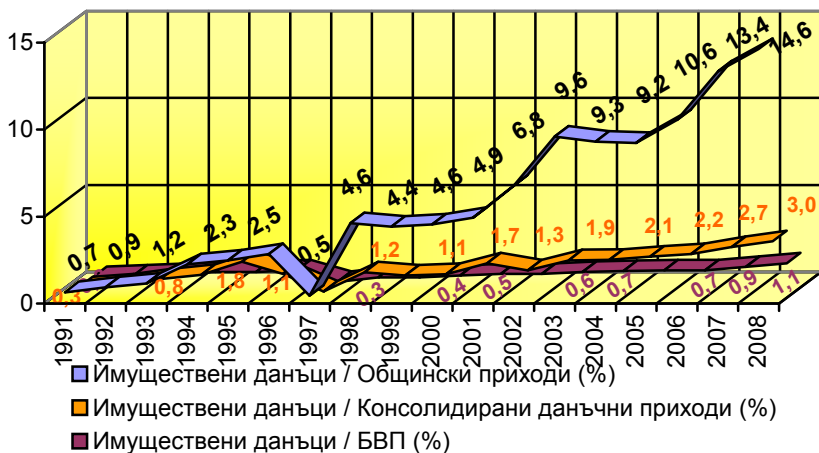
Казано с други думи, **фискалната политика продължава тенденцията към прехвърляне на данъчната тежест от преките към косвените данъци, което определя и незначителната роля на**

имууществените данъци в националната данъчна система. На пръв поглед, имууществените данъци в нашата страна акумулират пренебрежимо малка част от brutния вътрешен продукт в консолидирания държавен бюджет. В периода 1991-2008 г., измерени като част от brutния вътрешен продукт имууществените данъци не надхвърлят 1,1%, а представени като дял от консолидираните данъчни приходи достигат максималната си стойност от 2,98% в края на периода. Особено ниски са стойностите на тези показатели през 1997 г., поради запазването на данъчните оценки на имуеществото непроменени в условията на хиперинфлация. Положителна тенденция е нарастването на ролята на имууществените данъци като дял от общинските приходи, особено след старта на реформата към финансова децентрализация през 2003 г. Очевидно имууществените данъци притежават необходимия потенциал, за да се

превърнат в стабилен собствен приходоизточник за общинските бюджети.

Сравнителният анализ на ролята на имуещественото облагане в страните от Европейския съюз показва, че България поделя с Австрия седмото място сред двадесет и седемте страни членки по отношение на показателя дял на приходите от имуеществени данъци в brutния вътрешен продукт на страната. По-високи са стойностите на този показател само във Великобритания (3,0%), Ирландия (2,2%), Франция и Дания (1,4%), Белгия и Холандия (1,3%), докато средното равнище на показателя за ЕС (27) е едва 0,8%. Относителният дял на приходите от имуеществени данъци в консолидираните данъчни приходи в България (2,98%) е по-нисък само в сравнение със стойностите на този показател във Великобритания (8,1%), Ирландия (6,9%), Холандия и Франция (3,3%), но е значително по-висок от средната стойност за ЕС (2,2%).

Фигура 2 Имуеществени данъци в България

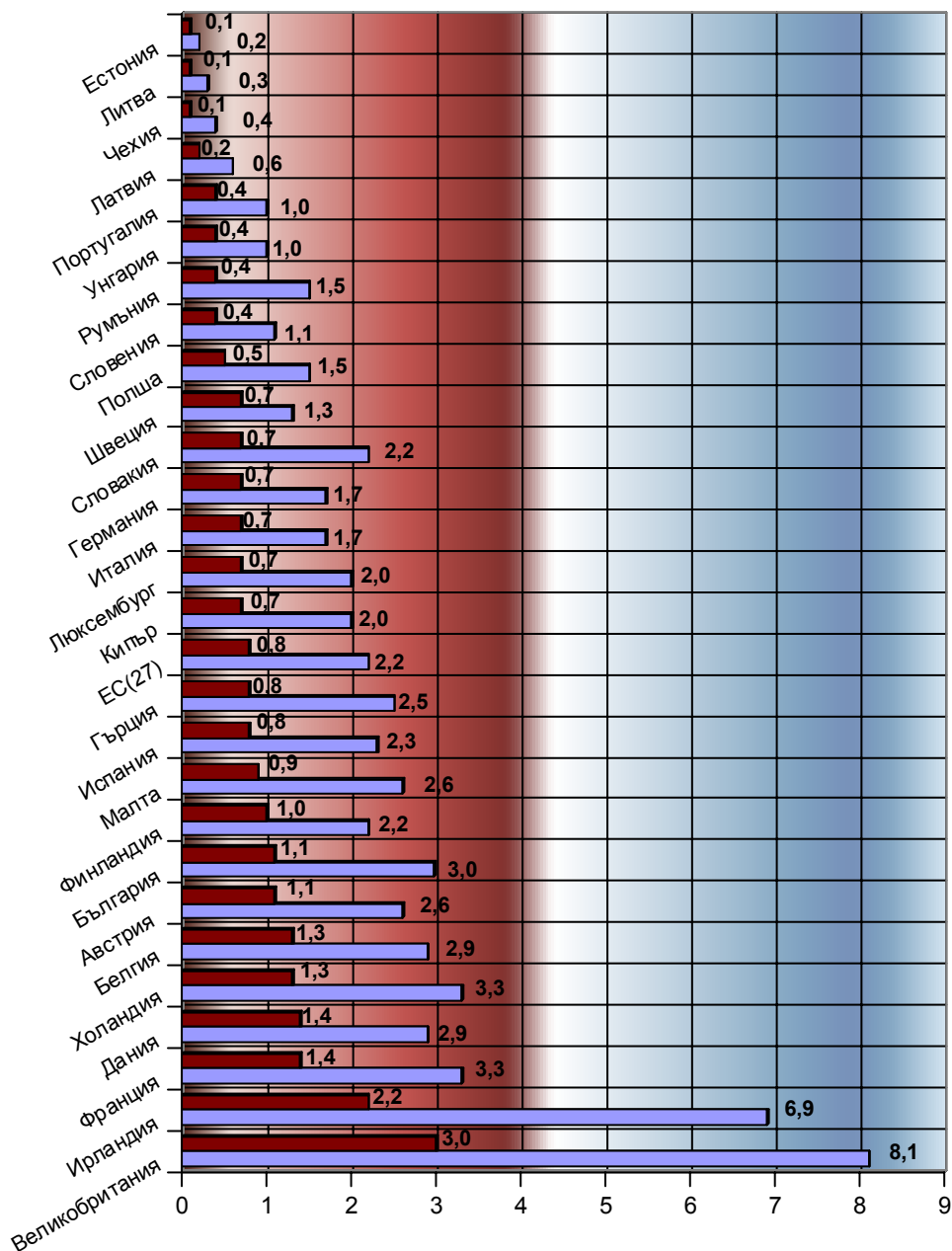
Източник: изчисления на автора по данни от МФ
Забележка: Данните за 2008 г. са прогнозни

Правят впечатление ниските стойности на основните показатели, определящи тежестта на имущественото облагане в новите страни членки на Европейския съюз. Така например, според статистическите данни, имуществените данъци акумулират 0,1% от БВП в Естония, Литва и Чехия, 0,2% в Латвия, 0,4% в Унгария, Румъния и Словения, 0,5% в Полша и 0,7% в Словакия. Аналогична е ролята на имуществените данъци в националните данъчни системи на бившите социалистически страни. Посредством облагане на имуществото се формират едва 0,2% от консолидираните данъчни приходи в Естония, 0,3% в Литва, 0,4% в Чехия, 0,6% в Латвия, 1,0% в Унгария, 1,1% в Словения, 1,5% в Румъния и Полша, 2,2% в Словакия. Като цяло, значението на имущественото облагане в новите страни членки е далеч под средното равнище за ЕС (27). Посочената тенденция се дължи на преобладаващата държавна и общинска собственост, особено върху недвижимото имущество, през годините на социализма, довела до пълна липса на навици в населението за притежаване на собственост и плащане на имуществени данъци. Основната предпоставка в България да се регистрират стойности на анализирани показатели, значително превишаващи средните за ЕС (27), е вековната традиция за притежаване на собственост

и плащане на дължимите имуществени данъци в нашата страна, които, както видяхме от историческата ретроспекция, са запазени и по времето на турско робство, и в периода на социализма, и в процеса на преход към пазарно ориентирано стопанство. Именно традицията и стремежа на българина да притежава домът, в който живее, е основната предпоставка за сравнително високия дял на имуществените данъци в данъчната система на нашата страна.

Трябва да посочим, че в рамките на Европейския съюз не съществува унифициран модел на облагане с имуществени данъци. Отделните държави прилагат различни по вид, обхват и размери данъци върху имуществото на физическите и юридическите лица. Поради спецификата на организацията на имущественото облагане обаче, в почти всички страни данъците върху имуществото са предоставени като собствен приходоизточник на местните власти. Най-голяма е ролята на имуществените данъци за местните бюджети във Великобритания, където данъците върху имуществото акумулират цели 99,7% от местните данъчни приходи. В Холандия имуществените данъци формират 62,5% от данъчните приходи на местно ниво, следват Франция (51,6%), Испания (35,5%), Италия (21,7%) и Дания (6,6%).

Фигура 3 Имуществени данъци в ЕС

■ Имуществени данъци / БВП (%)

■ Имуществени данъци / Консолидирани данъчни приходи (%)

Източник: Eurostat, Taxation Trends in the European Union, 2008

Имуществени данъци и финансова децентрализация в България

Основният проблем при децентрализацията на публичния сектор на националното стопанство е финансирането на местната власт. Поради предимствата на централизираното данъчно облагане и децентрализираното разходване на публичните средства, вертикалният и хоризонталният дисбаланс са често наблюдавано явление в публичния сектор на България в преходния период. Дълги години децентрализирането на разходите не е съпроводено с предоставяне на еквивалентни източници на финансови средства на местните власти, а данъчната база и до днес е разпределена неравномерно на територията на страната. Финансовите ресурси на местните власти са регламентирани основно в Закона за местните данъци и такси (1997 г.), Закона за общинските бюджети (1998 г.) и Закона за държавния бюджет на Република България за съответната фискална година. Българските общини разполагат със собствени източници на приходи, които включват местни данъци, общински такси и приходи от управление на общинска собственост. Общините с неблагоприятна фискална позиция получават държавни трансфери.

Трябва да подчертаем, че данъчните компетенции на общините са един от стълбовете на финансовата децентрализация в развитите държави. За съжаление според класификацията на Организацията за икономическо

сътрудничество и развитие (ОИСР), **местните данъци в нашата страна дълго време попадаха в категории, където данъчната автономност на местните власти е силно ограничена.**¹ Традиционно, всички имуществени данъци са предоставени като основен собствен приходоизточник на общините, но до началото на 2008 г. България беше единствената страна в Европейския съюз, в която местните власти не разполагат с никакви данъчни компетенции. Понеже общините нямаха правомощия да определят вида, размера, облагаемата основа и обхвата на имуществените данъци, единствената причина те да се наричат "местни" беше, че са регламентирани със Закона за местните данъци и такси (ЗМДТ). **От гледна точка на модерните публични финанси, ако местните власти нямат никаква роля при определянето на местните данъци, те не могат да се разглеждат като собствени приходи, а се дефинират като специфични трансфери, предоставяни според териториалното разпределение на обектите на данъчно облагане.** В тази връзка в началото на 2007 г. беше предприета промяна в българската Конституция (чл.141), която даде възможност на общинските съвети да определят размерите на местните данъци, при условия, ред и в граници, установени със закон, което е значителна стъпка към реалната данъчна автономност на местната власт.

¹ OECD. *Taxing Powers of State and Local Government*. OECD: 1999

Таблица 2 Структура на приходите в общинските бюджети в България (%)

Година	Собствени приходи	В това число:							Общо приходи (млн.лв.)
		Имуществени данъци	Данък върху недвижимото имущество	Данък върху превозните средства	Данък върху наследството	Данък върху придобиване на имущество по дарение и по възмезден начин	Държавни трансфери	Заеми	
2008	57.33	14.63	3.21	2.56	0.01	8.85	42.67	на	4 467.7
2007	43.54	13.35	2.80	2.28	0.01	8.26	55.10	1.36	3 821.8
2006	35.67	10.56	2.41	1.97	0.01	6.17	64.02	0.31	3 414.1
2005	35.58	9.23	2.41	2.15	0.02	4.65	64.02	0.40	2 598.7
2004	33.80	9.31	2.39	2.09	0.02	3.48	65.88	0.31	2 413.6
2003	31.69	9.61	2.37	2.28	0.01	2.93	67.95	0.36	2 177.8
2002	23.88	6.79	1.93	1.64	0.01	1.79	75.67	0.44	2 360.2
2001	22.03	4.93	1.66	1.29	0.01	1.97	77.59	0.37	2 005.7
2000	18.03	4.55	1.59	1.31	0.02	1.63	81.96	0.02	1 955.0
1999	17.64	4.43	1.58	1.28	0.02	1.55	80.29	2.07	1 863.8
1998	15.19	4.63	1.56	1.40	0.03	1.64	83.98	0.83	1 658.6
1997	8.30	0.45	0.35	на	0.10	на	91.38	0.32	991.6
1996	20.61	2.85	1.87	на	0.08	на	77.52	1.87	112.1
1995	20.44	2.48	1.61	на	0.07	на	77.66	1.90	68.5
1994	19.63	2.25	1.84	на	0.04	на	77.10	3.27	48.9
1993	4.91	1.16	1.13	на	0.03	на	95.09	на	34.6
1992	10.65	0.93	0.91	на	0.02	на	89.35	на	21.6
1991	3.90	0.65	0.63	на	0.02	на	96.11	на	15.4

Източник: Изчисления на автора по данни от Министерство на финансите на РБ

Забележка: 1) Данните за 2008 г. са прогнозни.

2) В общата сума на имуществените данъци в периода 2002-2004 г. са включени и приходите от прилагания в този период пътен данък.

3) Данъкът върху превозните средства и данъкът върху придобиване на имущество по дарение и по възмезден начин са регламентирани като такива с приемането на новия Закон за местните данъци и такси през 1997 г., влязъл в сила от началото на 1998 г. В стария закон те фигурират като общински такси.

Развитието на финансовата децентрализация в България преминава през няколко основни етапа. В периода 1991-1997 г. местните власти не притежават финансова независимост. Наблюдават се изключително ниски стойности на относителния дял на приходите от имуществени данъци в общинските бюджети. Основните проблеми са трудното взаимодействие между местните власти и данъчната администрация, която през 1991 г., противно на очакванията, преминава на пряко подчинение на Министерството на финансите. Като резултат, усилията на данъчните служби са насочени предимно към събиране на националните

подходни и косвени данъци от големите данъкоплатци, което води до постоянни закъснения при събиране на местните имуществени данъци. В динамичната инфлационна обстановка, характерна за преходния период, тези закъснения причиняват допълнителни загуби за общинските бюджети. Друг сериозен проблем е остарялата данъчна база, особено по отношение на данъчната оценка на недвижимите имоти, която се използва също така и за калкулиране на данъчните задължения при прехвърляне на собствеността върху имуществото посредством продажба, дарение и наследство. Поради посочените причини през анализирания период местните

данъци формират по-малко от 3% от общата сума на общинските приходи. Особено нисък е делът на имуществените данъци през 1997 г. (0,45%), главно заради хиперинфлацията, която допълнително обезценява данъчната основа. В допълнение, невъзможността на местните власти да променят който и да било от елементите на имущественото облагане, особено в инфлационна среда, води до разширяване на пропастта между фискалния капацитет на местните власти и реалните разходи за осигуряване на населението с базисни публични блага.

В периода 1998-2002 г. приходите от имуществени данъци нарастват значително, благодарение на новия Закон за местните данъци и такси, в сила от началото на 1998 г., който осъвременява данъчната база. В допълнение на данъка върху недвижимите имоти и данъка върху наследството, статут на данъци получават и съществуващите до момента такси за правоползване на моторни превозни средства и за получаване на имущества по дарения и по възмезден начин. В резултат имуществените данъци акумулират 4,63% от общата сума на общинските приходи, задържат и разширяват своя дял през следващите години, като достигат равнище от 6,79% през 2002 г. От началото на 2003 г. влиза в сила Концепцията за финансова децентрализация, заедно с програмата за нейната реализация. Общините получават пълни правомощия по отношение на таксите, които се определят от общинските съвети при прилагане на принципа за пълно покриване на разходите по осигуряване на съответната публична услуга, което води до съществено повишаване на дела на собствените приходи в общинските бюджети. От 8,3% през 1997 г. делът на собствените приходи достига 23,9% през 2002 г. и 43,5% през 2007 г., а през 2008 г. се очакват рекордните 57,3%, т.е.

равнище, съпоставимо с това в страните от Европейския съюз.

Паралелно на тази тенденция, в периода 2003-2008 г. се наблюдава съществен ръст на приходите от имуществени данъци. Особено висок е делът на имуществените данъци през 2006 г. (10,6%), 2007 г. (13,4%) и 2008 г. (14,6%), главно поради няколко основни причини. На първо място трябва да посочим, че от началото на 2006 г. функциите по събирането и контрола върху местните данъци, както и тяхното администриране са възложени на общините, което повишава значително събираемостта на данъчните приходи. Освен това, от началото на 2007 г. данъчната оценка на недвижимото имущество е увеличена с 20%, което води до нарастване както на приходите от годишното облагане на недвижимите имоти, така и на приходите от еднократното облагане на прехвърлянето на собствеността върху имуществото посредством дарение, наследство и продажба. Като се вземе предвид членството на България в Европейския съюз, постигнатият икономически растеж и последвалия бум на пазара на недвижими имоти, съвсем естествено през анализирания период приходите от имуществени данъци удвояват своя размер, и в абсолютно, и в относително изражение. Нещо повече, новото 50%-но повишаване на данъчната оценка на недвижимите имоти от началото на 2009 г. е предпоставка за доближаване на облагаемата база до пазарната цена на имуществото и запазване на високите равнища на приходите от имуществени данъци в местните бюджети, въпреки очакванията за забавяне на българската икономика.

Същевременно трябва да отчетем неравномерното повишаване на приходите от отделните имуществени данъци. Най-голям ръст регистрират приходите от данъка върху придобиване на имущество по възмезден начин и данъка върху превозните средства. Приходите от данъка върху даренията са

ограничени, поради освобождаването от облагане на имуществата, придобити по дарение между роднини по права линия и между съпрузи, както и имуществата, придобити от държавата, общините и редица институции с образователна, социална, здравна и културна дейност. Символичните приходи от данъка върху наследството се дължат на високия необлагаем минимум за всеки наследствен дял (250 000 лв.) и освобождаването от облагане на основна група данъкоплатци – преживелия съпруг и наследниците по права линия без ограничения.

Приходите от данъка върху недвижимите имоти нарастват с ниски темпове, от една страна заради ниските ставки, а от друга – заради предоставените широки данъчни облекчения. Така например всеки данъкоплатец ползва 50% намаление на данъчното задължение за основното си жилище, а данъкоплатците с намалена работоспособност (от 50 до 100%) ползват 75% намаление на данъчното си задължение. Не се облагат с данък недвижимите имоти с данъчна оценка до 2 520 лв. включително (каквито са повечето имоти в малките населени места), недвижимите имоти, публична собственост на държавата и общините, както и имотите, собственост на редица организации с образователна, социална, здравна и културна цел, използвани за обществени нужди. Посочените данъчни облекчения обхващат над 70% от недвижимите имоти в България. Редно е да подчертаем, че в по-голяма част от страните членки на ЕС съществуват облекчения при данъчно облагане на основното жилище на данъкоплатците. Обикновено облекченията са под формата на по-ниски данъчни ставки, възможност за приспадане на лихвата¹, а в някои случаи и на главницата² по

¹ Такава възможност съществува например в Австрия, Белгия, Дания, Финландия, Ирландия, Италия, Испания, Холандия, Швеция.

² Например в Белгия и Испания.

ползваните ипотечни кредити за закупуване на недвижим имот.

В заключение следва да посочим, че анализираните тенденции в развитието на процеса на финансова децентрализация в България свидетелстват за постепенно повишаване на собствените приходи в общинските бюджети. Въпреки че това е важна крачка към постигане на реална финансова автономност на местната власт, тази тенденция се дължи предимно на увеличение на постъпленията от общински такси и приходите от управление на общинско имущество. Предприетите конституционни и законодателни промени са важна крачка към реалното възприемане и прилагане на европейските стандарти в областта на финансовата децентрализация в българската практика. Имуществените данъци са важна част от собствените приходи на общините, следователно директното им управление от централната власт, наравно с държавните трансфери, пречи за обезпечаване на финансовата автономност на местното самоуправление.

Разбира се, след дълъг период на централизирано определяне на параметрите на местните данъци, **данъчните компетенции на общините следва да бъдат предоставяни постепенно**, за да се осигури необходимият период от време за отработване на механизмите, усвояване на практиките и обучение на общинските администрации, което в крайна сметка цели да подпомогне общините в провеждането на разумна данъчна политика. Ето защо, първоначално на общините са предоставени правомощия по отношение на администрирането, събирането и контрола на местните данъци, в последствие са регламентирани границите, в рамките на които общините самостоятелно определят данъчните ставки, което дава възможност на общинските съвети да

съобразят конкретните размери на местните данъци със социалните и икономическите условия на територията на съответната община. Логичните следващи стъпки са предоставяне на пълни правомощия на местните власти при определяне на данъчните ставки и повишаване на ролята им при определяне на облагаемата данъчна основа, защото финансовата автономност на общините може да бъде обезпечена само посредством висока степен на контрол върху организацията на облагане с местни данъци на територията под местна юрисдикция.

Изводи и перспективи

Данъчното облагане на имуществото е дискуссионен въпрос в съвременната финансова теория и практика. Основните аргументи, които оправдават данъчното облагане на имуществото, включват стремежа за осигуряване на определена хоризонтална и вертикална справедливост, ограничаване концентрирането на богатството и намаляване на диспропорциите при разпределението на имуществото между данъкоплатците, стимулиране на производителното използване на имуществото, както и необходимостта от заплащане на определени суми на местната власт за инвестициите в публична инфраструктура, повишаващи пазарната стойност на притежаваната собственост. Въпреки правдивостта на посочените аргументи, с развитието на пазарните отношения имущественото облагане започва да играе второстепенна, а в последните десетилетия дори третостепенна роля в данъчните системи на европейските държави.

Характерна за развитието на данъчната система на България в периода на преход към пазарно ориентирано стопанство е тенденцията за прехвърляне на данъчната тежест от преките към косвените данъци. В резултат данъчната система на страната

претърпява кардинална трансформация от подоходен, през хибриден, към екстремно потребителски тип. На фона на тези промени, преките имуществени данъци играят незначителна роля в националната данъчна система. В периода 1991 – 2008 г., имуществените данъци акумулират не повече от 1,1% от брутния вътрешен продукт, а представени като дял от консолидираните данъчни приходи достигат максималната си стойност от 2,98% в края на периода. Сравнителният анализ на ролята на имущественото облагане в ЕС (27) обаче показва, че България поделя с Австрия седмото място сред общо двадесет и седемте страни членки по отношение на показателя дял на приходите от имуществени данъци в брутния вътрешен продукт на страната. Относителният дял на приходите от имуществени данъци в консолидираните данъчни приходи в България е по-нисък само в сравнение със стойностите на този показател във Великобритания (8,1%), Ирландия (6,9%), Холандия и Франция (3,3%), но е значително по-висок от средната стойност за ЕС (2,2%). Анализираните показатели свидетелстват за сравнително високата ефективност на имущественото облагане в нашата страна.

Поради значението на имуществените данъци в качеството им на основен собствен приходоизточник в общинските бюджети, имущественото облагане играе важна роля в процеса на финансова децентрализация в България. През периода на преход към пазарно ориентирано стопанство местните власти усещат по-силно намаления финансов капацитет на публичния сектор в националното стопанство и изпитват по-остър недостиг на финансови средства в сравнение с централното правителство. След 1991 г. законодателството в сферата на местните финанси е обект на постоянни промени, но реалната децентрализация на местните приходи се оказва много

дълъг и труден процес. В периода 1991-1997 г. възможностите на общините да оказват влияние върху размера на бюджетите приходи са силно ограничени. Незначителният дял на собствените приходи в общинските бюджети, включително символичният дял на имуществените данъци, и преобладаващият дял на държавните трансфери рефлексират в зависимост на местната власт от консолидирания държавен бюджет. Подчинена на Министерството на финансите, данъчната администрация няма стимули да събира местните приходи изцяло и навреме. Като цяло, посочените фактори резултат в местни власти, които фокусират усилията си върху начините да увеличат получаваните държавните трансфери, вместо към възможностите за повишаване на местния данъчен капацитет.

В периода 1998-2002 г. приходите от имуществени данъци нарастват значително, благодарение на новия Закон за местните данъци и такси, който осъвременява данъчната база. Особено висок ръст бележат приходите от имуществени данъци в периода 2003-2008 г. – от 9,61% до 14,63% от общата сума на приходите в местните бюджети, благодарение на няколко основни фактора. На първо място трябва да посочим увеличената събираемост на данъчните приходи след предоставените компетенции на общините да административират имуществените данъци през 2006 г. Второ, членството на България в Европейския съюз от началото на 2007 г., постигнатият икономически растеж и последвалия бум на пазара на недвижими имоти, комбинирани с увеличаването на данъчната оценка на недвижимите имоти с 20%, съвсем естествено предизвика удвояване на приходите от имуществени данъци, и в абсолютно, и в относително изражение. Нещо повече, новото повишаване на данъчната оценка на недвижимите имоти с 50% от началото на 2009 г. е предпоставка за

доближаване на облагаемата база до пазарната цена на имуществото и запазване на високите равнища на приходите от имуществени данъци в местните бюджети, въпреки очакванията за забавяне на българската икономика. Трето, предприетата промяна в българската Конституция (чл.141) даде възможност на общините от началото на 2008 г. да определят размерите на местните данъци, при условия, ред и в граници, установени със закон, което е значителна стъпка към реалната финансова автономност на местната власт.

Като се имат предвид консервативните държавни бюджети на България, особено за фискалните години в периода 2004 – 2008 г. и прогнозите за забавяне на българската икономика, трансфера на допълнителни средства от централния бюджет към общинските бюджети, извън сумите, предназначени за финансиране на делегираните държавни дейности, се определя като нежелателен от гледна точка на макроикономическата стабилност. В този контекст, дефинирането на други данъци като местни¹ и прехвърлянето им в компетенцията на общините е малко вероятно. Ето защо, имуществените данъци ще продължат да играят ролята на основен собствен данъчен приходоизточник за местните власти в страната, следователно както централното правителство, така и общините следва да насочат усилията си за по-ефективно използване на фискалния им потенциал. Въпреки несъмнените постижения в сферата на финансовата децентрализация в България, относно възможността за реална данъчна автономност и независима данъчна политика на местните власти все още се говори в бъдеще време.

---

¹ Освен патентния данък, предоставен като собствен приходоизточник на общините от началото на 2008 г.

Литература:

- 1.) Иванов, С. (2004) **Анализ и оценка на общинските бюджети през 2004 г.** София: НСОРБ
- 2.) Савов, Е., Иванов, С., Кирилова, Й. & Ненова, С. (2003) **Анализ и оценка на изпълнението на общинските бюджети през 2003 г.** София: НСОРБ
- 3.) Brown, C., Jackson, P. (1998) **Икономика на публичния сектор.** София
- 4.) McCullough, J., T. Spofford, E. Savov, S. Ivanov (2000) **Bulgaria: Comprehensive Municipal Finance and Fiscal Reform Proposal.** Sofia: FLGR
- 5.) McCluskey, W. ed. (1999) **Property Tax: An International Comparative Review,** Aldershot UK: Ashgate Publishing Ltd.
- 6.) Musgrave, R. A. and Musgrave, P. B. (1989) **Public Finance in Theory and Practice,** 5th ed. New York: McGraw-Hill.
- 7.) Oates, W. E. (1972) **Fiscal Federalism,** New York, etc.: Harcourt Brace Jovanovich
- 8.) OECD (1999) **Taxing Powers of State and Local Government.** Paris: OECD
- 9.) World Bank. (1999) **Reform Toward a Value-based Property Tax: Fiscal and Non-Fiscal Benefits in Transitional Economies,** Washington, D. C.: World Bank
- 10.) Thcavdarova, G., Ivanov, S., Savov, E. (2000) **Local Government Budgeting in Bulgaria,** Sofia: NAMRB
- 11.) **Европейска харта за местното самоуправление.** Страсбург. 15.10.1985 г.
- 12.) **Закопи за държавния бюджет на Република България за фискалните години 1991-2008.** София: Държавен вестник
- 13.) **Закон за общинските бюджети.** обн. ДВ, бр. 33/1998
- 14.) **Закон за местните данъци и такси.** обн. ДВ, бр. 117/1997
- 15.) **Решение на МС №399/2002г.** за приемане на Концепция за финансова децентрализация и Програма за реализация на Концепцията за финансова децентрализация за периода 2002-2005г.
- 16.) **Министерство на финансите на РБ (МФ),** www.minfin.bg
- 17.) **Национален статистически институт (НСИ),** www.nsi.bg
- 18.) **Национално сдружение на общините в РБ (НСОРБ),** www.namrb.org
- 19.) **Фондация за реформа в местното самоуправление (ФРМС),** www.flgr.bg

доц. д-р ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", Благоевград

МАРИЯ ВАСИЛЕВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", Благоевград

ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКИЯ ОБМЕН МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СТРАНИТЕ ОТ БАЛКАНСКИЯ РЕГИОН

DEVELOPMENT TRENDS IN THE TOURISM INTERCHANGE BETWEEN BULGARIA AND THE COUNTRIES OF THE BALKAN REGION

Associate Prof. Dr. GEORGI GEORGIEV

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", Blagoevgrad

MARIA VASILEVA

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", Blagoevgrad

Abstract: Bulgarian tourism has been experiencing strong and steady pace of development for the last decade. Its rapid growth made the tourism industry a priority for the state government and business alike. In 2007 Bulgaria faced a challenge that would inevitably influence on its further level of performance. The official accession of Bulgaria to the EU on 01.01.2007 would have a very contradictory impact on the tourism industry in terms of its attractiveness for existing and potential target markets.

This situation seems to become even more complicated with the global economic and financial crisis, entering Europe. In terms of the economic uncertainty, and shrinkage in business activity, Bulgaria is confronted with the dilemma to evaluate its most important markets, generating tourist flows. And logically here comes the question – what is the role of the Balkan countries for the current and prospective tourism performance of the country?

The paper is intended to make an analysis of the strengths and weaknesses Bulgaria meets in scope of its inbound and outbound tourism to and from the countries from the Balkan peninsula.

Key words: outbound tourism, inbound tourism, retrospective and prospective evaluation of tourism performance

The overall number of international arrivals in Bulgaria for the period from January to December 2007 was **7 725 747**¹ (NSI,2008). From them **4 054 681** were residents of the countries from the Balkan region. Their respective share represented that 52,48 % of the overall international tourist arrivals in 2007 were generated by the Balkan peninsula.

For the very same period in 2006 Bulgaria was visited by 7 499 117 international tourists, and 4 177 140 of them (data is not collected for the number of tourists from Croatia and Bosna and

Herzegovina) were from the Balkan peninsula, accounting for 55,7 % of all international arrivals. Those figures highlighted the fact that despite the average growth of 3 % in international visitation for the last two years, tourists from the Balkan peninsula recorded a decline with almost equal rate for the same period (2,9%).

The basic reason for the decrease in tourists from the Balkan countries could be found in the official accession of Bulgaria to the European Union. It resulted in establishing a visa regime for the neighboring countries Macedonia and Serbia, which led to inauguration of application procedures, time delays and money difficulties for those of their

¹ Statistical Yearbook 2007, NSI, Sofia 2008

residents, who wanted to visit Bulgaria. Moreover both countries were among the most important emitive markets for the country, posting together 36,8% share of the total number of visitors of the Balkan region in 2006, or in absolute terms both countries generated 1 539 700 outgoing tourists to Bulgaria. In contrast with those figures for 2007 Serbia and Macedonia recorded significant declines, accounting for 66% for Macedonia and 67 % for the Republic of Serbia.

Having in mind that changes in tourist visitation range from country to country a detailed analysis for each of the destinations is needed. Countries, recording an increase in the number of tourists visited Bulgaria are Greece, reporting for a 33,8% rise, Cyprus (60,7%), Romania (37,9%), Slovenia (25,5%) and Turkey 28,3 % . Albania on the other hand holds equal rates for the two consecutive years. The table and graphic below give a better idea for the number of international tourists from the countries of the Balkan region.

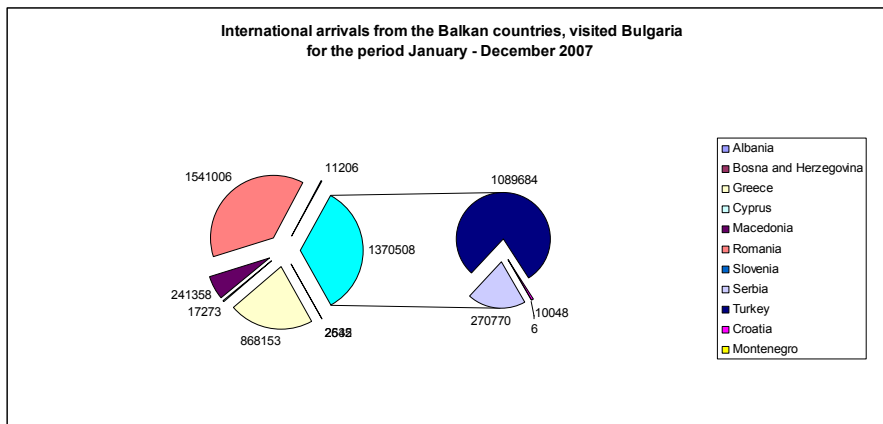
Table 1

No	Country	International arrivals in Bulgaria by country of origin for the period January – December 2007
1	Albania	2645
2	Bosna and Herzegovina	2532
3	Greece	868153
4	Cyprus	17273
5	Macedonia	241358
6	Romania	1541006
7	Slovenia	11206
8	Serbia	270770
9	Turkey	1089684
10	Croatia	10048
11	Montenegro	6
	Total	4054681

The collected data shows clearly that Bulgaria attracts greatest number of tourists from the following five Balkan countries - Romania (1 541 006), Turkey (1 089 684), Greece (868 153), Serbia (270 770) and

Macedonia (241 358). The last two countries were replaced from the top three places which occupied the previous year due to the inauguration of a visa regime.

Chart 1

In total the overall number of arrivals from those five countries account for 98.9% (in absolute terms 4 010 971) of all international visitors of the Balkan countries. The remaining 1,1% of tourists are divided among Albania, Bosna and Herzegovina, Cyprus, Slovenia, Croatia and Montenegro. One of the main reasons for the weak level of attractiveness of Bulgaria on those markets is its relative geographical remoteness together with the fact that each of the countries (except for Bosna and

Herzegovina) develops tourism on its own. Moreover those countries are receptive destinations, not emitive ones which also serve the needs of their domestic tourism.

Except for the international visitation ratio for the scope of tourism analysis it is important to determine what are the key motives and purposes of the travel reflected in the indicator purpose of visit. The table below reveals the values, registered for the top five countries, generating highest share of tourists, visiting Bulgaria (Tabl. 2).

Table 2.

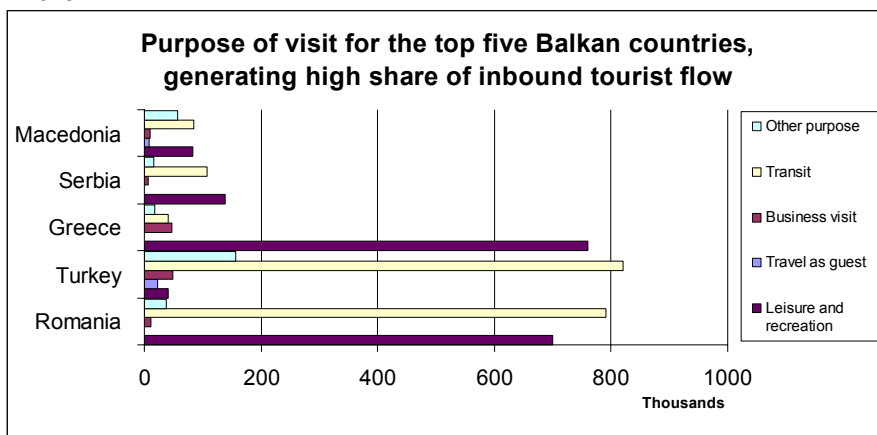
Purpose of visit for the top five countries of the Balkan peninsula for the period January – December 2007						
	Country	Leisure, recreation and holidays	Visiting friends and relatives	Business purposes	Transit visit	Other purposes
1	Romania	699632	1239	11466	790923	37746
2	Turkey	40237	22163	49234	821216	156834
3	Greece	760301	2228	46813	40802	18009
4	Serbia	138213	1409	7092	107635	16421
5	Macedonia	83027	8299	9407	84341	56284
	Total	1721410	35338	124012	1844917	285294

As per the collected data, there are two major objectives in travel for the residents of the Balkan countries – on the first place is leisure, recreation and holidays, and transit visits as a second most-preferable motive for travel.

Whereas leisure, recreation and holidays are chosen by Romanian (699 632) and

Greek (760 301) tourists, transit visits are more often undertaken by Romanian and Turkish residents, corresponding to 790 923 for the first and 821 216 for the second. For countries like Serbia and Macedonia those two groups of visits have almost equivalent rates of distribution, as seen on Chart 2.

Chart 2

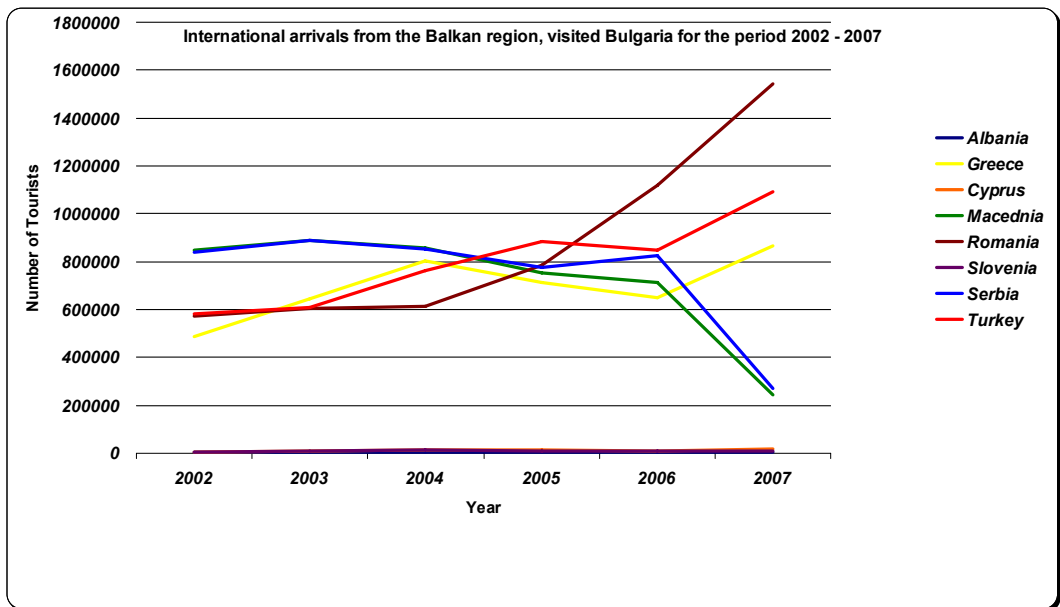
Except for the number of transit visits, the major share of international tourists prefer to spend their holidays at Bulgarian summer and winter resorts, attracted by factors such as the higher price competitiveness compared to other

European and Balkan destinations, as well as the territorial proximity of Bulgaria which in its turn is quite important as most tourists use their own means of transport to get to the country

Table 3

<i>International arrivals in Bulgaria by country of origin</i>						
Country	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Albania	2376	2399	2471	2681	2647	2645
Greece	486750	644512	803311	714239	648546	868153
Cyprus	5496	8762	13400	11453	10737	17273
Macedonia	848849	886939	857885	755286	712941	241358
Romania	571525	606572	612630	783563	1117297	1541006
Slovenia	2265	6819	11824	10900	8923	11206
Serbia	840881	887298	853101	775283	826759	270770
Turkey	581291	607914	760913	886118	849290	1089684

Chart 3

Only the Turkish tourists put tourist visits with other purposes on second place after the transit trips to Bulgaria. Both motives are the main reason for the steady growth ratio in the number of arrivals from Turkey, registered for the reported period..

Together with the current values of international visitation for the purpose of the

analysis it is important to make a retrospective overview about the change in tourist activity from the countries of the Balkan peninsula for the last several years. Upon detailed overview in the number of international arrivals and their variations in the last five years prospective evaluation

and trend prognoses in short and medium term could be done.

Based on the data from the table and the graphic above, the following conclusions could be done:

1. The most dynamic and steep pace of increase in international tourist arrivals registers Romania. In 2002 Bulgaria is visited by 571 525 tourists, whereas in 2007 their number comes to 1 541 006, accounting for 169 % growth for a period of six years. Currently Romanian tourists represent the largest share of the overall number of international tourists of the Balkan countries. In short term tourists from this country are expected to sustain the first ranking place mainly because of the territorial proximity of both countries, the lack of visa regime as well as the price competitiveness of the Bulgarian tourism market, which is more attractive compared with other European and Balkan destinations, visited by Romanian residents.

2. Turkey is the second country in the list of the Balkan countries, which registers steady rates of growth for the last six years. Turkish residents, visited Bulgaria in 2002 came to 581 291 while in 2007 their number was 1 089 684. In real terms those values mean that the south neighbor of Bulgaria reached 87 % growth for the six years now. The trend for further increase in the number of arrivals from Turkey is expected to continue with the same pace in the forthcoming years due to the fact that the main proportion of tourists from Turkey visiting Bulgaria are motivated by other (not specified) purposes or pass through the country in their way to other destinations (transit passing visitors).

3. Greece is another country from the Balkans, which registers an increase in the number of tourists, traveling to Bulgaria for the last several years. Although there is a growth in tourists from Greece, the curve revealing the rate of visitation features fluctuations due to the real growth marked in 2003 and 2004, and the consecutive decline in 2005 and 2006. For the last year of analysis – 2007 – Greece registers new levels of growth in arrivals which on its turn

reveals the positive influence of the membership of the country in the EU.

4. The only two countries which register a decline after the accession of Bulgaria to the EU are the Republic of Serbia and Macedonia. Both countries experienced similar values in visitation and close levels of variation in their curves for the last year. For the period from 2002 to 2006 there could be seen slight declines, followed by fluent rises which in real terms mean variation from 10 to 15 %. In contrast with those figures, both countries experienced steep declines after Bulgaria initialized visa procedures for the residents of both countries on 01.01.2007. In real terms Macedonia registered a 66% decline (the number of visitors toward Bulgaria decreased from 712 941 to 241 358) while Serbia reported for 67% weaker results in visitation to Bulgaria (from 826 759 to 270 770)¹ (UNWTO, 2008).

5. Other two countries should be taken into consideration in scope of the Balkan region. Both countries have a relatively small share in the overall number of international arrivals in Bulgaria, but they registered strong growth for the period 2002 – 2004. The same countries met slight decline in the years 2005 and 2006, and new levels of growth in 2007.

The overall rate of growth, resulting from the comparison in values, registered in 2002 with 2007 reveals a 394% rise for the visitors from Slovenia and 214% for tourists from Cyprus. Although the high percentage those countries hold only 0,27% (for Slovenia) and 0,43% (for Cyprus) share of the overall number of international arrivals from the Balkan countries.

Based on the collected figures and analysis, the prospective trend for the activity of the Bulgarian emitive markets from the Balkan region is to experience another successful year for tourism in 2008, which is expected not to withstand its position for the forthcoming three years due to the shortage in real economic output of all Balkan countries and the influence of the

¹ UNWTO, Tourism Highlights, 2008 Edition,

world economic and financial crisis. Their impact will influence on the living standard of the population on the Balkans, which in its turn will reflect in the disposable financial recourses, intended for international travel. On the other hand, those who undertake tourist trips abroad will prefer to visit closer and cheaper destinations. In regard with that Bulgaria could expect lower rates in the number of tourists from distant countries such as Slovenia, Croatia and Cyprus.

It is very probable for Bulgaria to register a decline in arrivals from Greece and Romania, whose residents visit the country mainly for leisure and recreation purposes. In terms of Turkish tourists no big changes are expected in their numbers as the majority of them come to Bulgaria for other (not specified) reasons.

Serbia and Macedonia are expected to generate more tourists for the forthcoming years, although their numbers could not reach the figures, registered in 2005 /6. Despite that, they are expected to experience better years for outgoing tourism to Bulgaria and higher values compared with the ones from 2007.

The global economic crisis will undoubtedly had a negative impact on the level of demand in Bulgaria as a tourist destination, but together with that it will influence negatively on the supply of the Bulgarian tourism businesses. In terms of tough competitiveness for customers, uncertain and fluctuative economic and financial macroenvironment indicators, a great number of the small and medium

enterprises (SMEs) will go bankruptcy or in their effort to survive they will be obliged to "accept" to be taken over by bigger brand entrepreneurs or franchisers. Those results could come into effect approximately in 2010 – 2013 if the crisis deepens.

Aside from the crisis, SMES are the most sensitive segments which are threatened by all changes of uncertainty in the outer environment nevertheless changes are of economic, social or political character.

The liability and the strong external dependence on the enterprises had a negative effect especially on family-run tourism enterprises, as well as on those working on credits.

Possible outcome for such type of economic structures represent the cluster supply, which seems impracticable in Bulgaria for the next seven to ten years due to the lack of needed managerial practice, insufficient knowledge and know-how among the managerial staff of the tourism enterprises, as well as the lack of certain and reliable support on behalf of the government, NGOs and other tourism structures.

Except for the tendencies for Bulgaria as a receptive destination it is important to see what is the situation for the outbound tourism in the country. The second part of the analysis studies Bulgarian outgoing tourism in scope of the trips of Bulgarian residents to the remaining countries on the Balkan peninsula.

Table 4

	Country	Number of travels abroad of Bulgarian citizens to countries from the Blakan peninsula
1	Albania	94
2	Bosna and Herzegovina	208
3	Greece	924935
4	Cyprus	3 755
5	Macedonia	329425
6	Romania	210990
7	Slovenia	
8	Serbia	484371

9	Turkey	1212319
10	Croatia	2872
11	Montenegro	41
12	TOTAL	3169010

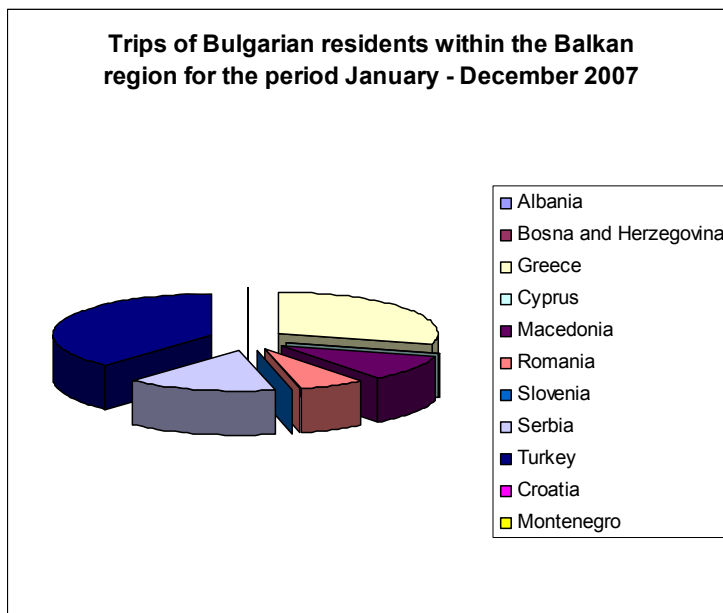
The overall number of Bulgarians, traveled abroad for the period from January to December 2007 came to 4 514 547. From them 3 169 010 visited destination on the Balkan peninsula. In real terms that means that over 70 % of the outgoing tourists visit any of the countries from the Balkan region whereas the remaining 30 % of all tourists, traveling abroad go to other European countries and/or the rest of the world.

For the very same period in 2006 the number of Bulgarian residents, traveled abroad was 4 180 357, and 2 918 520 from

them (without taking into consideration the Bulgarians visited Bosna and Herzegovina and Slovenia) visited the countries from the Balkans. In other words the percent share of the visitors of the Balkan region is 69, 8%.

Making a comparison in the figures, registered for both indicators, we may clearly see that statistics reports for a 7,99 % increase in the total number of Bulgarian residents, traveling abroad, while the number of those traveling to any of the Balkan countries marks a steeper rise which comes to 8,58 %.

Chart 4

And what is of higher significance – there is no equal increase in the number of visitors to all countries from the Balkan peninsula. Only some of them reached higher values in visitation from Bulgaria. For the reported period from 2006 to 2007 the following countries report for higher values of international arrivals from Bulgaria.

Greece registers a 30% increase, Cyprus – 43%, Macedonia – 22,9%. Bulgarian residents, traveled to Serbia, Turkey and Albania sustain almost equal figures for the last two years. In contrast with them, there is a slight decline in the number of visits to countries such as Romania which reports a 9,2 % fewer number of tourist arrival as well

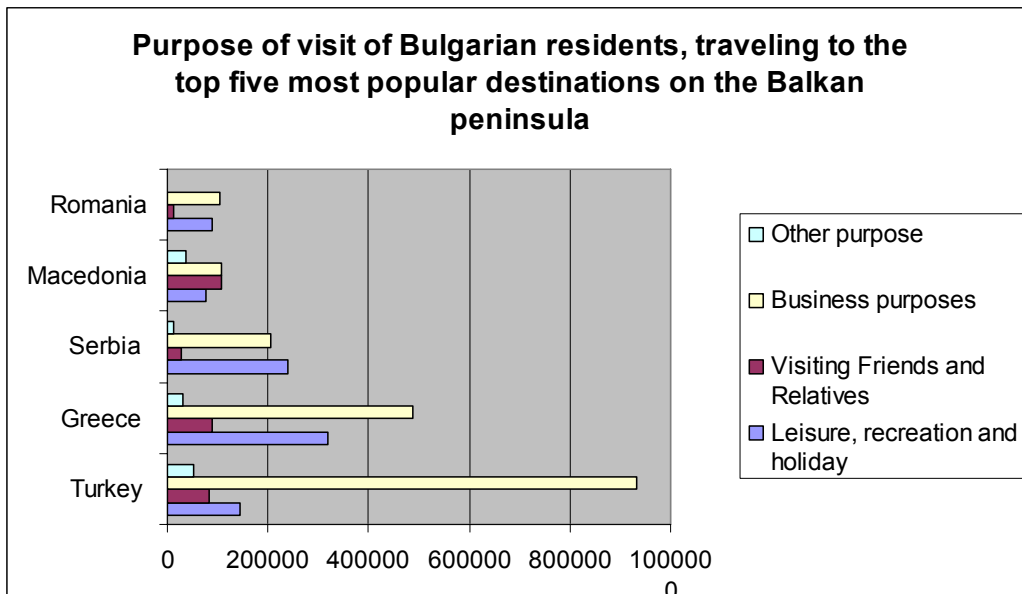
as Croatia, registering a 4,5 % decline. Chart 4 illustrates tourist distribution among

the countries of the Balkan peninsula.

Table 5

Purpose of visit of Bulgarian residents, traveling to the top five most popular destinations on the Balkan Peninsula in 2007					
	Country	Leisure, recreation and holiday	Visiting Friends and Relatives	Business purposes	Other purpose
1	Turkey	143260	83775	932975	52309
2	Greece	320461	87779	486379	30316
3	Serbia	239779	27333	205991	11268
4	Macedonia	75987	108123	107248	38067
5	Romania	90418	13268	104413	2891
	Total	869905	320278	1837006	134851

Chart 5

The results reveal that the major proportion of Bulgarian residents prefer to visit one of five destinations in the region. First place in the ranking is for Turkey with 1 212 319 Bulgarians, who visited the country for the reported period. Greece takes the second place with 924 935 visits of Bulgarian tourists, Serbia reports for 484 371 tourist arrivals from Bulgaria whereas Macedonia had 329 425 and Romania 210 990 Bulgarian arrivals. The total share of the top five most visited

countries on the Balkan region accounts for 99, 7% of the overall number of Bulgarians traveled within the boundaries of the Balkan peninsula. The remaining 0,3% of the tourist flow visited the countries Cyprus, Croatia, Bosna and Herzegovina, Albania, Montenegro and Slovenia.

As per the above data analysis, we may conclude that the majority of Bulgarian tourists traveling abroad prefer to visit any of the neighboring countries, mainly for their geographical proximity, transport

accessibility, the price-quality ratio as well as for their established traditions in the tourism industry, which are the main reasons for the high competitiveness of those countries and their international acknowledgment.

In order to get a better idea of the tourism model of Bulgarians traveling abroad, it is of high importance to look at the tourist motives, which are revealed in the values of the indicator – purpose of visit.

Under observation are the top five destinations for Bulgarian tourists - Turkey, Greece, Serbia, Macedonia and Romania. The collected data is presented within table 5 and Chart 5.

For 58 % of all travelers visiting any of the top five destinations the main motive for travel was professional reason or purposes.

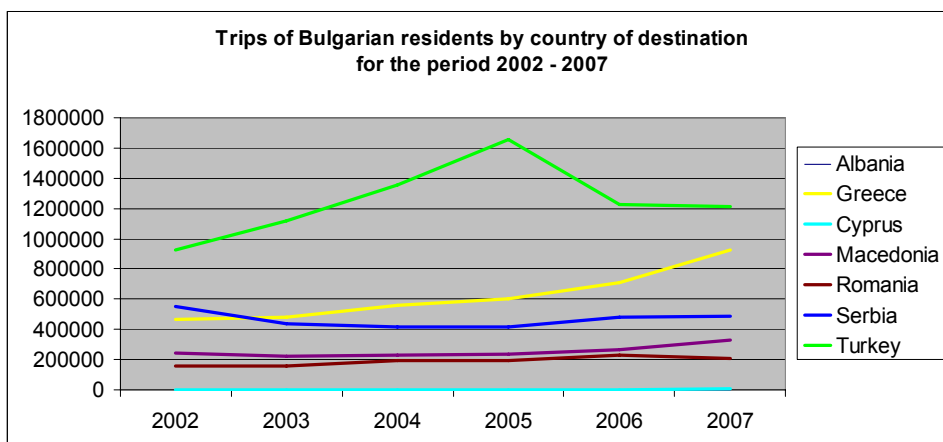
In other words business trips are the main form of travel for the Bulgarian residents, traveling within the Balkan region. Right after them are ranked leisure, recreation and holidays, which account for 27,5 % of the total number of travels toward the top five Balkan destination countries. Purposes such as VFR and other not specified ones, account for 10 % for the first ones and 4,1 % for the second. As a whole they represent a relatively small target groups of the overall Bulgarian tourist flow.

The above data in its turn means that business engagements and professional duties are the main reason for every second trip of Bulgarian residents toward the Balkan destinations. In contrast every fourth trip is motivated by leisure and recreation purposes.

Table 6

<i>Trips of Bulgarian residents abroad by country of destination</i>						
Country	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Albania	49	56	98	160	96	94
Greece	464063	482422	560202	605097	709312	924935
Cyprus	1 131	1 293	1 445	1 988	2 624	3 755
Macedonia	244102	222113	229902	233608	267889	329425
Romania	156414	156728	193710	191277	232371	210990
Serbia	553130	439269	413500	415343	477533	484371
Turkey	925795	1120587	1352356	1659217	1225687	1212319

Chart 6

With a view to the collected data, the following conclusions could be done:

1) Turkey marks the steepest rate of increase in the number of visits of Bulgarian residents for the period 2002 – 2005 when the country registers the highest values ever reported. Next year 2006, though marks a decline by 26 % while 2007 is a year of almost invisible variation in numbers, coming to 1,09 % difference compared with 2006. Although the sharp decline in Bulgarian arrivals in 2005, Turkey is still the number one destination for travel according to Bulgarians, for both business and leisure holidays alike. One of the main reasons for the decline in number of tourists could be found in the acts of terrorism, implemented in 2005 in different resorts in the country (on the 1st of May – an act in Kuşadası; 7th of May 2005 another act in Merişin, South Turkey; 10th of July 2005 – a bomb attack in the Turkish resort Çeşme; on 16th of July an act of terrorism in resort village in Kuşadası, on 23th of July 2005 another bomb attack in Istanbul). Some of those attacks ended deadly for tourists, staying at the attacked resorts.

The countries, reaching greatest number in visitation from Bulgaria are Greece and Cyprus. And whereas Greece reports a steep increase in Bulgarian arrivals, Cyprus registers more modest level of increase.

For the period 2002 – 2007 Greece had a 99,3 % growth in visitation from Bulgaria while only for the last year it reached a 30 % increase, due to the common custom regulation for the both member countries of the EU and resulting from that increase in movement of residents from Bulgaria to Greece.

Cyprus on the other hand registers growth by 232 % for the period 2002 – 2007, despite its relatively small share, coming to 0,1% of the total outgoing Bulgarian tourists, traveling within the Balkan region.

No such variations could be noted in terms of Macedonia, which reports for a relatively slight pace of increase for the period of the analysis with the exception of

2007 when there is a 30 % increase in visitation.

Compared with that from 2002 to 2006 Macedonia experiences periods of slight rise alternating with periods of an insignificant decline, while it sustains almost equal values for each consecutive year. The lack of dynamics and the relatively steady values in visitation refer to the purpose of travel. Due to the fact that the predominant number of visits are business and professional trips, as well as guest and relative visits, there is no predictability for a sharp alteration in figures.

Another destination, visited by large share of Bulgarian outgoing tourists is Romania. There is a slight but steady increase in visitation from Bulgaria for the period from 2002 to 2006 while in 2007 the country registers a decline by 9,2 %. The simultaneous accession of Bulgaria and Romania to EU lead to another decline in the number of business visits from Bulgaria whereas more Bulgarian residents tend to initiate trip to Romania for recreation or leisure holiday.

In contrast with Romania the Republic of Serbia experience highest level of visitation from Bulgaria in 2002 which is followed by slight declines in the next two years to 2004, when another trend of increase is initialized. This firm and steady rise in numbers of Bulgarian tourists in the neighboring country is reported till 2007. Despite the good figures of Bulgarian arrivals in the country, Serbia is still far away from the values registered in 2002 as the number of Bulgarian residents visited the country is still below 500 000 people.

Another country that is worth to pay a deeper attention to is Albania. Small in size, this country posses quite good potential to become very attractive destination in the near future on the condition that it implements politic strategy aimed at tourism development together with activities toward political stability and security. Currently fewer than one hundred Bulgarians choose Albania as their tourist destination.

Based on the collected data and the economic perspective for Bulgaria in the

forthcoming three to five years, the country is expected to consolidate its current position, sustaining the figures in outgoing tourist visits to the neighboring Balkan countries. This is especially valid for those Bulgarian residents who travel for business purposes.

Potential threats of decline in visitation are expected for countries such as Greece

and Macedonia, destinations popular mainly for their recreational and leisure resources. Among the key factors for the falling number of outgoing Bulgarian tourists is the global economic uncertainty as well as the economic and finance crisis, the results of which will come into force for the business in Bulgaria in the second part of 2009.

REFERENCES:

1. Statistical Yearbook 2007, NSI, Sofia 2008
2. Rakadzhiiska, S., Marinov, S., (2005). Tourism markets, Varna
3. UNWTO, Tourism Highlights, 2008 Edition,

доц. д-р ДИМИТЪР ДИМИТРОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, гр. Благоевград

РЕАЛИЗАЦИЯ НА КАДРИТЕ В КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

EMPLOYMENT REALIZATION OF HUMAN RESOURCES IN THE CULTURAL TOURISM OF BULGARIA

Associate Prof. Dr. DIMITAR DIMITROV

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, Blagoevgrad

Abstract: Cultural and Cult Tourisms are inevitably among the most significant opportunities for touroperators' activities in Bulgaria. The Balkan peninsula along with Eastern Medeternian region and the Egeian Archipelago are the areas, inot which the predecessors of the European cultural tradition were born.

The employment realization of human resources in the touroperator companies has a wide basis for further development in modern Bulgaria. They, however, should be well aware of the cultural nad historic heritage of our country, as well as the European and World cultural heritage. They should constantly monitor the novelties in the Cultural tourism, the newly discovered sites for this type of tourism, they should search for opportunities for popularing and advertising of these very same sites, to be capable to direct in the best possible manner the attention of the Bulagrian and foreign tourists to these sites. All these rquire a very good training and affinity to the cultural heritage.

Key words: Cultural Tourism, Bulgarian, European and World Cultural and Historic Heritage

Културният и култовият туризъм безспорно са сред най-значителните възможности на туроператорската дейност в България. Балканският полуостров, заедно с Източното Средиземноморие и Егейския архипелаг са районите, в които се зараждат и формират предходниците на Европейската културна традиция. Няколко цивилизации от **Древността** оставят хиляди обекти и паметници на своята разнообразна култура: *Критско-Микенската, Елинската, Тракийската, Македонската, Елинистичната, Римската*. Това всъщност, са широко известните цивилизации, коментирани и рекламирани в историята, литературата, сборниците и албумите, отразяващи тяхната архитектура, изкуство, религии, езикова култура...

Съществуват обаче, още стотици обекти и артефакти от по-ранни човешки култури от различните епохи на **Праисторията**, които също могат да бъдат обект на туристически и научен интерес. От края на ХХ в. например, в пещерата “Козарника” в Монтанско (България), бяха разкрити уникални

находки на праисторическа култура от най-далечната епоха на Homo erectus, датирани за времето преди 1 400 000 години! Това променя съществено досегашните представи за проникването на този най-ранен вид на праисторическия човек в Европа! Достатъчно е да споменем още известната отдавна на световната археология “Карановска” селищна могила в Новозагорско, събрала в себе си цялото хилядолетно време на Неолита и Енеолита, която британският археолог Колин Ренфрю нарича “резен култура с дебелина 3 000 години”! В Родопската и Странджанската области съществуват уникални и малко известни светилища и некрополи от времето на Енеолита, които също могат да станат важни и търсени обекти на културния туризъм.

Средновековието също оставя огромно и разнообразно културно наследство на полуострова. Между V и XVI-XVII векове тук се развиват нови култури: Византийската – наследник на Гръко-Римската цивилизация; Българската, съчетала наследството на

траките, славяните и прабългарите с високата византийска културна традиция; *Сръбската*, *Босненската*, *Хърватската*, *Албанската*, развили собствени културни традиции, съчетани с културни и религиозни влияния от Византия и Католическия Запад; *Османската*, пренесла културните традиции на Исляма на Балканите, в периода на един мощен разцвет на т. нар. *“Мюсюлмански ренесанс”* в Централна и Предна Азия.

Възрожденската епоха (XVIII-XIX в.) на свой ред е свързана с нов културен подем на балканските народи, формиращи новата си държавност и съвременната си културна традиция. Макар и повлияна от Европейския ренесанс, тя се отличава и със специфични национални особености, които създават уникални обекти и паметници на архитектурата, изкуството, бита и материалната култура на балканските народи. В този смисъл особено богатство показва Българската възрожденска култура, разпростряла се върху основни части на Полуострова, с нейните архитектурни, резбарски, живописни школи, с манастирите и черквите си, с различните стилове на възрожденските къщи...

Сегашната интеграция на балканските държави в Европейското икономическо, политическо и културно пространство, създава огромни възможности за културен обмен, както и за широка дейност на Културния и Култовия туризъм. Същевременно религиозната и национална толерантност, заложили в същността на Европейската демокрация, дават сериозни възможности за взаимно опознаване и сътрудничество, в които турскооператорската дейност намира най-широко поле за работа! Това е и един от най-преките пътища за преодоляване на наслоените през вековете национални и религиозни противостояния, разкъсвали дълго балканските народи и държави! В тази нова ситуация България и Балканите, в по-широк план, стават част

от Европейското културно пространство. Държавната политика в областта на туризма се вписва в общата политика на Европейския съюз в тази област и това засилва значително нейните възможности.

Разкриват се големи възможности и за съвместна междудържавна туристическа дейност в определени региони на полуострова, където взаимните културни влияния са се развивали през хилядолетията: между Гърция, България и Македония, където се преплитат културни и религиозни влияния от Древността до Новото време и множество културни и религиозни обекти и паметници имат общо значение за народите на тези държави; между Сърбия, България и Румъния, където също има общи културни традиции в периферийните райони между държавите, където се преплитат национални и религиозни културни традиции; между България, Гърция и Турция, доколкото Югоизточна Тракия е място, през което преминават първите представители на човешкия вид преди стотици хиляди години. Където се срещат Елинската и азиатските култури и религии в Древността. Където се сблъскват Православието и Католицизмът, Християнството и Ислямът през Средновековието, пък и в по-новите епохи! Не по-малки възможности за развитие на турскооператорската дейност дава Европейската интеграция и за Северозападния район на Балканите, където се преплитат културните традиции и взаимни влияния между останките от Римската култура и тази на илири и славяни. И тук, през Средновековието, се срещат Католицизмът, Православието и Ислямът с техните специфични религиозно-културни обекти и паметници. Тук, в далматинското крайбрежие се преплитат венециански и славянски културни традиции, за да създадат една уникална култура!

Що се отнася до българската турсоператорска дейност в частност, освен горепосочените възможности, в условията на Европейската и, дай Боже, Балканската интеграция, тя получава възможност да потърси варианти за туристически обмен с области в други балкански и европейски държави, където живеят български общности. Такива области има не само в Албания, Сърбия, Румъния, Молдова, Бесарабия... Има ги и в други държави. Има ги и в много други части от големия свят на планетата! Вероятно след еврейската и арменската диаспори, българската е една от най-големите!

Въпросът с реализацията на кадрите в Културния туризъм обаче, явно не се изчерпва само с националното и балканското културно наследство. Туристическата дейност в днешния отворен свят на планетарен културен обмен, на пораснали интереси и възможности на българите към Световната култура, налага българските турсоператори много добре да познават и основните обекти на Световното културно наследство. Само така те ще бъдат конкурентно способни и ще имат успех в своята работа за развитието на интереса на българите към това наследство!

Всичко това дава възможност за широка реализация на туристическите кадри в България в областта на Културния и Култовия туризъм. Но за да стане това по най-добър начин, се изисква много добра подготовка и висока култура на тези кадри. Ето защо в този доклад се обръща внимание не само на въпросите за реализацията на туристическите кадри, но и на тяхната подготовка и квалификация в областта на Културния туризъм.

Добрата реализация на кадрите в областта на Културния туризъм зависи основно от добрата подготовка и високата обща култура. Турсоператорската дейност в тази област има **двоен характер**: от една страна привличане на туристи от чужбина към

българските културни и култови обекти; от друга страна популяризиране на световното културно наследство пред българските туристи. В този смисъл е задължително да се познават добре не само културните и култовите обекти и паметници от националното културно наследство, но и най-значимите световни културни центрове, обекти и паметници. Всичко това налага сериозно изучаване на културното наследство от студентите по Туризмът. Има факултети, където това става в два или дори в три семестъра, но в други това е оставено само на общата култура и личния интерес на студентите! Това обаче, не води до добра квалификация и истински професионализъм.

Свеждането на нещата до т. нар. **Музеен туризъм** е крайно недостатъчно и определено едностранчиво. Музеят е важен обект на културното наследство, но е само един от неговите обекти. Той дава доста едностранчива и непълна представа за Културно-историческото наследство на света или на страната, защото изложените в музейните експозиции паметници и предмети на културното наследство са откъснати от истинските обекти: праисторически селищни могили или антични и средновековни градове, или манастирски комплекси и стари черкви, или древни и средновековни некрополи... Защото едно е да видиш праисторическата и древната керамика, прекрасните съдове на тракийските златни съкровища, тракийски брони или прабългарски ризници, великолепните икони от Средновековието или Възраждането, фрагментите от богато резбовани олтари и още десетки хиляди предмети на старите култури по българските земи в музейните витрини, откъснати от естествената си среда. Съвсем друго е да видиш къде и как са стояли те в древния град, в самата тракийска гробница, в черквата или манастира, във възрожденската къща... Да се усети духа, "мириса" на съответната епоха, уникалния характер

на старата култура, да “чуят” стъпките на праисторическите, древните или средновековните предци! Това може да стане само в автентичния обект на културата. Същото се отнася, в пълна степен и за обектите на Световната култура. Само така може да се добие представа за автентичната стойност на обектите, паметниците и предметите на тези култури!

Още по-категорично се налага да се познават от туроператорите обектите на Култовия туризъм: самите праисторически или тракийски гробници и светилища; античните елински и римски храмове, олтари и некрополи; средновековните черкви и манастири; старите исторически джамии и синагогите, т. нар. “свети места”, почитани и посещавани от векове на много места в българските земи; импозантните градски черкви от Ново време... Те ще покажат истинския дух и характер на религиозното светилище или храм, а не музейната експозиция. Така е и с религиозните и култови обекти по света: да се види, да се усети духа, същността на култа в египетската пирамида или гробница, в зикуратите в Месопотамия, в гръцкия храм или в уникалните пирамиди на маите и ацтеките, в индийския или китайския храм, в джамията или синагогата. Ето защо цялостното изучаване на Културно-историческото и Култовото наследство е наложително ако говорим за истински професионализъм в областта на Културния и Култовия туризъм.

Необходимо е часовете да се водят от добри специалисти в областта на Културно-историческото наследство за да могат студентите да получат най-добри познания за обектите и паметниците на българската и световната култура. Смятам, че изучаването на всичко това следва да продължава в два семестъра, като в първия се отделя основно внимание на Световното културно-историческо наследство, а във втория на националното. Същевременно да се

изяснява и мястото на националната култура в общия контекст на Европейското и Световното културно наследство.

Добре би било изучаването на Културното наследство да е част от задължителните дисциплини, защото независимо в каква област на туризма ще се реализира специалиста-туроператор, той неминуемо ще се сблъсква с интереса на част от туристите към това наследство. Възможно е, разбира се, изучаването на тази материя да става и под формата на избираема или факултативна дисциплина, доколкото не всички студенти ще се насочат към Културния и Култовия туризъм.

Специално за **Култовия туризъм** би било добре да се канят лектори-специалисти по религиознание и религиозни паметници и обреди. Това е необходимо особено за Балканския регион, където през вековете и хилядолетията се сблъскват и съжителстват различни религии и вярвания, оставили дълбоки следи в менталитета и религиозно-етическата мотивация на балканските народи. Но и в другите огромни пространства на планетата, където живеят много различни народи, подобни преплитания на религиозно-културни ценности са нещо неизбежно откакто съществуват човешките културни общности и цивилизации. Затова именно взаимния обмен на културни ценности, взаимното и непреднамерено опознаване на националните култури и религии ще създаде възможности за преодоляване на хилядолетното противостояние, на религиозния фанатизъм и ксенофобията, отричащи правото на другия на различност.

Това е особено важно за съвременното човечество от края на ХХ и началото на ХХІ в., когато разпадането на Двуполусния свят развихря атавистични противоречия и нетърпимост, залагани през цялото историческо време. Доведени през ХХ в.

до патологичните ексцесии на крайния шовинизъм, на холокоста и апартейда, до социално-класовата омраза, те разделят света след Втората световна война, а в края на XX в. отново се проявяват в лицето на национални и религиозни вражди и противостояние, на религиозен фундаментализъм и тероризъм с опасни, дори фатални тенденции! Защото религията не е останала в миналото. Не е изчезнала дори в съзнанието на поколенията на бившия „Социалистически лагер“, обявил атеизма и интернационализма за своя етика и мотивация. Тя съществува в националното и културното самосъзнание на народите и нациите и отново, и отново ескалира в остри сблъсъци и противостояния между етноси, държави, цивилизации, основани на определени религиозно-етически принципи. Разбира се това има и своите икономически измерения в лицето на нарастваща конкуренция между петролни, оръжейни, автомобилни и други транснационални корпорации, които използват исторически сложилите се цивилизационни и религиозни противоречия за своите глобални цели!

В тази ситуация на противопоставяне Културният и Култовият туризъм биха могли да играят значителна роля за преодоляването на тези атавистични противоречия, за взаимен културен обмен, за постепенното установяване на етническа и религиозна толерантност чрез опознаване културата и етиката на „другия“! Смятам, че именно това е една от основните цели на Културния туризъм и тя трябва да стане неразделна част от подготовката и реализацията на кадрите в този съществен раздел на Туризма. За това, както стана вече дума, е важно да се познава основно националното и световното културно наследство.

За професионалния туроператор не е задължително непременно да познава в детайли паметниците и предметите на културното наследство, техния характер и стойност като обекти на

археологическите, историческите и изкуствоведческите изследвания. Обяснения в този дух ще дадат на туристите самите уредници, които отговарят за съответния обект на Културно-историческото наследство. Те непременно са специалисти в областта на археологията и историята. Задължително е обаче, той да познава добре културно-историческата стойност на обекта, музея или паметника, да познава в общи линии характера на епохата, в която той е създаден, да умее да го представи пред потенциалните посетители.

Достатъчно е да се разкрие **значението** на големите световни културни обекти и паметници за епохата, в която са създадени, за културното наследство на народа и държавата, в която се намират и в крайна сметка, за Световната култура.

- Достатъчно е например, да се посочат **основни обекти** на най-старите прояви на човешка култура от **праисторическите епохи**: най-ранните обекти в Източна Африка (от 2 – 3 млн. години), където се появява и започва да се формира човекът; обекти в Африка, Европа, Азия (от близо 1 млн. години) и Америка, Океания, Австралия (от близо 50 хил. години), където той се разселва;

- Достатъчно е да се изтъкнат **значението** и ролята на **древноегипетските пирамиди, дворци и храмове** за формирането на общочовешката култура, тяхното място в общото културно наследство на човечеството; или общият характер на културното наследство на **Древна Месопотамия**, на **Древна Индия** или **Древния Китай**; или монументалните паметници на **Древна Персия**; или изящните шедьоври на **Елинската цивилизация**; или **гръцките градове-колонии и емпории**, пръснати по бреговете на Егея, Средиземноморието, Адриатика, Черноморието; или обектите на **Римското архитектурно наследство**, чиито останки могат да се видят из цяла Западна и Централна

Европа, по Средиземноморското крайбрежие, на Балканите, в Близкия изток...; или останките на **Древния Картаген** в днешен Тунис; или пирамидите на древните държави на **маи, ацтеки** и други цивилизации в **Централна Америка**; или удивителната **архитектура на инките** в еквадорските и перуанските **Анди**... Да се посочат **най-важните обекти и паметници** на тези най-ранни цивилизации. Да се изтъкнат **тяхната роля и значение** в епохата на Древността. Да се покаже многообразието и същевременно близостта на тези култури, сложили началото на общочовешката цивилизация. Да се посочи **тяхното значение за съвременната човешка култура изобщо**. От друга страна е необходимо да се познаят и изясняват пред туристите характерните **особености на религиозните култове и паметници** в тези древни цивилизации, доколкото те се вплитат изцяло в особеностите на тяхната културна традиция. Именно в това е същността на реализацията на туроператорите в областта на Културния туризъм.

Същото се отнася и за другите епохи на културното развитие на човечеството:

- **Средновековието**, с разнообразните си цивилизации, свързани и с оформянето на основните религии на човечеството, съществуващи до днес и хилядите обекти и паметници на тези цивилизации в целия свят: **китайските** и **корейските** средновековни градове, крепости, пагоди и манастири, включително грандиозните скални култови обекти; средновековните градове и храмове на **Индия**, сред които блести едно от чудесата на света - **Тадж Махал**; монументалните архитектурни комплекси в **Мианмар, Тайланд, Камбоджа**...с огромния и пищен архитектурен комплекс **Ангкор** – символ на хиндуистките и будистките културни традиции; обектите на пищната архитектура на средновековния

Ислямски ренесанс в Самарканд, Хива, Багдат, Дамаск, Кайро, Мароко, Испания...; чудесните крепости и храмови комплекси в **Япония**, съчетали по неповторим начин човешкото изкуство с природните красоти в една чудесна хармония, която е в основата на японската културна традиция и в самия манталитет на японците; средновековните градове, крепости, черкви и манастири в **Европа**, свързани с една от големите религии – Християнството, в неговите варианти: Католицизъм, Православие и по-късните разклонения на Протестантството – обекти на **византийската** културна традиция, на **западноевропейските** феодални владения, на католическата архитектура, на уникалната руска православна архитектура и изкуство...

- **Европейският ренесанс**, с характерните обекти и паметници на раждащата се нова буржоазна култура, в която се вплита основната ренесансова концепция на Хуманизма и индивидуалната свобода: чудесните ренесансови архитектурни и скулптурни обекти и паметници в **Рим, Флоренция, Венеция, Генуа, Пиза, Парма, Верона**...; монументалните живописни шедевори на **Джото, Чимабуе, Леонардо, Микеланджело, Рафаело, Тициано, Ботичели**... в десетките катедрали и черкви. Всъщност цели градски комплекси в Италия са обекти на Ренесансовото културно наследство. Ренесансовата култура влияе и върху част от западното Балканско крайбрежие, където дълго време процъфтява като център на икономиката и културата уникалният град **Рагуза (Дубровник)**.

Разпространението на Ренесанса в **Западна и Централна Европа** през XV-XVII в. формира и развива Западната буржоазна култура. Създава стотици нови центрове на тази култура във Франция, Германските държави, в Скандинавия, в Англия и Шотландия. Израстват търговските центрове на Нидерландите – Антверпен, Амстердам,

Ротердам, Брюге... с прекрасните си дворци, сгради, катедрали и черкви. Особено интересна е архитектурата на прибалтийските градове от Копенхаген, Стокхолм и Гьотеборг, до Рига, Талин и Хелзинки. В началото на XVIII в. се появява и нов център на тази архитектура – Петербург – градът построен от Петър Велики, обновителят на Русия и модерната култура навлиза в огромната империя за да я свърже с европейските културни традиции.

Ренесансовите и буржоазните културни традиции обхващат и основните територии и народи на **Австрийската империя**: самата Австрия с изящната имперска столица Виена, с Грац и Залцбург; Унгария с дунавския архитектурен шедьовър – Будапеща; Чехия, с прекрасната архитектура на *“Златна Прага”*; Полша – с уникалните сгради на Краков, с варшавското *“Старе место”* и други обекти на архитектурата; Хърватско и Словения – с бароковите сгради на Загреб, Задар и Любляна; Войводина със старата архитектура на Нови сад... Хиляди католически катедрали поразяват с монументалната си скулптура, живопис, стъклописи, с мощната музика на органите...

Уникални, по своята архитектура и изкуство са градовете на **Латинска Америка** от времето на испанската и португалската колонизация (XV-XVI в.). Десетки дворци на вицецрале, хазиенди на конквистадори, стотици уникални по своята архитектура и украса, католически катедрали, черкви, манастири, често съчетаващи християнската архитектурна традиция с мотиви от индианската архитектура и изкуство. Уникалността на Латиноамериканския свят, на неговите културни и религиозни традиции идват от грандиозното смесване на раси, култури и религии: автохтонната индианска култура със своята многоцветност и мистицизъм, европейската католическа културата на завоевателите испанци и португалци и разнообразните

африкански културни и религиозни мотиви, пренесени от милиони негри-роби, прехвърляни тук от роботърговците между XVI и XIX в. В зависимост от това, коя от тези културни традиции доминира, в различните латиноамерикански държави се формират и най-разнообразни архитектурни обекти и паметници на изкуството, което прави този свят безкрайно интересен и привлекателен за милиони туристи-почитатели на световното културно наследство.

Не по-малко интересни са подобни взаимни културни влияния и в хилядите обекти на човешкото културно наследство, пръснати в огромния свят на **Далечния изток**, в безбройните острови на **Океания**, в **Австралия**, **Нова Зеландия**... И тук традиционните културни и религиозни традиции на местни народи и цивилизации са се преплели в многообразни варианти с европейската култура. Такива обекти могат да се видят по цялото тихоокеанско крайбрежие на Източна Азия – от Корея и Япония, до Индонезия и Нова Зеландия.

Разбира се и северната част на *“Новия свят”* – **САЩ** и **Канада**, макар и с кратка история, притежават много културно-исторически обекти, които заслужават внимание и привличат ежегодно огромен брой туристи-любители на културните паметници. Не само екзотичният чар на индианските резервати и атракционни центрове, но и синкретичната северноамериканска култура от XVII-XIX в., смесила в архитектурата на градското строителство, както и в изкуството, стилове на гръко-римската традиция с готиката, романтизма, барока, импресионизма и, понякога местните индиански мотиви, а в религията събрала не само католицизма и протестантството, но и още цяла поредица от американски, африкански и азиатски култове и паметници. Бурното развитие на този нов свят, основано на преселници от всички европейски

народи, а в последствие и на милиони африканци и азиатци, с останките от автохтонното население, обуславя тази синкретичност, тази невъобразима смесица от култури и религии, които правят *“Новия свят”* уникален!

Цялата тази огромна и безкрайно разнообразна Световна човешка култура, създала през хилядолетията милиони паметници, е основен обект на туристически интерес. Затова и хората, които се занимават с развитието на Културния и Култовия туризъм, трябва в най-общи линии да я познават. Да знаят добре **местонахождението и историко-културната стойност на най-важните обекти и паметници на Културното наследство**. Да познават перфектно **възможностите за посещението им** от туристите. Да имат **постоянна информация за тяхното състояние**, за всички подробности относно туристическия поток, хотелските, битовите, пътните и други особености. Същевременно, те трябва постоянно, с всички средства на туристическата реклама **да популяризират обектите на Световното културно наследство**. Да насочват потенциалните туристи и любители на това наследство към тях. Добре е постоянно **да се следи огромната информация** от хилядите издания, документални филми на няколко познавателни телевизионни програми, известия в Интернет и други източници, показващи непрекъснато обектите на Културното наследство на човечеството във всички краища на света. За всичко това обаче, е необходима не само добра обща култура, но и **основна подготовка, познания в областта на Историята на човешката култура, както и афинитет към Културния туризъм**. Това може да се постигне главно чрез добра професионална подготовка в колежаите, факултетите и катедрите по Туризъм. Само така могат да се реализират максимално кадрите в тази област на туристическата дейност.

Както бе посочено по-горе, освен обектите и паметниците на Световното културно наследство, туроператорите, занимаващи се с Културен и Култов туризъм, трябва добре да познават и **Българското културно-историческо наследство**, което също е богато и многообразно. Върху нашите земи са се съхранили множество останки на **няколко праисторически, древни и средновековни цивилизации**. Въпреки превратната историческа съдба на Балканите, белязана с периодични преселения, завоевания, военни сблъсъци, етническа и религиозна конфронтация, много от тях, макар и полуразрушени, дават добра представа за характера на човешката култура в съответната епоха. Същевременно археолозите непрекъснато разкриват нови културно-исторически обекти и паметници. Макар и крайно недостатъчно, държавни и обществени институции, занимаващи се с опазването на културното ни наследство, както и частни лица, все пак отделят някакви средства за неговото съхраняване и популяризация.

Новото време също е оставило хиляди обекти и паметници, свързани с Националното възраждане на българите и възхода на Възрожденската култура и изкуство през XVIII и XIX в. Новата възрожденска култура, в своята завършваща фаза, търпи и нарастващото влияние на модерната Европейска буржоазна култура. Това я прави неразделна част от тази култура, макар че тук, на Балканите се запазват и доста ориенталски традиции, както сред основната част от останалото тук мюсюлманско население, така и сред самите българи, гърци, арменци и други народности, останали в българските земи. Това всъщност, не е недостатък а предимство, основано на взаимните културни влияния и прави българското културно-историческо **наистина** уникално.

Същевременно в много от съвременните български градове по

един неповторим начин, **се съчетават** бароковите сгради на Новото буржоазно време със запазените архитектурни комплекси на възрожденските къщи и черкви. Не са малко и градовете, където сред възрожденските и модерните комплекси могат да се видят и съхранени останки от антични театри и стадиони, колони и портици, мраморни статуи, саркофази, фрагменти от богато скулптурирани фронтони, капители, фризове... Могат да се видят и значителни останки от средновековни крепости, черкви и манастири от Средновековието. Такова уникално съчетаване на хилядолетни културни паметници може да се види в София, Пловдив, Кюстендил, Стара Загора, Велико Търново, Видин, Ловеч, Благоевград... В няколко български градове, независимо в кой регион от страната, запазените средновековни и възрожденски комплекси се назовават с традиционни термини: *“Калето”*, *“Вароша”*, *“Варуша”* Други български градове са се съхранили изцяло, вече четвърто столетие, като обекти не само на нашето, но и на световното културно наследство. Такива са Несебър, Жеравна, Котел, Копривщица... Някои големи български манастири, особено Рилския, са играли и играят ролята на православни култови средища не само за православните българи, но изобщо за всички православни християни от векове! Всичко това трябва да се познава добре от професионалните туроператори и да се рекламира по най-добър начин пред нашите и чуждите туристи.

Същевременно, **в условията на отворените граници**, вече в почти цялото континентално европейско пространство, разкриването на Българското културно-историческо наследство, като неразделна част от Общоевропейското, е една от основните задачи на туроператорите: Да се покаже на европейските туристи, че българските земи още от най-далечните времена на Праисторията, са част от общото европейско пространство, когато човекът

се появява и започва да заселва континента! Че в тези земи, заедно с ранната Егейска и античната Гръко-римска цивилизации, се развиват и античните Тракийска и Македонска култури, които заедно са положили основите на съвременната Европейска цивилизация!

За да се постигне всичко това е необходимо последователно, в хронологичен ред, да се разгледат в цикъл лекции, **основните епохи в културното развитие на нашите земи**. Да се посочат и изучат най-важните обекти и паметници на Културно-историческото наследство от различните епохи. Същевременно трябва да се предвидят и достатъчно часове за практически занятия: посещение на обектите и музеите, свързани с културното наследство; анализи на значимостта на тези обекти и паметници за българската и световната култура; реферати, а защо не и научни съобщения, относно културно-историческото наследство на България и други форми на подготовка. Ако трябва да подредим в хронологическа последователност изучаването на основните обекти от Българското културно-историческо наследство, то би изглеждало приблизително така:

Праисторическо културно наследство:

- **Обекти на Старокаменната епоха** – от пещерата *“Козарника”* (Монтанско), където са разкрити находки от най-ранния човек в Европа – *Homo erectus*, до пещерата *“Бачо Киро”* (до Дряновския манастир), *“Деветашката пещера”* (Плевенско), пещерата *“Моровица”* (Тетевенско)..., където са съхранени останки на праčovешка култура от Средния и Късния палеолит. Някои от тях са добре приспособени за туристически посещения. Пещерата *“Темната дупка”* (близо до Червен Бряг) и др.

- **Обекти на Неолитната епоха** – на първо място *“Карановската”* селищна могила, която показва по най-добър

начин цялото развитие на праисторическия човек от самото начало на епохата, до началото на следващата – Енеолитна епоха. Могилата, както бе посочено, има световна известност, главно сред археолозите, с уникалната възможност точно да се видят няколко пласта от Неолитната човешка култура, наслоени за повече от 3 000 години! Ранноеолитни артефакти могат да се видят в т. нар. *“Караново I”*, както и неолитното селище при гр. Провадия. Находки от Средния палеолит има в обекта *“Караново II”*. Богати са находищата от времето на Късния палеолит: *“Караново III”*, неолитните селища при с. Градешница (Монтанско), на Ясатепа в Пловдив, в местността *“Крушак”* (Айтоско), където е разкрито удивително по размерите и устройството си селище, укрепено с масивна каменна стена, което говори, че хората, които са го населявали са били на прага на високата цивилизация! Има още десетки неолитни обекти, които тепърва ще се разкриват и подготвят за туристически посещения.

- **Обектите от епохата на Енеолита** са още по-многобройни и значими за националната и световната култура, доколкото това е епохата, която граничи с формирането на първите човешки цивилизации. И, както сочат изследванията, българските земи съхраняват обекти и предмети на културата, които ги правят един от регионите, където се зараждат цивилизацииите! Освен уникалната *“Карановска”* могила, по-точно пластовете *“Караново III и IV”*, енеолитни селища могат да се видят и при Русенската селищна могила, и в *“Деветашката пещера”*, и в праисторически селища, разкрити в Търговишко, Шуменско, Софийско, Благоевградско и на много други места в цялата територия на България. Уникално и изключително ценно за Световната култура е **“Варненското златно съкровище”**, датирано за времето от 4 000 г. пр. Хр., което показва именно

началото на една от първите човешки цивилизации!

Енеолитната епоха, в нашите земи, напоследък се обогатява от удивителни находки на монументални скални форми и огромни релефни очертания -. Дело на човешка дейност, в Централните и Източните Родопи, които съперничат с огромните скални рисунки на платото *“Наска”* в Перуанските Анди, които Ерих фон Деникен приписва на извънземни цивилизацииии!!! Енеолитен пласт е разкрит и на прочутият, напоследък *“Перперикон”*, макар че прибързаното търсене на монументалните каменни стени и градежи на Тракийското светилище изглежда са довели до унищожаването на част от него! Този пласт обаче, би могъл да покаже една вероятна връзка между Тракийската цивилизация и по-ранните енеолитни предцивилизации в този район. Пак от тази епоха са и уникалните скални рисунки в пещерата *“Магура”*, в Западна Стара планина (Монтанско). Пещерата е отдавна един от известните туристически обекти у нас и в чужбина и е добре освен нейните природни забележителности, да се изтъкват и тези чудесни образци на праисторическото изкуство, които макар и по-късни от уникалните праисторически фрески в няколко пещери във Франция и Испания, също са част от праисторическата култура на Европа.

Времето на **ранната Бронзова епоха**, което съвпада с настаняването на траките по нашите земи, също има своите обекти. Най-напред това са най-горните пластовете на *“Карановската”* селищна могила. Разкрити са обекти от това време и при Ново село (Видинско), Градешница (Белослатинско), при с. Копривец (до гр. Две могили, Русенско), с. Дуранкулак (Шабленско), с. Гела (Смолянско), с. Копривлен (Гоце Делчевско), кв. *“Струмско”* (Благоевград) и др.

За съжаление малко от тези обекти на праисторическата култура са подготвени добре за посещения на туристи, но добре е да се знае за тях, за

тяхното местоположение и значение. Да се действа за популяризирането им, за превръщането им в истински обекти на Културния туризъм. Обикновено в рекламните материали за културните обекти и паметници в България се изтъкват известни тракийски могили и светилища, златните съкровища на траките, обектите и паметниците на гръцката и римската антични култури, останките от средновековни крепости, черквите и манастирите от Средновековието и Възраждането. Много слабо обаче, се популяризират праисторическите обекти, а те биха привлекли също много почитатели-туристи и специалисти.

Обекти на античните цивилизации по българските земи:

Естествено е в туроператорската дейност да се обръща съществено внимание на обектите на Тракийската цивилизация в България. Действително те показват в най-голяма степен съпричастността на българските земи във формирането и развитието на Европейската цивилизация. Една от задачите на туроператорите е да рекламират не само известните отдавна на света *“Казанлъшка гробница”*, Куполната гробница при с. Мезек (Свилинградско), която по плана си силно наподобява световно известната *“Гробница на Агамемнон”* в Микена (Гърция), *“Панагюрското”* и *“Вълчетрънското”* златни тракийски съкровища или пък нашумелите от средата на първото десетилетие на века новооткрити гробници *“Светицата”* и *“Голяма косматка”* в Казанлъшко, където археологът Георги Китов откри масивна златна маска, вероятно на основателя на тракийската Одриска държава цар Терес, както и богати находки на бронзови оръжия, керамика и други предмети, свидетелстващи за царски погребения. И може би с основание, археологът нарича този район *“Долината на царете”*. Не по-малко известна е обаче уникалната тракийска гробница при с. Свещари

(Исперихско), обявена за обект на Световната култура от ЮНЕСКО, заедно с целия археологически резерват *“Сборяново”*. През 2006 г. близо до с. Маламир (Елховско) е разкрита тракийска надгробна могила с богати находки от златни украшения, бронзови оръжия и ценна керамика, която говори за погребение на знатен тракийски принц...

Освен надгробните могили тракийската цивилизация е оставила и импозантни скални светилища: *“Перперек”* (*“Перперикон”*) близо до гр. Кърджали, наричано *“Тракийският Делфи”*, посещавано от Александър Велики и Гай Октавий – бащата на Октавиан Август; Гробница-Светилище на известният от гръцката митология и тракийските легенди Цар-Жрец, поет и музикант Орфей при с. Татул (Момчилградско); Светилището *“Беглик Таш”* при Маслен нос, северно от Приморско; Светилището *“Харман кайя”* до с. Биволяне (Кърджалийско); няколко монолитни каменни долмени, напомнящи световноизвестния Стоун Хендж в Англия, останали от Енеолита и античното време... Още десетки тракийски могили и светилища чакат да бъдат устроени като истински обекти на Културния туризъм. Тяхното рекламиране е също възможност за реализация на кадрите в този туризъм.

Пак от обектите на античното наследство по българските земи са останките от гръцките градове-колонии по Черноморското крайбрежие. Не само световноизвестният обект на културата **Несебър**, но и **Созопол**, и Варна, и Калиакра, и Балчик... В тях се съчетават по един неповторим начин Тракийската, Елинската и Римската антични цивилизации със средновековните крепости и черкви, както и уникалната крайморска възрожденска архитектура на къщи и черкви! Не по-малко интересни са и обектите на Римското културно наследство. На няколко места у нас са останали основите на цели римски градове: Нове (при Свищов),

Ескус (до с. Гиген, Плевенско), Никополис ад Иструм (с. Никюп, Горнооряховско), Абритус (до гр. Разград)... Останки от елинистични и римски градове, форуми, амфитеатри, стадиони, терми, вили с чудесни мозайки... са запазени в много други български градове: Варна, Кюстендил, Пловдив, София, Стара Загора и др. За съжаление много от тях са изоставени или не се поддържат както трябва, за да станат истински обекти на Културния туризъм. Съхраняването, укрепването и превръщането им в такива, не е само задължение на държавните институции, но и на туроператорските агенции, които залагат на Културния и Култовия туризъм. Това безспорно ще разшири техните възможности. От друга страна ще укрепи представите за България в Европа и Света, като един от регионите, където се зараждат и развиват едни от най-ранните култури! Защото, както вече беше изтъкнато, българските земи са неразделна част от формирането и развитието на първите цивилизации на Европейския континент, в не по-малка степен от Гърция и Италия! Докато двете държави обаче, от векове са съумели да се прокламират като *“люлка на Европейската цивилизация”*, България недостатъчно е пропагандирала своя значителен дял в този процес. В своята истинска реализация в областта на Културния туризъм, туристическите кадри най-добре биха могли да направят това. Да знаят добре не само подготвените за туристически посещения обекти, но и стотиците, хилядите други, които трябва да станат такива. Да ги рекламират пред нашите и чуждите туристи, в крайна сметка пред институциите на Европейския съюз, които се занимават с проблемите на Културния туризъм и по този начин да подтикват българските държавни институции и потенциалните спонсори към съхраняването и укрепването на Българското културно-историческо наследство.

Когато говорим за Културния и Култовия туризъм и възможностите за реализация на кадрите в неговата област, трябва да се обърнем и към стотиците обекти и паметници на **Средновековното културно наследство в България**. Макар и да не е съхранила в цялостен вид основните си крепости и градове от тази епоха, поради периодичните нашествия и тотални разрушения, все пак нашата земя е запазила много такива обекти и паметници. У нас например, са се съхранили значителни останки от най-ранни християнски черкви, свързани с установяването на Християнството като основна държавна религия в Римската империя. Само в днешната столица София са запазени и реставрирани две такива монументални черкви: ротондата *“Св. Георги”* – във вътрешното пространство на Президентството и *“Св. София”* – голямата трикорабна базилика пред храм-паметника *“Св. Александър Невски”*. Останки от мощни зидове на монументални черкви от епохата на Ранното Християнство могат да се видят и в Хисар (Пловдивско), и при гр. Перушица – т. нар. *“Червена черква”*, както и на други места в България.

От същинското Българско средновековие обаче, най-ярките обекти са българските средновековни столици и големи градове-крепости, големи манастири, катедрали и черкви, олицетворяващи политическия и културния разцвет на Средновековна България! Макар и много от тях днес да са в териториите на съседни държави, те са свързани неразривно с вековно присъствие в Българската средновековна държава. Преди всичко това са импозантните останки от мощните крепости и култови обекти на столиците Плиска (заедно с Мадара и световно известният Мадарски конник – един от символите на България), Преслав и Царев град Търнов (днешното Велико Търново). Столици на Средновековна България, макар и за кратко, са били и Скопие и Охрид. Наред

със столиците, където могат да се видят реставрираните крепостни стени, дворци, черкви, манастири, обществени сгради, жилища, още няколко средновековни градове са и могат да бъдат важни обекти на Културния туризъм: Дръстър (днешния Силистра), Бдин (днешния Видин), средновековният Червен (в дефилето на Русенски Лом), Пернишката крепост, средновековните крепости на Шумен, Ловеч, стените на града-крепост Велбъдж (днешен Кюстендил), мощните остроъгълни кули от източната порта на Средец (в подлеза между Президентството и Министерския съвет в днешната столица – София), могъщите останки от крепостните стени на Калиакра на Северното Черноморие, Мезек (в Източните Родопи), Лютица (при Ивайловград), Урвич (в Искърското дефиле, южно от София), Деспот Славовата крепост в Мелник и много други.

Разцветът на Българската средновековна държава е свързан основно с приобщаването към Европейската християнска цивилизация в нейния Източноправославен вариант. В този смисъл върху нея неотразимо влияние оказва многовековната Византийска културна традиция. Българите обаче, показват изключителен творчески дух и внасят много мотиви на своята културна традиция в Християнските архитектура, изкуство и култура, в стотиците катедрали, черкви и манастири. Ярък пример за това е т. нар. *“Златна (“Кръгела”) черква”* в столицата Преслав, с уникалните си архитектурни и пластични решения – съчетание на българската строителна традиция с влияния на елинската и византийската! Такава е огромната базилика в Плиска, строена от царят-покръстител Борис I и още стотици черкви и манастири, градени в епохата на мощния разцвет на Българската християнска култура и книжнина при Борис I и Симеон Велики в обширните предели на тогавашна България: от Дунав до Егея и от Черно море до Адриатика. Историческите

извори говорят само за седем огромни епископски катедрали от Плиска и Преслав до Охрид. Вероятно голямата черква *“Св. София”* в Охрид, строена по това време, е една от тях. Освен катедралите и черквите, само в района на Плиска и Преслав са разкрити останки от десетки манастири от последните векове на Първото българско царство. В Охрид са запазени черквите и част от манастирските комплекси на св. св. Климент и Наум, изпратени тук да утвърждават християнската вяра от Борис I. В днешната Република Македония са съхранени изцяло или отчасти още десетки черкви и манастири от това време (IX–X в.). Те са част от Средновековната българска култура и не е нужно варварски да се фалшифицират и осакатяват (като автентичната икона на Борис I в черквата на манастира *“Св. Наум”* – на южния бряг на Охридското езеро или триптиха на Борис I, Св. Иван Рилски и цар Иван Шишман в Дебърския манастир), за да се нагаждат към сегашната държавна действителност! И тези неща трябва да се знаят от българските туроператори при тяхната реализация, защото конюнктурата е нещо временно, а Културноисторическото наследство непреходно и истинско! Много по-добре би било да се намерят възможности за по-добро сътрудничество между туроператорите в България и Македония, пък и в Гърция и Албания, за да се покаже единството на Културноисторическото наследство в този регион, защото великодържавните напъни в началото на XXI в., когато общоевропейско икономическо, културно и политическо пространство все повече се очертава, стават смешен анахронизъм! Крайно време е шовинистичните и религиозно-етнически разпри да останат в миналото и националните достойнства и културни ценности да се отстояват само в историко-културен план а не като нови и нови претенции за величие и надмощие над съседите!

Времето на Второто Българско царство (края на XII - края на XIV в.), също е оставило стотици обекти и паметници на Културното наследство. На първо място това е столицата Търново, с импозантните крепости и дворци на българските царе, с огромната патриаршеска черква “Възкресение Христово” на Царевец, с десетките черкви и манастири на хълмовете “Трапезица”, “Света гора”, “Момина крепост”, Арбанаси! Тук са реставрирани и подготвени за посещения черквите “Св. Димитър”, “Св. Четиридесет мъченици”, “Св. св. Петър и Павел”, а още много черкви се реставрират. Велико Търново е истински исторически резерват на Средновековната българска култура. Такъв резерват е и Несебър, със своите великолепни средновековни черкви, някои от които (“Христос Пантократор”, “Св. Иван Кръстител”, “Св. Стефан”) са се запазили почти изцяло, а други – като “Старата митрополия” са консервирани. Един от многото обекти със световно значение, покровителстван от ЮНЕСКО, е уникалната “Боянска черква”, недалеч от Националния исторически музей в София. Стенописите ѝ се смятат за предтечи на Европейския ренесанс, с реализма на изящните фигурни портрети на Севастократор Калоян и прекрасната му съпруга Десислава и на Цар Константин Асен и царица Ирина!

Уникални стенописи са се съхранили и в черквата на т. нар. “Асенова крепост”, кацнала на шеметна висота над пътя от Асеновград (средновековния Станимака) за не по-малко интересния “Бачковски манастир”. Но може би най-оригиналните обекти на Средновековната християнска българска култура са скалните манастири от XII-XV в. Такива са разкрити на много места в нашите земи: край Мадара и в дефилето на Камчия (в Шуменско и Варненско); край р. Искър, в района на с. Карлуково (между Мездра и Червен бряг); в Странджа планина; т. нар. “Аладжа манастир” – над курорта “Златни пясъци”. Световна известност

придобиват обаче, скалните манастири и черкви в дефилето на Русенски Лом. Според археолозите тук са разположени близо 300 скални черкви. ЮНЕСКО е обявил една от тях, при с. Иваново, за обект на Световната култура. Това е главно заради изключително ценните стенописи по стените и тавана на издълбаната в отвесните скали, на 40 м. от реката, черква. Всъщност почти цялото поречие на реката е уникален резерват, най-напред заради стотиците скални храмове и същевременно като рядък природен и орнитоложки район, където могат да се видят и стотици редки птици! В района на резервата е и спомената Червенска крепост, както и една от най-големите пещери в България – “Орлова чука”. Всичко това превъзхожда Резервата един от най-големите туристически обекти в България. За съжаление той едва сега се превръща в такъв и за туроператорите популяризирането му дава изключителни възможности за реализация.

Културните обекти на Българското възраждане:

Когато става дума за българските манастири и черкви, трябва да се подчертае, че те са основни обекти на Културния и Култовия туризъм не само от епохата на Средновековието, но и от тези на османското владичество и на Българското национално възраждане. Те, всъщност, са едва ли не единствените устои на българския дух, език и православна култура, както впрочем, и на сърбите, гърците, черногорците... Така, както “Света гора” на Атонския полуостров е опора на Православието през тежките векове от XIII до XVIII-XIX, така и десетките манастири от “Софийската света гора” (Драгалевски, Кладнишки, Боянски, Германски, Лозенски, Кремиковски...); търновските манастири (Преображенски, Патриаршески, Капиновски, Плаковски, Арбанашки...); големият “Соколски” (Габровски) манастир; десетките манастири в Западна България (Чипровския, Клисурския, Черепишкия,

Струпецкия, “Седемте престола”, Бобошевския...); манастирите в Родопи, в Пиринско, в днешна Македония... Най-големият православен манастир на Балканите (без атонските манастири) – Рилската света обител, през вековете на османското господство е духовен център не само на българите, но и на хиляди православни от Русия, Молдова и Влашко, сръбските и черногорските земи... Същата роля играят и други големи манастири като Бачковския, Троянския, Роженския... Над 260 са манастирите само в днешните български земи. Повечето от тях са действащи и са изключително интересни и привлекателни както за православни поклонници, така и за десетки хиляди туристи-любители на Културно-историческото наследство. Те са неизбежни обекти в туристическите маршрути и предизвикват огромен интерес. Към тях трябва да се прибавят и стотиците запазени повече или по-малко средновековни и възрожденски големи и малки черкви. Те съхраняват в себе си както духът на Православието и българщината, така и уникалното творчество на стотици български зографи, марангози (резбари), строители в чудесни иконостаси, резбовани колони и владишки тронове, великолепни стенописи, изобразили не само основните мотиви на Християнството, но и десетки реалистични портрети на ктитори, оригинални архитектурни и пластични решения, които компенсират забраната на османлиите да се строят импозантни черкви! Чудесни възрожденски черкви могат да се видят в почти всички български градове, играли ролята на важни стопански и културни центрове в последните векове на османското господство, когато се развива Българското възраждане: във Враца, Белградчик и Берковица – в Северозападна България; в Кюстендил, Дупница и Благоевград в Югозападна; в Търново, Трявна, Дряново, Свищов, където личи гениалната ръка на Кольо Фичето; в Елена, Котел, Сливен и

Жеравна, както и в черноморските градове; в Асеновград, Смолян, Златоград, Неделино и Широка лъка в Родопите; в градчетата и селата на Странджа планина. Навсякъде геният на Възрожденските българи, окрилени от Националното възраждане и новата Възрожденска култура, създава шедеври на култовото строителство, върху което се основава тази култура! Не може да не се познават и рекламират тези основни центрове на Българското културно-историческо наследство.

Основни обекти на Културния туризъм от епохата на Възраждането са и българските възрожденски къщи. Те също са несравними паметници на българското културно наследство. Всъщност, могат да се обособят няколко различни стилове български възрожденски къщи: северозападен стил – тук влизат къщи от Чипровци, Белградчик, Берковица, Враца... Общото в тях е, че къщите са преобладаващо белосани с вар, с дървени обкови на ъглите. Възрожденските къщи в Централна Стара планина също са предимно белосани, с дървени обкови. В същото време те са уникални и неповторими всяка за себе си! Едни са еднокатни, с големи чардаци, стълбища и колони. Други са двукатни и трикатни, с богат дървен обков на прозорците и вратите, с еркери наддавания, явно къщи на тежки търговци и еснафи. Такива са къщите в Ловеч, Троян, Елена, Дряново, Трявна, Боженци, Арбанаси... Такива са и на “Старата чаршия” в Търново, с изключение на уникалните сгради на Кольо Фичето – несравнимият български архитект от XIX в. Неговите шедеври: “Ханът на хаджи Николи”, “Къщата с маймунката” и други са станали емблематични за Възрожденско Търново. Такива са и черквите, градени от големия майстор в старата българска столица. Такива са и неговите къщи в родния му град Дряново, и черквите му в Дряново, Свищов, Дряновския манастир, и покритият му мост в Ловеч, и този край

град Бяла, които сякаш са вечни със съвършената си конструкция и здравина!

Уникален е и стилът на възрожденските къщи в Котел, Жеравна, Несебър, Созопол и други български селища в Източна Стара планина и по Черноморието. Те нямат аналог в България и на Балканите с цялостният дървен обков на фасадите. Така Несебър и Созопол създават една разнообразна картина на култури, развивали се тук от десетки векове и същевременно един от неповторимите възрожденски архитектурни стилове на българите. Като цяло това са истински резервати на българското Културно-историческо наследство.

Едни от най-интересните възрожденски къщи, открояващи се с богатство и разнообразие на архитектурата и украсата си са къщите в Копривщица и Пловдив. Копривщица е цялостен архитектурен и етнографски резерват, а огромните многокатни пловдивски къщи поразяват с уникалните си архитектурни решения! Тук няма да срещнете еднакви къщи. Всяка е със своя стил и цвят, с раздвижените си разноцветни фасади, понякога симетрични, с богатата си външна украса и еркери наддавания, с разнообразния обков на прозорците. Те формират цели комплекси, които заедно с черквите, правят стария Пловдив и Копривщица уникални центрове на Българската възрожденска култура.

Други центрове на неповторимата българска възрожденска култура са родопските градове Смолян, Златоград, Широка лъка, т. нар. "Агушев конак" в с. Могилица и др. И тук могат да се видят няколкостепенни богати къщи на тежки търговци и еснафи, с белосани фасади на горните катове, върху мощни каменни основни етажи, с еркери, чардаци, богати дървени обкови, с издължени прозорци, често симетрично разположени от двете страни на централния чардак, издаден напред. Подобни къщи могат да се видят и в Пиринския край, и в Македония: в

Благоевградския "Варош", в Мелник, в Охрид – в днешна Македония.

Други уникални паметници на българската възрожденска архитектура се часовниковите кули. Те са повече от петдесет и могат да се видят в старите градски центрове на много български градове. Часовниковите кули са строени от българите като аналог на черковните камбанарии, които османлиите им забранявали да строят! Високите мощни съоръжения обявявали времето с камбанен звън и той замествал черковните камбани! Мощните каменни основи и бойниците превръщали често кулите в защитни съоръжения. Едни от най-красивите кули могат да се видят във Враца, Ботевград, Берковица, Разград, Дупница, Благоевград, Прилеп и много други възрожденски градове, във всички краища на българските земи.

Возрожденските културни обекти заемат действително основно място в Културно-историческото наследство на България, респективно в Културния туризъм. Тяхното популяризиране и включването им в основни маршрути на този туризъм дава големи възможности за реализация на туроператорските кадри. Ето защо те трябва да се познават добре.

Възрождената, в последните десетилетия на XIX в. Българска държава бързо възприема новите архитектурни традиции на Европа. Големите български градове, където само за две десетилетия се съсредоточава значително население, се изграждат по европейски образец. Създават се нови центрове, с обширни площи и градини, цели комплекси от сгради в стила на късния барок. Особено се открояват в това отношение градове като Русе, Пловдив и очертаващата се като морска столица Варна. Барокови комплекси се изграждат и в новата столица София, която до освобождението наподобява истинско ориенталско село. Подобни комплекси се появяват и в Плевен, Ловеч, новоизграждащият се град Стара Загора,

изгорен по време на Освободителната война от турците, в Търново, Шумен, Сливен, Ямбол и др. Българските градове придобиват европейски облик, както и новата градска общественост!

Реализацията на туроператорските кадри действително има широка почва за изява в съвременна България. Те, обаче, трябва добре да познават Културно-историческото наследство на родината ни, както и Европейското и Световното културно наследство. Постоянно да следят новостите в Културния туризъм:

новооткритите обекти на този туризъм, да търсят възможности за популяризиране и реклама на тези обекти, да умеят по най-добър начин да насочват вниманието на нашите и чуждите туристи към тях. За това се изисква много добра подготовка и афинитет към Културното наследство, пълно професионално отдаване, талант за популяризиране на българската и световната култура, душа за общочовешкото изкуство, за хората!

Литература:

1. Архитектурното наследство на България, С. 1972.
2. Девет световни ценности в България, Сборник, С. 2002.
3. Димитров, Б., Седемте древни цивилизации в България, С. 2005.
4. Българската цивилизация (The Bulgarian civilization), "Тангра ТанНакПа", (Общобългарска фондация), С. 2005.
5. Konstantinov, P., Treasures of Bulgaria, С. 2005.
6. Ганев, проф. Ст., Ал. Вълчев, Среци с непреходните богатства на България, С. 1993.
7. История на Света, т.1, Праистория, изд. "Ларус", С. 2007.
8. Миков, В., Праисторически селища и находки в България, С. 1933.
9. Ренфрю, К., "Златните съкровища на Древна България", Сп. "National Geographic", бр. 10(12), октомври, бр. 11(13), ноември, 2006 г.
10. Венедиков, Ив., Т. Герасимов, Тракийското изкуство, С. 1974.
11. Венедиков, Ив., Панагюрското златно съкровище, С. 1961.
12. Цончева, М., Художественото наследство на тракийските земи, С. 1971.
13. Живкова, Л., Казанлъшката гробница, С. 1974.
14. Велков, В., Градът в Тракия и Дакия през Късната античност, С. 1959.
15. Китов, Г., Тракийската гробница-мавзолей край гр. Стрелча, Сп. "Векове", 1977, №1.
16. Ваклинов, Ст., Археология, С. 1973.
17. Ваклинов, Ст. Формиране на Старобългарската култура, С. 1977.
18. Мавродинов, Н., Старобългарско изкуство, С. 1959.
19. Иванов, И., Български старини из Македония, С. 1972.
20. Миятев, К., Архитектурата в Средновековна България, С. 1965.
21. Миятев, К., Кръглата църква в Преслав, С. 1932.
22. Миятев, К., Боянските стенописи, С. 1961.
23. Български средновековни градове и крепости, В. 1981.
24. Чавръков, Г., Българските манастири, история, култура, изкуство, С. 2000.
25. Български къщи от епохата на Възраждането, С. 1953.
26. Архитектурата на Българското възраждане, С. 1975.
27. Иванчев, И., Несебър и неговите къщи, С. 1957.
28. Пеев, Х., Пловдивската къща от епохата на Възраждането, С. 1960.
29. Трайчев, Г., Манастирите в Македония, С. 1933.
30. Нешев, Г., Български възрожденски културно-народностни средища, С. 1977.
31. Генчев, Н., Възрожденският Пловдив, С. 1981.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

доц. д-р ВАСИЛ МАРИНОВ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

**ОТНОШЕНИЕТО НА ПРАКТИКАТА КЪМ ПРАКТИЧЕСКАТА
ПОЛЕЗНОСТ НА УНИВЕРСИТЕТИТЕ – ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНИ
РЕШЕНИЯ**

**THE RELATION OF PRACTICE TO PRACTICAL UTILITY OF UNIVERSITIES
– PROBLEMS AND POSSIBLE SOLUTIONS**

Associate Prof. Dr. VASIL MARINOV

SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Abstract: The objective of the present paper is to present some empirical data for the relations between the practice and the universities and for their practical utility, to define some problems and some possible solutions of these problems. The necessity of such type of scientific developments comes from the fact that often the problems in this area remain either not quite clearly defined, or, which more often, not defined in a quantitative manner. The basic idea set in the paper and in the interpretation of the data is that the universities, all in all, should serve for the needs of business (or more widely said – the needs of the “practice”), which means that to be effective, they should have information on the opinions from the “practice”, including the view for their utility.

Keywords: relations between the business and the universities, empirical data, opinions, views

Целта на настоящата разработка е да представи някои емпирични данни за отношението на практиката към университетите и тяхната практическа полезност, да формулира основни проблеми и някои възможни решения на тези проблеми. Нуждата от подобни разработки произтича от това, че много често проблемите в тази област или остават недостатъчно ясно формулирани или – още по-често – не са количествено определени. Основна идея, залегнала в доклада и в интерпретацията на данните е, че в крайна сметка университетите трябва да обслужват нуждите на бизнеса (или по-широко на „практиката“), което означава, че за да бъдат ефективни, те трябва да имат информация за вижданията на практиката, в т.ч. и за преценката на тяхната полезност.

**1. РЕЗУЛТАТИ ОТ ОЦЕНКИТЕ НА
КАПАЦИТЕТА НА МЕСТНИТЕ АКТЬОРИ
ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ НА ФОНДОВЕТЕ НА
ЕС**

1.1. Източници на информация

В периода 2004-2008 г. са проведени няколко проучвания за капацитета на местните актьори за използване на фондовете на ЕС (Михайлов и др., 2004; Маринов и др., 2006; Маринов и Гарнизов, 2006; Станев и др., 2006; Garnizov et al., 2008)¹. Те включват и въпроси за интензивността на взаимодействията между бизнеса и университетите, както и оценка за относителните предпочитания към университетите като доставчик на информация, обучение и консултантска помощ във връзка с използването на фондовете на ЕС. Макар че данните са по-обща и надхвърлят значително сферата на туризма, информацията от тези проучвания изглежда полезна и уместна, доколкото става въпрос за актуална тема и нова област на работа, към която актьорите от практиката проявяват повишен интерес в

¹ Авторът е участвал във всички посочени проучвания и е бил ръководител на експертните проучвания, осъществени от Програмата за развитие на ООН през 2005-2006 г.

последните 2-3 години. Така например към 2006 г. $\frac{3}{4}$ от туристическите организации и близо половината от туристическите фирми искат да участват активно в използването на фондовете на ЕС, а $\frac{1}{4}$ от туристическите организации и над $\frac{1}{3}$ от туристическите фирми изразяват по-умерено желание за участие. (Маринов, 2006, с. 22). През 2008 г. 75 % от общините декларират намерения за кандидатстване с проекти по операция 3.1 на Оперативна програма „Регионално развитие“ (Подобряване на туристическите атракции и свързаната с тях инфраструктура), а 60% - по операция 3.2 (Развитие на регионалния туристически продукт и маркетинг на дестинацията) (Garnizov et al., 2008).

От друга страна, осъществени през 2007 г. оценки (Malhassian et al., 2007; Marinov, 2007) показват значително разминаване на проектното търсене с философията на туристическия приоритет на Оперативната програма за регионално развитие, в която е концентриран най-големият ресурс за публична подкрепа на туризма (218 млн. евро за периода 2007-2013 г.), което поставя под съмнение ефективното и ефикасно използване на средствата от фондовете на ЕС и предполага значителна експертна помощ за идентифициране и разработване на уместни, осъществими, ефективни и ефикасни проектни предложения.

Проучването на неправителствените организации и бизнеса обхваща 474 фирми, в т.ч. 41 от сферата на туризма или 9% от извадката и 419 неправителствени организации, в т.ч. 17 от сферата на туризма или 4% от извадката (Маринов и др., 2006, с. 18 и приложение 1). Проучването на

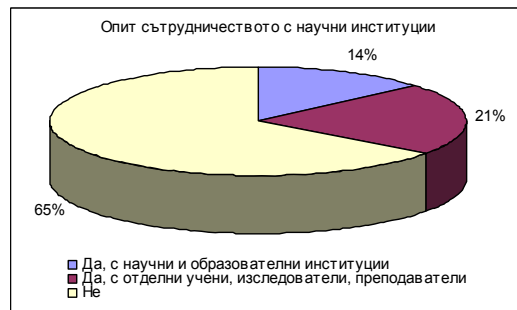
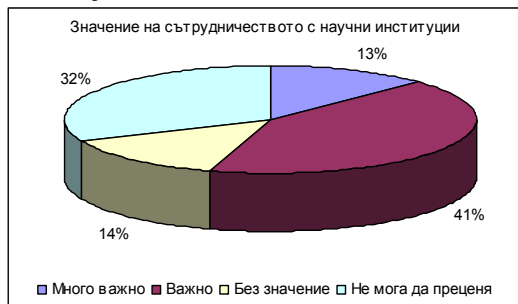
общините и областите от 2006 г. (Маринов, Гарнизов, 2006, с. 16) обхваща 243 общински (92%) и 28 областни администрации (100%), а проучването на бенефициентите на Оперативна програма Регионално развитие, обхваща всичките 264 общини, 9 министерства и агенции, които са конкретни бенефициенти на операциите на програмата, както и избрани неправителствени организации (по-специално туристическите сдружения и асоциации) (Garnizov et al., p. 11). Тези данни показват, че изходната информация се основава на сравнително големи, а в някои случаи на практика изчерпателни извадки, които осигуряват висока надеждност на изводите.

1.2. Партньорство бизнес-наука

При проучването на фирмите са поставени изрични въпроси за партньорството „бизнес-наука“ (Маринов и др., с. 106-107).

Повече от половината от фирмите (54%) определят връзката „бизнес – наука“ като важна за своето развитие (13% – като много важна и 41 % като важна). Особено силна е диференциацията в отговора за важността на връзката с науката за бизнеса по отрасли. **За най-важна се смята връзката с науката от фирмите в туризма** (27% много важно и 47 % важно), финансовите услуги (24% и 48%), горското стопанство (19% и 54%), комуналните услуги (17% и 50%) и хранително-вкусова промишленост (16% и 50%). Значително по-ниски от средните стойности посочват респондентите от отрасли съобщения (6% и 18%) и търговия (0% и 48%).

Фиг. 1. Значение на и опит в сътрудничеството между бизнеса и научните институции

Тази сравнително висока оценка на важността на връзката бизнес-наука, обаче е повече декларация или намерение отколкото реалност. Докато повечето от фирмите разглеждат партньорството с научните среди като важно за своето развитие, то много по-малко от тях поддържат подобни взаимоотношения. Българският бизнес не е свикнал да си сътрудничи с научни организации - само 1/3 от фирмите имат опит в такова сътрудничество. При ¼ от фирмите, които смятат сътрудничеството с научни организации и учени за много важно и при ½ от тези, които го смятат за важно, тази положителна нагласа не е довела до реално сътрудничество. За туристическите фирми резултатите отново са по-благоприятни от средното – повече от половината от тях (53%) имат опит в сътрудничество с научните среди.

Особено тревожно е, че **сътрудничеството с науката е по-често не-институционализирано** (в 60% от случаите то е с отделни учени, а не с организации). Този модел не създава добри предпоставки за по-мощни проекти, в т.ч. и съфинансирани от структурните фондове. Средно 14 % от фирмите си сътрудничат с научни институции, а 21% с отделни учени. В сферата на туризма обаче, е много по-висок дялът на случаите на институционално сътрудничество (40%) в сравнение със сътрудничеството с отделни учени или преподаватели (13%), респ.

съотношението между двете форми на сътрудничество е 75:25 при средно 40:60.

1.3. Предпочитан доставчик на информация, обучение и техническа помощ във връзка с използването на структурните фондове (СФ)

Практически всички респонденти от неправителствения и бизнес-сектора споделят мнението, че е необходима организация, която да осигурява информация, обучение и друга подкрепа във връзка с използването на структурните фондове. С това не са съгласни по-малко от 1% и в двата сектора (Маринов и др., с. 139-140).

Що се отнася до най-подходящия тип организация, която може да осъществява подобна дейност, двата сектора също показват сходство в избора си на типа организации, но ги ранжират по различен начин. Неправителственият сектор предпочита най-много подобна организация да е НПО с национален обхват на дейност (30%), а на второ място поставя консултантските фирми (22%). Бизнесът, обратно, поставя на първо място консултантските фирми (30%), а на второ – национални НПО. С по-малко значение са централната и регионалната администрация. Но и в двата случая на последно място сред изброените 9 възможности се поставят висшите учебни заведения (3% при бизнеса и 2% при НПО). Това е индикатор за **ниското доверие на**

фирмите и НПО към висшите учебни заведения като потенциален партньор в процеса на изграждане на капацитет за използване на фондовете на ЕС. При туристическия бизнес резултатите отново са малко по-благоприятни от средното, но в никакъв случай не са

успокояващи – 5% от фирмите неправителствените организации смятат висшите учебни заведения за подходящ „доставчик“ на подкрепа. За разлика от това нито една неправителствена организация не дава своето предпочитание на университетите.

Табл. 1 Предпочитан доставчик на информация, обучение и техническа помощ

	НПО (2006)		Бизнес (2006)		Областни администрации (2006)	Общини	
	Средно	Туризъм	Средно	Туризъм		2006	2008
Без отговор	0%	0%	0%	0%	0%	2%	0%
Общинска администрация	4%	0%	12%	11%	п.а	п.а	п.а.
Областна администрация	8%	6%	4%	3%	7%	5%	4%
Деконцентрирани структури на централната администрация	9%	13%	5%	3%	11%	9%	16%
Министерства и агенции	10%	13%	9%	18%	36%	42%	52%
Висше учебно заведение - университет, колеж, институт	2%	0%	3%	5%	0%	4%	1%
Неправителствена организация с общински обхват на дейност	4%	0%	6%	3%	0%	1%	0%
Неправителствена организация с регионален обхват на действие	8%	31%	9%	11%	4%	3%	1%
Неправителствена организация с национален обхват на действие	30%	19%	20%	24%	11%	16%	3%
Консултантска фирма	22%	19%	30%	21%	25%	17%	22%
Друго	3%	0%	1%	3%	7%	1%	1%
Не е необходима такава организация	1%	0%	1%	0%	0%	0%	0%

Вижданията на общините по същия въпрос се различават с много високото доверие към централната администрация (42%). **Но и в този**

случай доверието в университетите е на много ниско ниво – едва 4%, като изпреварва само малките местни неправителствени организации. В отговорите на областните администрации ситуацията е екстремна – няма нито един случай, в който университетите да са посочени като подходяща организация за подкрепа.

Един от парадоксите, свързани с горните данни, е, че особено консултантските фирми и някои неправителствени организации привличат активно за своята дейност като доставчик на информация, обучение или техническа помощ учени и преподаватели от университетите.

2. ПРОБЛЕМЪТ И НЕГОВИТЕ ВЪЗМОЖНИ ПРИЧИНИ

В крайна сметка се очертава изводът за един неблагоприятен образ на българските университети като „пространство на безполезно за практиката академично знание”. (Маринов и др., с. 154-155). Възможни са поне две обяснения за тази ситуация:

1) университетите не предлагат на практиката подходящи и практически полезни решения или

2) въпреки че предлагат такива решения, университетите не са успели да формират подходящ имидж.

Независимо, че ситуацията в сферата на туризма изглежда по-благоприятна в сравнение със средното, тя в никакъв случай не може да се смята за успокояваща.

В допълнение може да се припомни едно от съвременните предизвикателства пред туристическото развитие в България в началото на XXI век, формулирано през 2000 г. – „за туризма в България има твърде много научни разработки, които често са с остарели концепции или не отговарят на практическите нужди и твърде много приложни разработки, които търсят решаването на практически проблеми, но често пропускат това, което науката

вече знае” (Маринов, Петров, 2000, с. 198).

3. ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ: ПРИМЕРЪТ С ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ СТАЖ В СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ” В СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

При всички случаи подобряването на образа на университетите и по-доброто разбиране на нуждите на практиката предполага по-тесни контакти и взаимодействие между университетите и практиката. Една от възможностите за това е провеждането на производствения стаж на студентите от специалност „Туризм”, който се оценява като една от силните страни и специфични особености на обучението на бакалаври по туризм в Софийския университет.

По-нататък се разглежда накратко производственият стаж за специалност „Туризм” в Софийски университет. В сегашния му вид той се осъществява от 1995 г. Сравнително дългият период позволява да се оценят обективно неговите предимства и недостатъци и да се направят по-общи заключения за ползата от производствените стажове. По-детайлно представяне и оценка на производствения стаж е направена от Воденска и Минковски (2005), поради което в настоящия доклад представянето е ограничено и се фокусира само върху основни параметри на стажа¹.

Производственият стаж в специалност „Туризм” в Софийски университет се основава на концепцията за обучение тип „сандвич”. Стажът е заложен в шести семестър на учебния план за подготовка на бакалаври. Продължителността му е не по-малко от 4 месеца (целият семестър), но на практика по споразумение между

¹ Използваните по-долу данни са от цитираната публикация (Воденска, Минковски, 2005) или са предоставени от ръководителя на производствения стаж гл.ас. Румен Минковски.

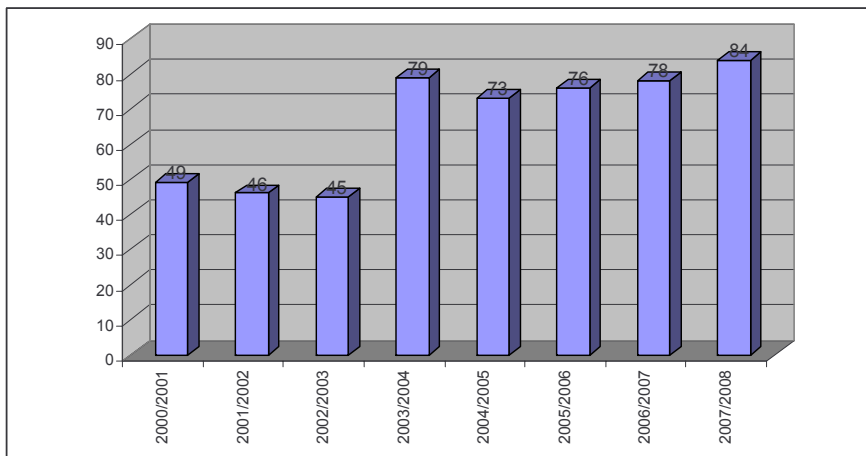
студента и работодателя обикновено продължава през целия период, в който е възможно провеждането му (от 1 март до 30 септември). Периодът е подбран така, че студентите вече да са получили значителни знания по основни „туристически“ дисциплини (напр. „Основи на туризма“ – I сем., „Хотелски операции“ – III сем., „Ресторантски операции“ – III сем., „Маркетинг в туризма“ – IV сем., „Туристическа интерпретация и екскурзоводска дейност“ – V сем., „Туроператорска и агентска дейност“ – V сем. и др.). Същевременно той е удобен за туристическата индустрия, доколкото съпада с периода, в който има повишено търсене на кадри. Сравнително голямата продължителност на стажа позволява на студентите да навлязат в детайлите на работата, да придобият и затвърдят необходимите умения и не на последно място – да развият увереност в собствените си способности за справяне с възложената им работа. Друго предимство на по-голямата продължителност е повишаването на заинтересоваността на работодателите да „инвестират“ в тяхното въвеждащо обучение на място.

Студентите се настаняват на работа предимно в туристически агенции и туроператори (43%) и хотели (34%), по-малко в ресторанти (15%) и неправителствени организации (8%). За насочването на студентите всяка година през декември се организира среща с потенциалните работодатели, на която те представят своите организации, позициите, за които търсят стажанти и основните изисквания към тях и имат

възможност за преки контакти със студентите, на които им предстои осъществяване на стажа.

За изминалия 12-годишен период може да се отбележи една важна количествена тенденция. В самото начало бизнес средата не беше готова да приема студенти на стаж за толкова продължително време и в първите няколко години много трудно се намираха туристически организации, с които катедрата можеше да си партнира. В резултат на многобройните срещи, развитието на контактите със заинтересованите страни и не на последно място в резултат от осъзнаването на ползите за самите работодатели, това положение се промени и вече от няколко години отчитаме повече заявки от туристически организации, отколкото са студентите, подлежащи на стаж. С други думи, в последните няколко години **«търсенето» на студенти от специалност «Туризм» в Софийския университет за производствен стаж надвишава «предлагането»**, което осигурява големи възможности за избор от страна на катедра «География на туризма» като организатор на стажа, но също и от страна на отделните студенти. Важно е, че тази тенденция се реализира в условия на значително нарастване на общия брой обучавани, респ. на броя студенти, които осъществяват производствен стаж – за времето от 2000/2001 да 2007/2008 година броят на студентите, настанявани за производствен стаж е нараснал с над 70%.

Фиг. 2. Брой студенти от специалност „Туризъм”, осъществили производствен стаж

Организацията на производствения стаж изисква значителни усилия и време. В опростен вид основните етапи могат да се представят както следва: (Табл. 2).

Табл. 2. Основни етапи на организацията и провеждането на производствен стаж в специалност „Туризъм” на СУ „Св. Климент Охридски”

Етап	Основни дейности	Период
Предварителна работа със студентите	<ul style="list-style-type: none"> ● Срещи и лекции 	Октомври-ноември
Трудова борса (среща между потенциалните стажанти и работодатели)	<ul style="list-style-type: none"> ● Подготовка на автобиографии ● Представяне на работодателите ● Преки контакти между работодателите и студентите 	Декември
Подбор на стажантите	<ul style="list-style-type: none"> ● Подбор и разпределение на стажантите ● Съвместно осъществяване от представител на катедрата и на работодателите ● Интервю 	Януари-февруари
Начало на производствения стаж	<ul style="list-style-type: none"> ● Инструктаж от работодателя и ръководителя на стажа ● Тристранни договори 	Март
Наблюдение на производствения стаж	<ul style="list-style-type: none"> ● Споразумения между студентите и работодателите за предстоящите дейности ● Супервайзър от туристическата фирма ● Представител на катедрата 	Март-Юни
Оценка на трудовото представяне	<ul style="list-style-type: none"> ● Оценка от работодателя по стандартен формуляр ● Самооценка от студента и задълбочен отчет 	Юни
Заклучителен отчет и заверка	<ul style="list-style-type: none"> ● Представяне на заключителен отчет от студента ● Беседа с представител на катедрата 	Октомври
Обобщен отчет	<ul style="list-style-type: none"> ● Изготвя се от ръководителя на стажа ● Представя се на следващата среща с работодатели 	Ноември

Натрупаният опит позволява да се формулират редица ползи от производствения стаж във вида, в който се провежда в специалност „Туризъм“ на Софийски университет:

- За студентите – възможност за пряк досег с реалната практика и за „приземяване“ на теоретичното обобщение

- За работодателите – получаване на нови идеи, но също така по-добро виждане за подготовката на кадри в университета

- За преподавателите (университета) – възможност за получаване на обратна връзка за дефицитите на обучението и за подобряване на практическата ориентация на обучението

Най-важният индикатор за полезността на стажа е, че значителна част от студентите продължават да работят в организациите, в които са провели производствения си стаж.

Използвани източници:

- 1.) Воденска, М., Р. Минковски. Организация и провеждане на производствения стаж на студентите от специалност "Туризъм" при СУ "Свети Климент Охридски". - Сб. докл. От Международна научно-практическа конференция: България и ЕС - Предизвикателства към бизнес обучението, 19-20 септември 2005 г. , Несебър с. 80- 85.
- 2.) Маринов, В. Структурните фондове на ЕС и туризма. – Туристически мениджмънт и развитие, 2006, бр. 8-9, с. 22-25.
- 3.) Маринов, В., П. Петров. Предизвикателства пред българския туризъм на прага на XXI век. - Проблеми на географията, 2000, 1-4, с. 189-199.
- 4.) Маринов, В., В. Гарнизов, Г. Георгиев. Оценка на капацитета на неправителствените организации и бизнеса за участие в усвояването на средства от Структурните и Кохезионния фонд на ЕС. С., ПРООН, април 2006. 239 с. (<http://www.undp.bg/publications.php?id=1766>)
- 5.) Маринов, В., В. Гарнизов. Оценка на капацитета на общините и областните администрации за участие в усвояването на средства от Структурните и Кохезионния фонд на ЕС. С., ПРООН, юли 2006. 219 с. (<http://www.undp.bg/publications.php?id=1670>)
- 6.) Михайлов, Д., В. Маринов, Ю. Спиридонова и др. Оценка на общинския и областния капацитет за усвояване на средства от структурните фондове и фонда за сближаване на Европейския съюз. С., ПРООН, 2004. 53 с. (http://www.undp.bg/user_files/bg/documents/misc/assessment_eu_funds_july04/assessment_eu_funds_25july04.pdf).
- 7.) Станев, И., Я. Бюрер-Тавание, В. Маринов, В. Гарнизов, Д. Малхасян. Доклад за развитието на човека България 2006. Готови ли сме за фондовете на Европейския съюз. С., ПРООН, 2006. 135 с.; (<http://www.undp.bg/publications.php?id=1867>)
- 8.) Garnizov, V., V. Marinov et al. Midterm action plan for strengthening the capacity of OPRD beneficiaries. Final report. - EuropeAid/122660/D/SER/BG Creating project pipeline for SF applications - Project Generation Facility – Elaboration of ERDF project proposals. Euroconsultants SA, Formaper, ADO SA,, NIRAS A/S, Nomisma SPA. 7 May 2008, 107 p. (непубл.)
- 9.) Malhasian D., Marinov V., McClements C. Can the OPRD absorb Structural Funds and on what Conditions? An Analysis of Project Demand Relative to Proposed OPRD Operations. Findings, Conclusions and Recommendation for Further Programming and Programme Design and Further Support to Potential Beneficiaries. April 2007 (<http://www.colmmcclements.eu/documents/ BG Operational Programme.pdf>)
- 10.) Marinov, V. Capacity to absorb EU funds in support to tourism development (the case of Operational Programme Regional Development). – In: International scientific conference “Tourism – theory and practice”. Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia 1- 2 June 2007.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

доц. д-р НИКОЛИНА ПОПОВА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

**ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ПОДХОДИ КЪМ КОНСТРУИРАНЕ НА БАКАЛАВЪРСКИ
УЧЕБНИ ПЛАНОВЕ ПО ТУРИЗЪМ ВЪВ ВУЗ В БЪЛГАРИЯ**

**BASIC PRINCIPLES AND APPROACHES OF BUILDING UP OF BACHELOR'S DEGREE
STUDY PLANS IN THE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN BULGARIA**

Associate Prof. Dr. NIKOLINA POPOVA
SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

Abstract: The issue of building up of tourism Bachelor's Degree Study plans in the higher education institutions is receiving a particular attention in the present few years. This is provoked, from one side, by the necessities of the tourism practice (tourism business), which more and more often states a lack of well-trained human resources in the field of tourism, and from the other side, by the reasonable intention of the higher education institutions to improve the quality of the education product. And not last of importance, comes the fact that every study plan, every major respectively, is a subject of an expert evaluation by an expert commission of the NAEA (National Agency for Evaluation and Accreditation).

Key words: Tourism Bachelor's Degree Study plans; Principles and Approaches

Въпросът с конструирането на бакалавърски учебни планове /УП/ по "Туризм" във ВУЗ придобива особена актуалност през последните години. Тя се обуславя от една страна от потребностите на туристическата практика в България, която все по-често декларира липсата на добре подготвени кадри по туризм, от друга страна – поради обективния стремеж на ВУЗ да подобряват качеството на образователния продукт и не на последно място – поради това, че всеки учебен план, респективно специалност е обект на акредитационна оценка от експертна комисия към НАОА (Национална агенция за оценка и акредитаци). Смятаме, че проблемът с УП е изключително сериозен поради обстоятелството, че посочените по-горе страни нямат нито ясни концепции по въпроса, в резултат на редица обективни и субективни причини, нито стратегическа ориентация, нито готовност за изграждане на партньорски механизми помежду си. Тези обстоятелства определят както частния,

така и комплексния характер на проблема.

I. Основни принципи при конструиране на УП по туризм

1. Обектно-субектен характер на УП

Известно е, че УП въобще и в частност УП по "Туризм" следва да формира определени компетенции – знания и умения. Ключовият въпрос във връзка с тази основна цел на всеки УП е: "Какви компетенции?". Обемът и характерът на компетенциите - знанията и уменията, трябва да съответства на определени параметри и в тази връзка възниква вторият ключов въпрос: "Кой задава параметрите?". Оттук следва и основният принцип при създаването на УП, а именно принципът за отчитане на обектно-субектния му характер. Субектът е туристическата практика, както българската, така и чуждестранната, поради отворената стопанска система, в която се развива нашето общество. Все пак, като отчитаме силно конкурентната бизнес среда, както и обстоятелството,

че българските ВУЗ осигуряват с кадри основно българската туристическа практика, безспорно се налага изводът, че следва да бъдат параметризирани, респективно да се познават много добре, нейните потребности и като обем, и като структура, и като съдържание. Тези параметри обуславят и намират отражение във функционалния, т.е. учебно-производствения профил на всеки УП, който описва точно определени компетенции, които са израз на нуждите на субекта и на неговото ценностно отношение към УП. Ако компетенциите, осигурявани от даден УП са необходими на даден субект то това означава, че УП е пазарно ориентиран за задоволяване на специфични нужди. Един УП е добър ако задоволява определени потребности, с което гарантира професионална реализация на обучаваните по съответния УП.

Тук следва да се направи пояснение за това какви са основните проблеми с потребностите на туристическата практика или както през последните години е прието тя да се обозначава с термина “туристическата индустрия”. Без да дискутираме прецизността на този термин ще посочим обективното разнообразие на потребностите на туристическата индустрия, тъй като тя включва много на брой сектори, различаващи се по характера на производствено-технологичния процес. Най-общо те се поделят на производствени и посреднически. Към производствените се отнасят транспортните, настанителните и атракционните фирми, а към посредническите – туроператорските и травел-агентските. Не е възможно с един УП да бъдат обхванати компетенциите на всички тези сектори. Тази обективна особеност на потребностите на туристическата индустрия е отчетена, макар и в известна степен, при разработването на Националния класификатор на професиите и длъжностите в Република България /НКПД/,2005/. Той е “вкарал”

цялото това разнообразие на туристическия професионален профил в три класа: клас III, клас IV и клас V, респективно: “посредници в бизнес услугите и търговията”, “административен персонал, обслужващ клиенти”, и “услуги за населението, търговията и охраната”. Клас III е този на посредническите професии с една единствена професия, а именно “организатор, туризъм”, клас IV обхваща 3 професиите в хотелиерството, а именно администратор в хотел, служител на рецепция и рецепционист и клас V – професиите в атракционните туристически фирми, според които се различават 6 професии – аниматор, водач - ловен туризъм, водач в парк за забавления, планински водач, екскурзовод и ски учител. Както е посочено в самия НКПД за повечето от тези професии не е необходимо подготовката да става във ВУЗ.

Освен различните секторни потребности туристическата практика в България има и различни регионални потребности. Едни са потребностите като професионален профил в големите планински и морски туристически комплекси, други - във вътрешността на страната, например в планинските райони, ориентирани към предлагане на селски или екологичен туристически продукт, който понастоящем се развива главно по линията на дребното предприемачество, съвсем различни са потребностите на посредническите фирми, на международните хотелски вериги, локализиращи в големите населени места, трети са потребностите от специалисти за планиране на регионалното туристическо развитие и управлението на туристически дестинации.

Посочените обстоятелства дават основание да се заключи, че основният проблем е свързан с:

- непознаването на реалните секторни и регионални нужди на туристическата практика, което води и до

несъответствие между подготвяните и нужните професионални профили.

- липса на проучвания на потребностите от специалисти в различните сектори и области на туризма. В България не е правено нито едно сериозно, мащабно проучване, нито по заявка на практиката, нито с управленска цел на най-високо ниво на изпълнителна власт, а именно от Държавната агенция по туризъм или от Министерство на образованието и науката, което всяка година определя бройките за бъдещите висшисти по туризъм. Липсата на такива проучвания не позволява на туристическата индустрия да получи ясна и пълна представа за кадровия проблем и да разработи във връзка с това стратегически насоки за развитие на човешките ресурси. Образователните институции, от своя страна не са в състояние да развият УП по посока на реално необходимите компетенции, т.е. да обучават в конкретни знания и умения, които ще увеличат професионалната реализация на възпитаниците им и ще ги направят реално конкурентноспособни.

2. Хетерогенен характер на туризма – системен и интер-дисциплинарен подход при конструиране на УП по туризъм

Всяка териториална туристическа система / туристически комплекс, селище-курорт и други/ се описва с набор от характеристики – социални, териториални, социологически, икономически, естетически, психологически, инженерни и т.н. Тази обективна характеристика обуславя необходимост, от една страна от системен, а от друга – от интердисциплинарен подход при изучаването ѝ с цел осигуряване на единство на всички специални знания. Този хетерогенен характер създава обективна основа за разработването и успешното реализиране на специализиращи УП. Той обаче често

води и до изграждане на едностранчиви и предимно дисциплинарно-ориентирани УП, които не подготвят специалисти с ясен професионален профил. Причините за това ще бъдат разгледани по-долу /Вж. Раздел II /.

3. Политика в областта на туризма

Възможността за адекватна реакция на висшите учебни заведения /ВУЗ/ при разработването и развитието на УП по туризъм е в тясна връзка с разработването на национална стратегия за териториално развитие на туризма като израз на регионалната туристическа политика. Тя фокусира и параметризира съдържателния обхват на УП по Туризъм – от нея зависят учебно-производствените профили на специалностите по Туризъм. Подготовката на специалисти, например по селски, екологичен, културен туризъм на този етап се осъществява в магистърски УП в редица университети. Доколкото това е правилен подход, т.е. дали тази специализация на туристическото образование съответства на магистърското ниво, тепърва практиката и по-сериозните проучвания ще покажат, но във всеки случай той в голяма степен е израз на липсата на регионална туристическа политика и води до прилагането на формален подход при изготвянето на бакалавърските УП, какъвто в голяма степен е характерен понастоящем за всички ВУЗ. Доказателство за това са твърде сходните УП по Туризъм

II. Еволюционни характеристики на процеса на конструиране на УП по туризъм в България

В исторически план, кратък преглед на еволюционния процес на развитието на УП по туризъм показва, че от 60-те години до наши дни се наблюдават 2 подхода при разработването на УП по Туризъм, всеки от които съответства на определен период на самото туристическо развитие в България.. Те са

обусловени от особеностите на туризма и са както следва:

- **диференциран подход** - от 60-те до 90-те години на ХХ век - прилагането на диференцирания /частен подход към разработването на УП по туризъм е тясно свързан с развитието на масовия туризъм в България в условията на централно планирано стопанство. Основните потребители на кадри са големите туристически комплекси в планините и по Черноморието. По същество през този етап на туристическо развитие България работи без развита мрежа от посреднически фирми – туроператорски и травел агентски. Посредническият сектор е представен от държавния монопол Балкантурист. Производствените фирми – хотелите и другите средства за настаняване работят с предварително определени квоти по линия на I-во и II-ро направление, респективно социалистически и капиталистически страни. Тази особеност не изисква специална подготовка на специалисти в областта на посредничеството, маркетинга и други важни професионални сфери. Това предопределя и спецификата на двата преобладаващи типа УП по:

- Икономика на туризма – обучението по този УП е първо в България и започва в Икономическия университет / тогава ВИНС/ в г. Варна през 1962 година. Впоследствие вариации на този УП като Икономика на международния туризъм се предлага и от други университети.

- География на туризма – обучението започва през 1967 година в Геолого-географски факултет на СУ “Св. К. Охридски”.

Тези два типа УП подготвят специалисти по икономика на туристическото предприятие и по териториална организация на туризма. Така те осигуряват основните професионални профили за онова време, главно на изпълнителско равнище, в производствените сектори на тогавашната туристическа индустрия, а

така също и в териториално - административните звена на Комитета по туризъм и Балкантурист.

- **холистичен подход** – той се въвежда в процеса на конструиране на УП в средата на 90-те години на ХХ век, отново централизирано, от Министерство на образованието и науката. Този подход е отговор на новата бизнес среда, респективно туристическа практика, която започва да развива след промените през 1989 г. всички сектори по цялата верига на дистрибуция на продукта, както и да предлага в публичния и частен сектор редица свързани с туризма дейности, респективно услуги – маркетингови, финансови, образователни и много други.

Във връзка с горепосочените условия Министерство на образованието и науката въвежда така наречените Единни държавни изисквания / ЕДИ/ при изготвяне на УП, които задължително включват набор от около 16 – 19 дисциплини. Този подход е опит да се въведе интердисциплинарност на обучението по туризъм. Той има своя положителен ефект, тъй като води до подготовката на широко профилни специалисти, които са твърде необходими за началния период на развитие на туризма в пазарна среда. Основният недостатък на този подход е създаването на силно стандартизиран УП без възможност за специализация. Такава специализация се наблюдава главно на колежанско образователно ниво и в редки случаи на бакалавърско ниво - в новосъздадени частни висши училища и се изразява в разработването и предлагането на УП предимно по хотелиерство.

III. Основни подходи към конструиране на УП по туризъм през ХХI век.

Очевидно е, че нито прилагането само на тясно диференциран подход, характерен за образованието по Туризъм

за периода от 60- до средата на 90-те години на миналия век, нито – само на интердисциплинарен, т.е. силно стандартизиран УП по туризъм, ще доведе до подготовката на специалисти, които да притежават знания и умения, съответстващи на специфичните потребности на сложния профил на професиите в туризма.

1. Интегриран подход – отчитайки обективните особености на туризма и особеностите на националната териториална система на туризма разработването и развитието на УП по туризъм трябва да се основава на интегриран подход, съчетаващ едновременно:

- *интер- дисциплинарност* - осигурява базови знания, отразяващи хетерогенния характер на туристическата система и водещи до получаване на единно и цялостно знание за туризма, туристическата система и нейния териториален характер;

- *диференциация* – този подход води до специализация на УП с ясен тематичен фокус. Той не трябва да бъде дисциплинарно ориентиран / икономика, география, социология и т.н./, а професионално, опиращ се на компетенциите като система от знания и умения, необходими за изграждане на ясен професионален профил.

Като опции за подобен диференциран подход биха могли да се посочат 2 примерни специализации: 1/ туризмът като бизнес – подготовка в областта на даден производствено технологичен процес / например хотелиерство/ и управление на фирмено ниво и 2/ териториална организация и управление на туризма – подготовка в областта на регионалното развитие и управление на туризма. И в двата случая са необходими базови знания в областите на икономиката, географията, социологията, както и други частни науки, допълващи избрания специализиращ профил.

Основни предимства

1. Подготовката на специалисти е ориентирана по посока на конкретни компетенции

2. При подобен интегриран подход производствените стажове на студентите ще бъдат далеч по-ефективни по посока на придобиване на необходимите практически умения, тъй като те ще изискват съответствие на специализацията.

3. Друго предимство на интегрирания подход е създаването на връзка между различаващите се по тематичен фокус УП и възможност за допълване на компетенции от страна на студентите по линия на европейската система за трансфер на кредити.

4. На последно, но не по значение, място е създаването на обективна възможност за изграждането на стройна йерархична система, свързваща различните нива на образование по туризъм – средно и висше, както и между различните степени на университетското образование. Кратък преглед на УП по Туризъм в средните училища и в трите университетски степени показва такова голямо припокриване на дисциплини като наименования и съдържание, което не може да бъде обяснено с прилагане на какъвто и да е подход от принципно естество.

2. Структури и механизми за прилагане на интегриран подход

Разбира се, че прилагането на съвършено нов интегриран подход не е възможно да бъде успешно и бързо осъществимо без изграждането на съответни структури и ангажиране на усилията на съответните субекти, отговорни за образованието и обучението по Туризъм в България.

Три основни групи субекти, представляващи публичния и частния сектор, имат ключова роля за въвеждането на интегриран подход при разработването на нов тип УП по Туризъм. Това са:

- органи на централната изпълнителна власт – МОН, ДАТ, МТСП, НАОА

- неправителствен сектор в туризма – браншови и дестинационни туристически организации

- академични институции

Центърът, около който следва да се обединят усилията на посочените по-горе субекти е изясняването на компетенциите /знания и умения/ на основните професионални профили в туризма. Това ще бъде основата за обосноваване на спецификата на УП по Туризм, а също и за акредитиране на специалностите.

Понастоящем акредитацията се извършва въз основа на някакъв осреднен и твърде неясен професионален профил на специалиста по Туризм. Самият факт, че това се осъществява в икономическата комисия на НАОА без присъствие на толкова други важни специалисти от областите на географията, социологията, регионалното развитие, както и без

представители на туристическата практика, само по себе си е доказателство за субективен и формален подход.

За да се започне този процес обаче е наложително да се обединят усилията на горепосочените 3 групи субекти с цел провеждане на широко-машабно проучване на нуждите на туристическата индустрия в България от конкретни специалисти. Инициатори следва да бъдат ДАТ като институция, управляваща туризма на национално ниво, както и неправителственият сектор в туризма. С помощта на академичните институции и финансовите ресурси по линия на европейските фондове в краткосрочен план могат да бъдат постигнати сериозни резултати. Те ще доведат до качествено нов подход при подготовката на туристическите кадри в България и до повишаване на конкурентната способност на българския туризм. Интересът е общ.

Литературни източници:

- 1.) Национална класификация на професиите и длъжностите в Република България./НКПД/, МТСП, 2005
- 2.) Наредба за Единни държавни изисквания за придобиване на висше образование по професионално направление "Туризм", 1996 г.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

гл. ас. д-р БЛАГА СТОЙКОВА
ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ, гр. Стара Загора
доц. д-р ЮЛИЯНА ЯРКОВА
ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ, гр. Стара Загора

**РАЗВИТИЕ НА ЧУВСТВОТО ЗА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И
ДОСТОЙНСТВО В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ТУРИЗЪМ ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ
НА БЪЛГАРИЯ СРЕД ИЗЯВЕНИТЕ ТУРИСТИЧЕСКИ ДЕСТИНАЦИИ**

**DEVELOPMENT OF SENSE FOR NATIONAL IDENTITY AND DIGNITY IN THE
PROCESS OF TRAINING IN TOURISM AIMED AT ASCERTAINING BULGARIA AMONG
THE PROMINENT TOURISM DESTINATIONS**

Chief Assistant Prof. Dr. BLAGA STOYKOVA
TRAKIA UNIVERSITY, Stara Zagora
Associate Prof. Dr. YULIANA YARKOVA
TRAKIA UNIVERSITY, Stara Zagora

Abstract: One of the most important aspects of the management professionalism is hiring of a good personnel. It is well known that servicing the clients is one of the basic factors of success in the fight against the competitors. And this means that people should learn from it. Learning should not remain a single act, but a process.

Through learning a competence is being built up. It forms the self-confidence of the future specialists in this particular sector of economy. In this regard, the purpose of the present paper is mark out new directions to education, which are to respond to the new challenges facing our country as a part of the big family of the European Union.

Key words: Sense of National Identity, National Dignity, Tourism Training

Един от най-важните аспекти на управленския професионализъм е осигуряването на добър персонал. Добре известно е, че обслужването на клиентите е един от основните фактори за успех в борбата с конкуренцията. Доброто обслужване на клиентите е специално умение. А това означава, че хората трябва да се учат на него. Обучението не трябва да бъде еднократно начинание, а процес.

Чрез обучението се изгражда компетентност. То гради самочувствието на бъдещите специалисти в бранша. В този смисъл целта на настоящата разработка е да се набележат нови насоки в обучението, които да отговорят на новите предизвикателства, пред които страната ни е изправена като част от голямото семейство на Европейския съюз.

Глобализацията на пазарите, както и тяхното фрагментиране, превръщането на пазара от „пазар на продавача“ в „пазар на купувача“ изисква поставянето на клиента в центъра на туристическото обслужване. В този аспект особено важно е мястото на социалната психология в обучението по туризъм, както и доброто познаване на психографската характеристика на туристите.

В същото време не бива изобщо да се забравя, че идвайки всеки турист купува нещо нематериално, едно обещание. А когато си заминава, той отнася със себе си само спомени, понякога добри, понякога неприятни. Отношението към туриста трябва да е добре регламентиран ритуал, който да осигури комфорт едновременно за домакина и

госта.¹ В голяма степен това означава да запазим националното си достойнство, защото да се запознаеш с хората, които живеят на съответното място означава да се запознаеш и с държавата, в която се намираш.

В епохата на глобализация, при засилване на международния диалог, запазването и развитието на националната идентичност е един от ключовите проблеми, който стои за разрешаване пред всяка отделна държава. За съжаление това е проблем, който в обучението по туризъм почти не е застъпен.

Впечатляващият ръст на туризма през последните години недвусмислено сочи и повишаване на кратките посещения, в чиято основа са културните мотивации на посетителите. Дълг на всяка себеуважаваща се общност е да съхрани собствените си традиции и култура.

Съгласно Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство, приета с Разпореждане на Бюрото на Министерския съвет от 4.02.1974 г. и влязла в сила от 17.09.1975 г., държавите – страни по тази конвенция, се стремят, използвайки всички съществуващи средства, както и образователните и информационните програми, да укрепват уважението и привързаността на своите народи към културното и природното наследство. В тази връзка твърде важно е осмислянето на нашето културно богатство, традициите и самобитността като част от европейската цивилизация, както и по-доброто използване на геополитическият потенциал на България – нейното географско положение като кръстовище на стратегически интереси, като място на съприкосновение на различни култури, религии и цивилизации, като комуникативен център между Европа, Азия и Африка.

¹ Вж. Москов, В., Програма за развитие на гостоприемни общности – В: Гостоприемство на дома и селището, Бургас, 2000, с. 79

Разнообразната, многоаспектна и противоречива роля на националната идентичност, исторически погледнато, служи за формиране и укрепване на нацията, извършва се по различно време при различни условия и с различни темпове, но винаги и навсякъде този процес е неотменим елемент и двигател на всеотдайния духовен, икономически и социално-политически подем. Редица автори сочат, че с него е свързана индустриализацията, възникването на големите пазари, научно-техническата революция, всеобщото образование, разцветът на изкуството, изграждането на институциите и т.н. Важно е да се отбележи, че що се отнася до различните народи, няма достижение, което да не се базира на техните многовековни национални духовни традиции. Известно е, че историческата памет въздейства върху общественото съзнание чрез разнообразни фактори и в различни посоки.

Етническото, а оттам и националното самосъзнание на българите се осланя на исторически завещаното от прадедите. Спектърът е твърде широк: във времето - от епохата на племенното им битие на територията на Азия, през епохата на формираща се държавност на Европейския континент, до съвременността; в съдържателен план - от корените на езиците, белезите на фолклора, историческия път на заселване и миграция в Европа, до историческите съдба през столетията и свидетелствата за историческо и културно съприкосновение в миналото и днес.²

Промените, породени от обществения поврат в източноевропейските страни през 90-те години - отварянето им към доскоро оградения свят, новото общуване между нациите, хората и културите в условията на оживена

² Вж. Ватова, П., Корените и короната, Корените и короната[Пенка Ватова][СЛОВОТО] © 1999-2006, <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=54&WorkID=1020&Level=1>

миграция и нови технологии за комуникация – това са нови предизвикателства пред етническото ни самосъзнание. В тази връзка, погледнато в неговата духовна и морална стойност, в много голяма степен персоналната етика гарантира формирането и опазването на националния престиж. В пълна сила това важи и за туристическия сектор. В същото време, най-добрият индикатор дали служителят в услугите е достатъчно добър, е за кого работи той. Когато работи първо за клиента и след това за фирмата, той наистина е от най-добрите. Служенето на клиента всъщност е служене на компанията, а оттам и на интересите на държавата като цяло.¹

Особено важно при обучението по социални умения е да се формират у бъдещите туристически кадри социални добродетели и комуникативни способности. Липсата на толерантност, както и апатията по време на общуването с чуждестранните туристи в условията на подобно интеркултурно взаимодействие би направило лоша реклама на страната ни. Добре известно е, че в условията на глобализация личността и нейната индивидуална идентичност са най-силно изразени. Поддържането на поведение, демонстриращо национално достойнство се нуждае от едно предшестващо патриотично възпитание и правилно изградена гражданска позиция. За да се постигне това е необходимо при обучението по туризъм да се интегрират научни концепции, методи и прийоми от областта на историята, антропологията, психологията, социологията.

И тук неминуемо изниква риторичният въпрос : В епохата на глобализация, отживелица или необходимост е патриотизмът ?

---

¹ Вж. Обслужване на клиентите. Наръчник., Проект BG 0102.05.05.085 „Подкрепа на предприемачи за развитие на сектора на МСП в Стара Загора, 2004, с. 53

Отговорът в известна степен би могъл да бъде открит в конкретните приоритети на младежката политика на Съвета на Европа за един предходен период – 2003-2005 г., сред които са образованието в защита правата на човека, запазване на човешкото достойнство и социалното разбирателство, както и развиване на международния културен диалог и разбирателство.

Активното ни присъствие в Европейския съюз и в международен аспект като цяло не бива да се превръща в отрицание на партиотизма. Няма противоречие между българско и европейско. Необходимо е към днешна дата младите хора да вникнат в българското, а не да се възпитават в чужди идеали и ценности.

За съжаление поради разместване на пластовете в ценностната система, поради липсата на национална доктрина и ясно формулирани ориентири днес е трудно да се възпитава в патриотизъм. Що се отнася до обучението по туризъм, там вероятно сериозна пречка е и липсата на стратегия за туризма.

В същото време е наложително да осъзнаем, че само ако запазим своята национална идентичност, самобитност, своя патриотизъм, само тогава ние ще бъдем приети като равни с всички останали. България има своя сериозен принос в културата на европейската и световната цивилизация. Ние сме част от тази цивилизация и все още имаме какво да дадем на света – своите традиции, фолклор, своята самобитност.

В тази връзка е интересно да се отбележи, че една от най-бързо развиващите се европейски държави – Ирландия в своята Стратегия за развитие акцентира не върху инвестиране във високи военни разходи, а във високи технологии, наука, здравеопазване, в човешки капитал и в историческа памет и култура.

Разбира се, както сочат социолозите – лесно е да си патриот в богата и

уредена държава, трудно е да си патриот в България.

Но в този мултиетнически и мултикултурен диалог, пред който ще бъдат изправени сегашните студенти, обучавани по туризъм, те трябва да имат добре изградени умения да разчитат чуждите културни кодове, и в същото време търсейки общ език с представителите на други народи, да съумяват да демонстрират собственото си самочувствие на европейци, на представители на единствената в Европа държава, която от създаването си до наши дни никога не е променяла своето етническо име.

Променянето имиджа на държавата ни от държава, която предлага туристически услуги на по-неплатежоспособните слоеве от европейското общество в държава, която предлага съвременни алтернативни форми на туризъм е дълъг и продължителен процес, който основно трябва да бъде обвързан и с обучението по туризъм. Това е инвестиция в едно по-добро бъдеще и трябва да направим всичко необходимо за да съумееем да го постигнем.

Отдръпването на държавата от субсидирането на програми и дейности за развитие на националната идентичност е свършено неоправдано. Поради липса на нови, съвременни, старите културно-идентични модели все още доминират. Вече на всички е ясно, че се нуждаем от нова култура, от европеизация и модернизация на обществото, от нов начин на мислене. В областта на туризма това е задължително, за да може държавата ни в следващите години да заеме своето достойно място сред изявените туристически дестинации.

С какво разполага страната ни от гледна точка на туристическите ресурси: Богато културно-историческо наследство, което се състои от над 40 хиляди паметника, 7 от които са със световно значение и са под егидата на ЮНЕСКО; Малката ни по територия

държава има разнообразен релеф – планини, долини, реки, топло море; Разполагаме с 3 национални и 10 природни парка, 2 от които са под защитата на ЮНЕСКО; В климатично отношение тук се сменят четири сезона.

Всички тези природни и антропогенни дадености предполагат развитие на разнообразни видове алтернативни форми на туризъм и динамично пакетирание с цел индивидуализиране на продукта.

На основата на своята неповторимост, търсейки конкретната пазарна ниша, България трябва да изгради свой бранд, който да акцентира върху различието от други подобни дестинации.

Силната конкуренция на световните пазари и доминиращата роля на туризма в развитието на нашата икономика предопределят необходимостта да се работи в партньорска мрежа, в която съевременно да се включат държавните институции, бизнеса, неправителствените организации и научните и учебни институции.

Задача на академичната общност е при благоприятна социокултурна среда и подходящ психоклимат по време на обучението, бъдещите туристически кадри да изградят представи относно психологията на потребителя, който винаги има точно определено поведение и мотивация, купувайки продукт „А“, а не продукт „Б“. Отатам и препратката към един от големите въпроси в икономиката / в частност – в туризма /, свързан с човешкия фактор – „За кого е произведена продукцията?“ или още по-конкретно „Към кого е насочен туристическият пакет?“ и „Какво да съдържа този пакет?“. Отговорът, който трябва да се търси от една страна е насочен към психологията на потребителя, която обяснява причините, обуславящи консумативното поведение на човека, а от друга – в начина по който се рекламира страната ни на туристическия пазар и в поведението на туристическия персонал, който е на

предната линия при общуването с чуждестранните туристи.

Върху поведението на потребителя оказват влияние няколко групи фактори от културно, социално, личностно и психологическо значение. Те се свързват с потребностите на човека като израз на: неговото културно развитие, възпитанието, влиянието на семейството, ролята и статуса на личността, групата на принадлежност и групата на съотнасяне, възраст, професия, икономическото положение, типа личност, начина на живот и т.н.¹ В този ред на мисли ролята на бъдещите туристически мениджъри и специалисти в рекламата е да се насочат усилията на българската туристическа индустрия към спечелването на онези туристи, чиято психографска характеристика говори за тях, че те имат утвърдени туристически навици, отличават се с по-висока обща и специална култура, по-широки интереси, по-високи изисквания към качеството на услугите и са с по-високи разходи за единица време.²

За да бъде привлечен интересът на тези туристи към България трябва да се засили тяхната мотивация, а това би се постигнало с една добре обмислена рекламна стратегия, изграждаща визията за България като европейска държава с богато културно-историческо минало и наследство. Задължително условие за хората, заели се с тази нелека задача е наличието у самите тях на патриотични чувства, както и осъзната национална идентичност и достойнство.

¹ Стойнешка, Р., Личността в бизнеса, В., 1993, с. 58

² Стойнова, В., Туристическите ресурси и тяхното значение за развитие на местния туристически бизнес – В: Гостоприемство на дома и селището, Бургас, 2000, с. 20

Препоръчани мерки:

Проблемите на формирането, запазване и развитие на националната идентичност и достойнство трябва да имат достойно място и време в рамките на учебните програми и учебното съдържание при обучението по туризъм. Необходимо е да се направят корекции и подобрения с цел повишаване качеството на обучение в посока интегриране на националната идентичност и достойнство.

Обучението да интегрира факти, концепции, нагласи и ценности, свързани със заемането на подobaващото място на страната ни сред изявените туристически дестинации.

Да се изгражда способност у бъдещия туристически персонал за разбиране на „другата страна“, съпроводено с ефективно утвърждаване на националното достойнство чрез стил, маниер на поведение и качествено и убедително презентирание по време на словесни комуникации на качествата и достойнствата на България като туристическа дестинация.

Обучението да е насочено към интеграция и приобщаване към европейските ценности и подход при обслужването на клиентите, като същевременно се зачитат собствените традиции и особености.

Като краен резултат, който трябва да се търси е превръщането на туристическия персонал в съветник, който деликатно стимулира и влияе върху придобиването на цялостна положителна представа на чуждестранните туристи за България нейните природни и културно-исторически дадености.

Използвана литература:

1. Ватова, П., Корените и короната, Корените и короната[[Пенка Ватова][СЛОВОТО] © 1999-2006, <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=54&WorkID=1020&Level=1>

2. Еленков, Ив., Р. Даскалов, Защо сме такива ?. В търсене на българската културна идентичност, С., 1994
3. Каснакова-Иванова, Ц., Кр. Вучкова, А. Дончева, Бр. Лекова, Интеркултурните взаимодействия в европейската интеграция, Ст. Загора, 2006
4. Каснакова-Иванова, Ц., Хр. Салджиев, А. Арнаудова, Етническите общности и идентичности в процеса на глобализация, Ст., Загора, 2006
5. Москов, В., Програма за развитие на гостоприемни общности – В: Гостоприемство на дома и селището, Бургас, 2000
6. Обслужване на клиентите. Наръчник., Проект BG 0102.05.05.085 „Подкрепа на предприемачи за развитие на сектора на МСП в Стара Загора, 2004, с. 53
7. Сивов, В., Национална идентичност, глобализация, европеизация, http://www.balkans21.org/2002_2/sivov1.html
8. Семов, М., Народопсихология, т. I, В., 1995
9. Стойнешка, Р., Личността в бизнеса, В., 1993,
10. Стойнова, В., Туристическите ресурси и тяхното значение за развитие на местния туристически бизнес – В: Гостоприемство на дома и селището, Бургас, 2000

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

д-р ТАНЯ АНГЕЛОВА

БЪЛГАРСКИ СЪЮЗ ПО БАЛНЕОЛОГИЯ И СПА ТУРИЗЪМ

д-р МАРИЯ СТОЙЧЕВА

БЪЛГАРСКИ СЪЮЗ ПО БАЛНЕОЛОГИЯ И СПА ТУРИЗЪМ

д-р ЦВЕТЕЛИНА КЪНЕВА

БЪЛГАРСКИ СЪЮЗ ПО БАЛНЕОЛОГИЯ И СПА ТУРИЗЪМ

**РАЗВИТИЕТО НА СПА И УЕЛНЕС ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ – ПРЕДПОСТАВКА ЗА
ВЪВЕЖДАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТАНДАРТИ ЗА ОБУЧЕНИЕ**

**DEVELOPMENT OF SPA AND WELLNESS TOURISM IN BULGARIA – A
PRECONDITION FOR IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS OF TRAINING**

Dr. TANIA ANGELOVA

BULGARIAN UNION FOR BALNEOLOGY AND SPA TOURISM

Dr. MARIA STOYCHEVA

BULGARIAN UNION FOR BALNEOLOGY AND SPA TOURISM

Dr. TZVETELINA KANEVA

BULGARIAN UNION FOR BALNEOLOGY AND SPA TOURISM

Abstract: The relatively small territory of Bulgaria reveals incredible natural resources for balneo, spa and wellness tourism. These resources are a stable precondition for a successful business, if reasonably used. In this regards, the main pillars which guarantee the successful development not only of balneo, spa and wellness tourism, but also of every other sector of economy, are the natural resources, the tangible assets and the human resources.

Key words: natural resources for balneo, spa and wellness tourism, human resources

Ще започна изложението по нетрадиционен начин, с така известния на всички нас стих на Георги Джагаров:

„Земя като една човешка длан, но поляма ти не си ми нужна...”

В контекста на нашия доклад можем да кажем, че на тази „човешка длан” се разкрива невероятен природен ресурс, който е стабилна предпоставка за развиване на успешен балнеотуризм и ако съумеем разумно да го използваме, наистина повече не ни е нужно.

Кои са стълбовете, гарантиращи успешното развитие не само на балнеотуризма, но и на всеки отрасъл на икономиката. Най-общо казано това са ресурсите, материалната база, кадрите.

По отношение на ресурсите, необходимите за балнеотуризма, страната ни е една от благословените в Европа. На територията на България се намират около 120 находища с над 500 водоизточника в режим на експлоатация

с дебит над 5 000 л/секунда. Но не само изобилието на минералната вода е впечатляващо, а и тяхното разнообразие. У нас се срещат, както минерални води с много ниска минерализация, например тази от Княжево - с 122 мг/л, така и разсоли, стигащи до 340 г/л (във Варненско), от студените води с температура под 20 градуса Целзий във Вонеща вода, до гейзера в Сапарева баня с температура над 100 градуса по Целзий. В състава на много минерални води има газове като сероводород и радон, активни микрокомпоненти като йод, флуор, метасилициева киселина в колоидално състояние и т.н.

Къде се намират тези находища? Почти навсякъде. Пред Балкана, по Черноморския бряг, под Балкана, в Тракия, Родопите, по долините на реките Струма и Места, в Софийското поле и т.н.

Към това безценно богатство на минерални води се прибавят лиманните калонаходища по крайбрежието на Черно море, изворните калища в Баня – Карловско, и Марикостиново, до Петрич, торфът в Байкал и Садово и др.

Важно е да отбележим, че голяма част от нашите балнеокурорти се намират в райони с благоприятен климатичен фон, което е от съществено значение за използването на естествените лечебни фактори - климат, минерална вода, лечебна кал, в рехабилитацията на социално значими заболявания. Тези фактори са в основата на знанията за създаването на програмите за промоция и превенция на здравето, които се предлагат в съвременните балнеохотели, спа центърове и други подобни заведения.

Към изброените естествени лечебни фактори задължително трябва да прибавим възможностите, с които природата ни е дарила за ски спорта, с даденостите на планините Пирин, Рила, Родопите и Балкана, за културен, селски, еко, етно и религиозен туризъм.

Днес, в съвременните условия, се оказва, че разработването на тези фактори е от жизнена важност за нас, заради нездравословния ни начин на живот. Хиподинамията, компютризацията, химизацията са достатъчно мощни фактори за оказване на множество негативни ефекти върху човешкото здраве. Данните сочат, че в последните години средно статистическият българин търси много активно курортите с такива дадености.

Оказва се, че през уикендите нашите СПА хотели са пълни. Това не е мода. Това е световна тенденция за създаване на центрове за фитнес и релаксация и търсене на места, където е приятно да се раздвижиш и да направиш релаксиращи процедури след прекарания тежък ден или напрегната седмица.

Дотук добре. Ясно е, че имаме ресурс да развиваме СПА туризма в страната, на който биха могли да завидят много

страни, и не само в Европа. По отношение на второто условие за развитието на модерен балнеотуризм – материалната база, можем с радост да констатираме, че все по-често сме свидетели на изграждането на нови, хубави, модерни и добре структурирани хотели със СПА центрове в известните ни курорти – Сандански, Велинград, Хисар, Девин. В две последователни фигури са отразени броят и динамиката в ръста на туристите в някои от нашите балнеокурорти за две последователни години.

Очакваме в близките години на пазара да се появи Вършец, в който в момента сериозно се строи. Въпреки че все още има примери за комерсиални, непрофесионално изградени СПА-центрове, техният процент намалява с всяка година, те отпадат, сринати от конкуренцията на новите, съобразени с европейските и световни изисквания, центрове. С категоризирането на СПА-хотелите и центровете техният брой съвсем ще намалее... С една дума, и по този показател страната ни все по-уверено се приближава до най-доброто, което Европа би могла да предложи като модел.

И тук е мястото да попитаме - Как стои въпросът с кадрите, които работят в СПА и Уелнес центровете? Произвеждаме ли добре научени и с добре проведени практики млади специалисти, така, че отивайки на работното си място те да могат бързо да се адаптират и пълноценно да заработят? Успяваме ли да задържим кадрните млади хора и да ги стимулираме да останат при нас?

Без да имаме претенцията за изчерпателност, можем да кажем следното - кадрите в областта на балнеотуризма са крайно недостатъчни и обучението на част от тях е далеч от европейските стандарти.

СПА и УЕЛНЕС услугите се осъществяват от лекари - специалисти по физикална и рехабилитационна медицина, рехабилитатори,

кинезитерапевти, ерготерапевти, масажисти, козметици и други, неквалифицирани кадри.

Как стои въпросът за тяхната компетентност, умения и за тяхното обучение?

За съжаление, през пролетта на 2006 г. Ректоратът на ВМИ – София изнесе статистически данни, които са много тревожни. Посочени бяха специалности в медицината, в които специалистите са критично малко. Сред тези специалности е и физикалната и рехабилитационна медицина. От друга страна, в обучението на тези специалисти преди години имаше раздел – курортология, в който се изучаваха хидроминералните ресурси и лечебните калища, влиянието на климата, устройството на курортите и т.н. Днес обучението на тези специалисти в е сведено до необходимия минимум, за да могат да правят лечебен комплекс на болния.

Що се отнася до СПА туризма, малкото медици, работещи в центровете, намират различни форми на самообучаване. Разчита се главно на техния ентузиазъм и личната им мотивация при следенето на новостите и тяхното прилагане в практиката.

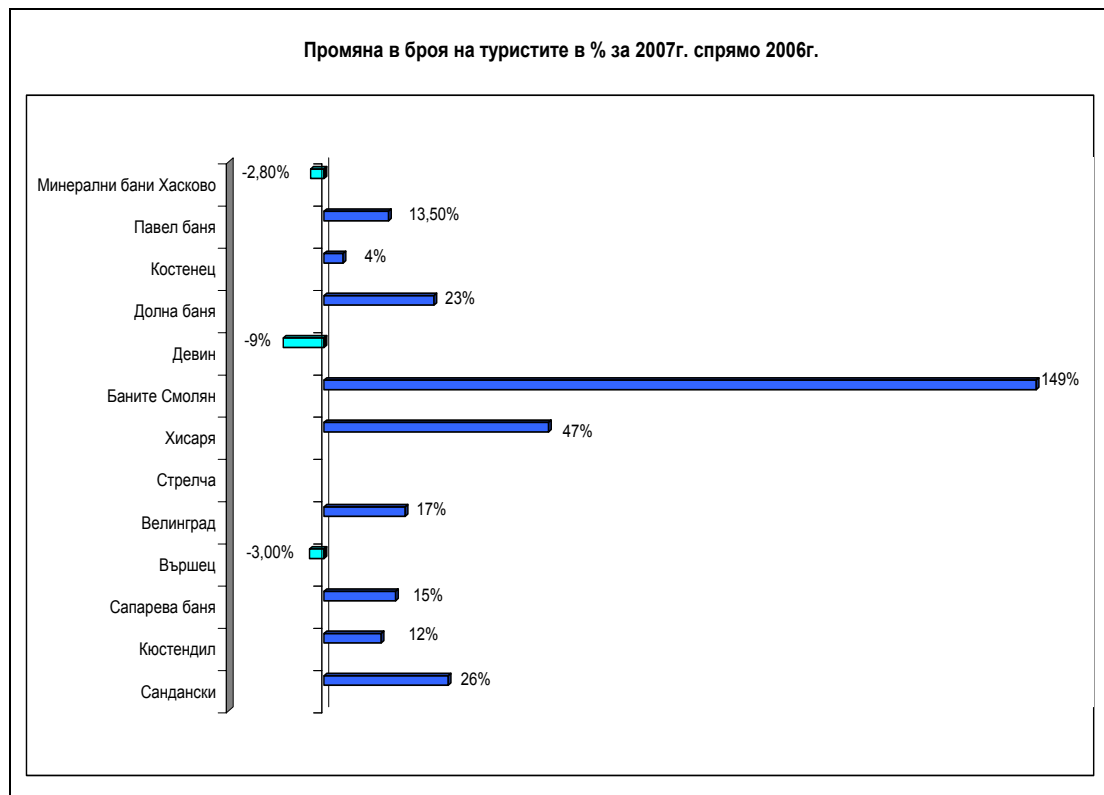
Рехабилитаторите се обучават в медицинските колежи. Дано реформата не засегне това засега добро обучение, макар и осигуряващо недостатъчен брой кадри. Говори се, че някои от колежаите били на доизживяване. В годините на промяна станахме свидетели, че не винаги желанието да правим реформи е добре подплатено с възможностите да ги извършим. Крайно време е да се разбере, че върху стабилните стари основи е редно и е по-лесно да се надгражда, а не непрекъснато да се разрушава.

Фиг.№ 1. Ваканционни туристи в България за лято 2007 (данни от проучване на фирма „Ноема“ за ДАТ, слайд №9)

Табл.№1. Брой на туристите, посетили някои от по-големите ни курорти (данни от НСИ)

Области / Общини	Реализирани нощувки			
	Общо		Чужденци	
	2006	2007	2006	2007
Сандански	125172	157754	57298	65208
Кюстендил	23015	28135	3062	4480
Сапарева баня	41689	48152	3267	2016
Вършец	35387	34584	356	765
Велинград	210003	246065	15443	18107
Стрелча	36532	1201	18	72
Хисаря	104058	153076	13217	23359
Баните Смолян	1977	4927	118	637
Девин	65542	60084	11764	8810
Долна баня	4514	5570	262	220
Костенец	23586	24640	1	2
Павел баня	127492	110640	290	357
Минерални бани Хасково	23057	22560	1218	1425

Фиг.2. Динамика в ръста на туристите в същите курортни селища

Кинезитерапевтите получават образование в Национална Спортна академия, София, университетите в Благоевград и Русе. Тяхното обучение е на много добро ниво, отговарящо на европейските стандарти. Доказателство за това е и фактът, че за съжаление често тези специалисти се оказват далече от страната и обслужват СПА центрове извън България.

В последните години на пазара на работната ръка се появиха ерготерапевтите, специалисти, които излизат от висшите медицински университети.

Идва ред на масажистите. Ръчният масаж е процедура, желана от много туристи. И това е напълно разбираемо. Когато се прибавят и етеричните масла, масажът се превръща в балсам както за психиката, така и за тялото. Но... много често тази процедура се изпълнява от специалисти без необходимата квалификация. Да правиш добър масаж е умение, но задължително подплатено със знание.

Оказва се, че по отношение на обучението на масажистите има най-много неясноти. Малка част от тях се обучават в някои от колежите към медицинските университети, но тази възможност имат само незрящите или тези с намалено зрение. Останалите, желаещи да практикуват тази професия, са принудени да ползват услугите на различни фирми, провеждащи кратки (много често едномесечни) курсове. Знанията и уменията, придобивани в тези курсове, са крайно недостатъчни за практикуването на тази професия. Обектът на работа на тези специалисти е човешкото тяло, с всичките особености, които отделните индивиди притежават, някои в относително здраве, други, страдащи от различни заболявания... Необходими са повече познания, индивидуален подход, както и по-голяма практика. В патова ситуация са поставени собствениците и мениджърите на СПА хотелите и центровете. Те нямат избор. Няма достатъчно обучени кадри и

се налага да наемат каквото им се предлага, като в хода на работата провеждат обучение на място, главно с практическа насоченост, без наличие на специална програма за обучение...

Освен главния проблем – липса на унифицирани, качествени програми, недостатъчна теоретична и практическа подготовка, има и други недостатъци при обучението на кадрите.

Един от проблемите е, че като цяло в нашата страна терминологично не са добре изяснени нещата. Така например понятията „балнеотерапия“ (лечение с минерална вода) и „хидротерапия“ (лечение с вода) често се бъркат, ползват се като синоними, размиват се границите им. Понятието „уелнес“ пък много често се свързва с допълнителните услуги, които предлагат някои центрове, като източни масажи, топли камъни и т.н. Като правило у нас то се асоциира с „глезотии“. Всъщност думата произлиза от две други – взета е първата част от well-being и втората част от fitness и се е получил wellness. Това означава, че става дума за използване на движението и на всичко, което може да доведе до добро здраве. Става дума за цялостна философия за здравословен начин на живот.

Необходимо е обучението по курортология да се разшири, така че специалистите, работещи в центровете, контактувайки с клиентите си, спокойно да могат да им препоръчват и да ги запознават с цялото богатство на природни дадености, с които разполага страната ни.

Много съществен проблем в нашите центрове е и липсата на достатъчна езикова култура. Понякога специалистът има познанията да извърши съответната процедура, но не може да осъществи необходимата комуникация. За наша радост този проблем все повече намира своето решение, особено сред младите специалисти, които като правило знаят поне по един западен език.

Наистина, има спешна необходимост от промяна в обучението на специалисти

в областта на СПА и Уелнес туризма! Наложително е, опирайки се на добрите практики в тази насока, да се почерпи опит и от европейските страни с дългогодишни традиции. Различни са начините, по които това може да бъде постигнато. Разработването на съвместни проекти, адаптирането на вече разработени програми за обучение, участието в съвместни форуми, посветени на тези проблеми - това са само част от механизмите за въвеждане на европейски стандарти при обучението на кадрите в СПА и Уелнес туризма.

Маркираните дотук слабости, препоръки и констатации е крайно необходимо да бъдат разбрани, разтълкувани и взети предвид. Не може

да правим туризъм на международно ниво без да имаме добре обучени и подготвени кадри. Не можем и още дълго да мислим и да умуваме, защото бизнесът има своята нужда и ще е много жалко, ако поради недомислици забавим темповете на развиване на СПА направлението в туризма. То е бъдещето на България, защото става дума за здраве, за целогодишна натовареност и за разкриване на нови работни места, за развиване на всички видове туризъм около балнеокурорта, за да ги предложим като успешна анимация и т.н. Т.е става дума за развиване на цялостна браншова политика и индустрия в областта на СПА и Уелнес туризма в страната

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

гл. ас. ЗЛАТКА ГРИГОРОВА

ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ КОЛЕЖ, гр. Пловдив

**СЪВРЕМЕННИ ИЗИСКВАНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКАТА НА КАДРИ В ТУРИЗМА –
МОДЕЛ НА ВУ ”ЗЕМЕДЕЛСКИ КОЛЕЖ” ГР. ПЛОВДИВ**

**MODERN REQUIREMENTS FOR EDUCATION AND TRAINING OF HUMAN
RESOURCES IN TOURISM – THE MODEL OF HIGHER SCHOOL “AGRICULTURAL
COLLEGE”, PLOVDIV**

Chief Assisntnt Prof. ZLATKA GRIGOROVA

HIGHER SCHOOL “AGRICULTURAL COLLEGE”, Plovdiv

Abstract: A matter of scientific research in the present paper are some new, modern models for training and educating the human resources in tourism which will cover the needs of certain planing regions, as well as the oppurtunities for receiving and EU subsidy for this. The question of present interest is determined by the fact that the growing tourism industry experience a strong necessity for well-trained and educated humanresources, which are to be employed rapidly and to generate quickly competitive tourism services. Such a response to the needs of the tourism industry is being provided by the colleges, such as the Higher School “Agricultural College”, Plovdiv though the major “Тоourism Economics” (alternative tourism).

Key words: modern models for training and educating the human resources in tourism, planing regions

В началото на 21-ви век туризмът е водеща индустрия в много страни и се налага като бързо разрастващ се икономически сектор по отношение на валутни приходи и разкриване на нови работни места. Международният туризъм е най-големият източник на приходи и същевременно важен фактор в платежните баланси на значителна част от националните икономики в света. Той стимулира инвестиции в инфраструктурата, създава приятелски межкултурни връзки и като цяло допринася за подобряване на условията и качеството на живот на населението. През последните години нашата страна преживя истински туристически бум – построиха се много нови хотели, СПА - центрове, създадоха се много нови туристически атракции, но туризмът трябва да се развива устойчиво и разумно, като се държи сметка и за опазването на природата.

Днес България е на трето място в Европа по намерени на територия ѝ културни и археологически паметници,

на второ място в света по брой на минерални и лековити извори и на едно от първите места по биологично разнообразие - това е национално богатство и огромен туристически ресурс, който малко страни притежават. Наша обща отговорност е това богатство да бъде правилно развивано и разумно използвано. Туристическият бизнес знае, че само с квалифициран персонал, социализация и подобряване на инфраструктурата около природните, културните и историческите ни паметници, прави от тях туристически обекти носещи приход.

В България заетите директно в туризма са 170 000, а със съпътстващите туризма дейности те наброяват 400 000 (1). Всяка година броят на туристите, посещаващи страната ни нараства, което автоматично генерира нуждата от високо квалифицирани кадри с конкретна квалификационна характеристика.

Обект на научно търсене в настоящия доклад са нови, съвременни модели за подготовката на кадри в туризма

задоволяващи нуждите на конкретните икономически региони за планиране и субсидирането им от европейските програми. Актуалността на проблема се определя от факта, че разрастващата се туристическа индустрия изпитва остра нужда от добре подготвени квалифицирани кадри, които бързо да се реализират и спешно да генерират конкурентни туристически услуги. Това успешно се извършва в коледжите, като ВУЗК гр. Пловдив, чрез специалността „Икономика на туризма“ (алтернативен туризъм).

Материали и методи:

След 2007г. страната ни концентрира усилията си към провеждане на политика за устойчиво развитие на земеделието и туризма, като водещи сектори в националното стопанство с тенденция за ускорено развитие на туристическата индустрия през периода 2007-2013 г. и превръщането ѝ във фактор за стабилен социално-икономически растеж, което да спомогне за повишаване на заетостта, жизненото равнище, приходите в бюджета и подобряване на състоянието на платежния баланс. Основен приоритет е провеждането на държавна политика за устойчиво развитие в областта на туризма - следване на световните тенденции за развитие на туризма и представяне на България, като атрактивна целогодишна туристическа дестинация. Акцентирано бе и върху острата нужда от обучение на специализирани и квалифицирани работници в туризма, с мотивация за труд и постоянно усъвършенстване. А това би могло да се осъществи само с нови иновативни методи при подготовката на кадри във висшите училища.

През 1992г. в гр. Пловдив с решение на Министерски съвет е разкрито Висше училище „Земеделски колеж“, 2001г. е открит новият централен учебен и административен корпус, а през 2003г. НАОА дава институционална акредитация на ВУЗ-а. В момента тече

процедура за редовна поредна институционална акредитация, която е проведена съгласно утвърдения график и ще бъде валидна след септември 2008 г.

От 1994г. до днес колежът осъществи редица проекти, финансирани от ЕО по програмите ТЕМПУС, ФАР, ИНТЕРРГ, Леонардо да Винчи, СОКРАТЕС – КОМЕНИУС. В периода 2004-2008г. ВУЗК подписа договори за партньорство и сътрудничество с водещи университети и международни организации като:

- ✓ Университет Съливан /САЩ/;
- ✓ Полския университет Воцлавек;
- ✓ Аграрния университет Нитра /Словакия/;
- ✓ Консорциума на виртуалния университет в Нитра;
- ✓ Виртуален университет в България;
- ✓ Национален център за аграрни науки.

От 2002г. до днес ВУЗК присъди почетните звания доктор хонорис кауза на проф. Димитър Брайков, проф. Георги Сенгалевич, проф. Жауме Бек /Държавен университет – Барселона, Испания/, проф. Пол Куантек /Университет Съливан/, проф. Мария Попова.

Лектори в колежа са били видни личности като: д-р Меглена Кунева – еврокомисар, министър Нихат Кабил, акад. Благовест Сендов, професори от Великобритания, Холандия, Гърция, Дания и др.

От 2006г. след проучване на нуждите на пазара на труда в Южен централен регион за планиране (ЮЦРП) – фиг.1, с център гр. Пловдив и във връзка възможностите за диверсификация на стопанството в селските региони, предоставени по европейските програми на Р България във ВУЗК се разкри нова специалност: **ИКОНОМИКА НА ТУРИЗМА (АЛТЕРНАТИВЕН ТУРИЗЪМ)**.

Тук се подготвят кадри за нуждите на туризма в дестинация Пловдив и ЮЦРП, като се придобива висше образование с образователно - квалификационна степен професионален бакалавър по

“Икономика на туризма”- (2,5). Обучението се осъществява в три годишен курс, въз основа на учебна документация /учебни планове, програми и т.н./, съгласно действащата у нас нормативна база /ЗВО, Наредба №21 от 30.09.2004г. за прилагане на система за натрупване и трансфер на кредити във Висшите училища и Наредба за държавните изисквания за придобиване на висше образование на образователно - квалификационните степени “магистър”, “бакалавър” и “професионален бакалавър по ...”, Правилника за дейността на ВУЗК/ - (6,7).

Резултати и дискусия:

За да се осъществи успешно подготовката на студентите в новоразкритата специалност тя трябва да отговаря на всички съвременни изисквания. Ето защо най-труден етап се оказва конструирането на учебният план на специалността „Икономика на туризма” (алтернативен туризъм), включващ както общообразователни, икономически, управленски и специализирани знания, така и практически умения и компетенции.

Добрият учебен план е предпоставка за качеството на обучението при формирането на редица управленски, маркетингови, технически и технологични знания и умения за функционирането на различни дейности на селския и екологичен туризъм в региона. Професионалният бакалавър по „Икономика на туризма” следва да бъде добре запознат със същността, значението и развитието на туризма, с неговите видове и форми, с туристическите потребности, търсене и предлагане, с материалната база, туристическите ресурси и др. Този кръг от знания се осигурява от изградени в съдържателно отношение и утвърдени дисциплини като: Икономика на туризма, География на туризма, Туристически ресурси, Алтернативни видове туризъм и др. Те се изучават със значителен хорариум и дават възможност на завършилите тази специалност да

използват най-новите достижения и добри практики в туристическия сектор.

Основното изискване, което ние си поставихме при организацията на обучението в специалността е да се осигури добро познаване на принципите на пазарното стопанство, механизмите на държавно и пазарно регулиране, проблемите на безработицата и инфлацията, формите на конкуренцията и отражението им върху поведението на туристическите фирми, методиките за проучване на пазарите, данъчната и кредитната политика, усвояване на европейските фондове и т.н. Познавайки тази проблематика, професионалният бакалавър по „Икономика на туризма” ще може да се ориентира в конкретна /микро- или макро/ икономическа ситуация и ще бъде в състояние да взема правилни стопански решения. Тези знания се получават от дисциплините: Макроикономика, Микроикономика, Финанси, Маркетинг в туризма, Туристически пазари, Теория на счетоводството и др.

Икономическите, математически и статистически методи за изследване и анализ на стопанската действителност у нас и в частност на проблематиката от туристическия сектор са друго важно звено при подготовката на специалистите в туризма. Стопанската и социалната практика в условията на пазарното стопанство се нуждаят от всеотраслни и задълбочени анализи с различна функционална насоченост. Специалистите трябва да са в състояние да изследват и практически да решават проблемите за границите на ефективността на вложенията в туристическия сектор, да решават иновационни задачи от различно естество и т.н. Този кръг от знания се осигурява на студентите главно чрез дисциплините: Статистика на туризма, Информатика и Информационни системи и технологии, Приложни програмни продукти в туризма, Бизнес анализ на туристическия сектор и др.

В учебния план на специалността са включени дисциплини, които осигуряват знания и подготовка в други необходими области. На първо място тук трябва да се отбележи чуждоезиковата подготовка от I до VI семестър. Тя, заедно с дисциплините, отнасящи се до Европейската и международната интеграция и правните дисциплини, осигуряват на студентите достатъчно знания за ефективната им реализация не само в България, но и в целия Европейския съюз.

Специално внимание е отделено на задължителната учебна практика и стажове, които дават възможности на студентите да затвърдят знанията, получени в аудиториите и да придобият важни практически умения и навици.

Специалната подготовка се осъществява и от дисциплините: Хотелиерство, Ресторантьорство, Туроператорска, агентска и транспортна дейност, Екскурзоводство, анимация и интерпретация и др.

След конструирането на учебния план пристъпихме към логическата му обосновка. Професионалният бакалавър по „Икономика на туризма“ трябва да притежава теоретични знания за:

- основни направления в икономиката и управлението както на стопанството като цяло, така и на туризма като специфичен сектор на обслужващата сфера на икономиката;

- да познават състоянието на основни положения на правото и нормативно - правната уредба в туризма;

- специализираните технологични направления и дейности в туризма с практико - приложен характер каквито са: хотелиерство и ресторантьорство, туроператорска, агентска и транспортна дейност, туристическа анимация, интерпретация и екскурзоводска дейност и др.;

- основите на маркетинга и маркетинговите стратегии, рекламна политика и подходите за тяхното успешно прилагане;

- същността и спецификата на ресурсния потенциал на туризма, класификацията, оценката и териториалното разположение на туристическите ресурси в световен, регионален и локален аспект;

- развитието на географията на туризма, териториалното разпространение на видовете туризъм и възможностите на селските региони за развитието им, посоката на разпространение на туристическите потоци;

- използване усъвършенстването и адаптирането към съответните дейности в туризма на компютърните информационни системи;

- чуждоезикови познания - с цел активна професионална реализация в областта на националния и международен туризъм, възможностите за комуникация и мобилност на професионална реализация.

Професионалният бакалавър по „Икономика на туризма“ трябва да притежава редица приложни умения:

- практически умения в областта на организацията и управлението на туризма на различни пространствени нива и на фирмено ниво;

- практически умения в областите на технологичните производства в основните производствени и посреднически сектори на туристическата индустрия: хотелиерство и ресторантьорство, туроператорска, транспортна и агентска дейност, туристически атракции, анимация и др.;

- умения в специфични дейности, свързани с производството и предлагането на туристически услуги като: екскурзоводство, анимация, туристическа интерпретация, работа в туристически информационен център и др.;

- умения за работа в екип в местна и интернационална бизнес среда и по изготвяне и реализация на проекти и организация на туристически борси;

- умения за усвояване и използване на чужд език, позволяващо да се

преодолеят лингвистичните и културни бариери и да се развие успешно професионална кариера;

Професионалните компетенции придобити по време на следването са от изключителна важност за бъдещата реализация на кадрите. Завършилите образователно - квалификационната степен формират професионалния си профил от знания и умения за самостоятелно или в екип изпълнение на технологични, управленски, аналитични, оценъчни, прогностични и проектантски дейности, базирани на широкопрофилност в теоретичната подготовка и учебни практики и стажове, обосновани от изискванията на Закона за туризма, Закона за регионално развитие, както и Наредбите за категоризации в туристическия бизнес (3,4).

Характерът на компетенциите, които студентите получават, позволява специалистите по икономика на туризма да се реализират под формата на различни трудови статуси – наети по трудово правоотношение при работодател, работодатели, самонаети и/или свободни професии в консултантския бизнес.

Количествен анализ на основните параметри на учебния план:

- Продължителността на обучение за придобиване на образователно квалификационна степен “Икономика на туризма” е 6 семестъра;
- Брой на учебните седмици в семестър: 12 седмици;
- Обща заетост: 4680 часа;
- Обща натовареност на семестър: 780 часа;
- Седмична обща натовареност: 65 часа;
- Общ брой часове в аудиторна заетост: 1820 часа;
- Средна седмична аудиторна заетост: 25,2 часа;
- Брой ECTS – кредити за целия курс на обучение: 180;
- Брой дисциплини, включени в учебния план: 46.

Във връзка с изискванията на чл. 17, ал. 1 от Наредба за държавните изисквания за придобиване на висше образование, учебните планове включват задължителни, избираеми и факултативни дисциплини.

- Задължителните дисциплини осигуряват фундаментална подготовка по избраната широкопрофилна специалност от професионалното направление.

- Избираемите дисциплини осигуряват специфични знания и компетентност от областта на специалността.

- Факултативните дисциплини дават възможност за получаване на знания и умения в различни научни области в зависимост от интересите на студентите.

- Общият брой на дисциплините включени в учебния план на специалността е 46 в т. ч. задължителни - 34, избираеми - 9 и факултативни - 3. Относителният дял на отделните групи е съответно: 73,9%, 19,5% и 6,5% - Таблица № 1.

Качествен анализ на основните параметри на учебния план:

При изготвяне на Учебния план за присъждане на образователно - квалификационната бакалавър степен професионален бакалавър по “Икономика на туризма” са спазени следните основни принципи:

- Пълно съответствие на структурата и съдържанието на Учебния план с практическите изисквания за съвременна подготовка на кадрите в туризма.

- Спазване на дългогодишните традиции в българското университетско образование и на съвременните тенденции във висшето образование на Европейско и световно ниво.

- Отвореност на Учебния план, което позволява неговото актуализиране, без да се променя неговата основна структура и съдържанието на базисната подготовка.

Изводи :

Първият вариант на Учебен план на специалността е предложен за разработване през 2002 г., дискутиран многократно на заседания на Съвета на департамента и Академични съвети, усъвършенстван и приет на 2005 г. – утвърден с Протокол № 9. При неговото изготвяне е ползван опитът на водещи университети в България както по отношение на цялостното организиране на учебния процес, така и по отношение на тематичното съдържание на преподаваните дисциплини. Учебен план се ръководи в голяма степен и от тогавашната Наредба за Единните държавни изисквания за придобиване на висше образование на образователно - квалификационната степен “специалист” по икономика на туризма. Впоследствие Учебният план на специалността е променян неколккратно, с цел осъвременяване и по-пълно съответствие с мисията и образователните цели на специалността, въвеждането на степента професионален бакалавър, осигуряването на по-висока конкурентноспособност на завършилите ВУЗК, въвеждането на Системата за натрупване и трансфер на кредити, създаването на условия за издаване на европейско дипломно приложение, както и с прилагането на Наредбата за държавните изисквания към съдържанието на основните документи издавани от висшите училища.

Структурата и съдържанието на учебния план и програмите за специалността са адаптирани към чуждестранни и водещи в страната университети и имат следните общи характеристики:

- съпоставимост с европейските модели;
- сходство във фундаментални и специални дисциплини;
- приблизително еднакъв хорариум на еднаквите дисциплини;
- осигуряване условия за мобилност на студентите.

Сравнителният анализ спрямо учебните планове за специалността в други наши висши учебни заведения показва:

- при задължителни дисциплини в съдържателно отношение учебният план на ВУЗК за специалност “Икономика на туризма” е сходен с учебният план на същата специалност в УНСС – София, СУ”К. Охридски”, ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”, независимо че те са изготвени за образователно - квалификационна степен „бакалавър”.

- преобладаващо е съответствието между изучаваните задължителни дисциплини в учебните планове на специалността във ВУЗК и УНСС.

- незначителни са различията между учебните планове на ВУЗК и „Колеж по икономика и управление” – Свищов, към Стопанска академия „Димитър А. Ценов”.

ВУЗК е заинтересовано от реализацията и развитието на завършилите студенти. Оценката за реализацията на съществуващите други специалности като: Аграрна икономика, Стопанско управление и Агротехнологии условно може да се разглежда в три направления:

1. Завършили студенти, продължаващи своето образование в бакалавърска степен. През последните три години броят на продължилите своето обучение в УНСС, УХТ, АУ, ВТУ е 123 студенти.

2. Реализирани като специалисти в различни производствени и обслужващи структури.

3. Реализирани в развитие на собствен агробизнес – фамилни ферми, оранжерии, животновъдни ферми, агрохимическо обслужване, сдружения на производители и др.

Основна част от студентите определят като цел и място за своето професионално развитие дребния и среден бизнес при използване на собствена материална база, поради което процента на реализация тук е висок.

• Съгласно ЗВО, чл. 42, ал. 1, т. 1, буква "а" - Лицата, които са започнали и не са завършили обучението си за придобиване на образователно - квалификационна степен "специалист по..." до влизането в сила на този закон, продължават образованието си за придобиване на образователно - квалификационна степен "професионален бакалавър по ...".

• С тази промяна студентите, които към влизането в сила на промените са се обучавали за степента "специалист по ..." ще продължат обучението и при успешно

дипломиране ще придобият степента "професионален бакалавър по ..." и ще могат да кандидатстват за продължаване на обучението си в образователно - квалификационна степен "магистър" в редица български и чуждестранни университети .

ВУ "Земеделски колеж" в гр. Пловдив е желан партньор при подготовката на кадри в туризма и се утвърждава като част от националната и европейската образователна система.

Литература:

1. Анализ на статистически данни – 2006, 2007 г. на НСИ от ДАТ .
2. Закон за висшето образование.
3. Закона за туризма.
4. Закона за регионално развитие.
5. Наредба №21/30.09.2004г. за прилагане на система за натрупване и трансфер на кредити във ВУЗ.
6. Постановление № 125 на МС/24.06.2002 г. за утвърждаване Класификатор на областите на висше образование и професионални направления (ДВ, бр. 64 / 02.07.2002 г.)
7. Приложение № 15 за шифрите на професионалните направления.

Приложения:

Фиг.1. Място на Южен централен регион на планиране в Р България.

Таблица № 1. Относителният дял на отделните групи дисциплини в учебния план.

Дисциплини	Общо		Необходим минимум		Необходим минимум АЗ		Кредити
	Бр.	%	Бр.	%	час	%	
Задължителни	34	73,9	27	79,4	1496	75,8	56,5
Избираеми	9	19,5	4	11,8	390	20,1	15,0
Факултативни	3	6,5	3	8,8	78	4,11	3,0

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания”, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм” на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

ВЕРЯНА БОЕВА

ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ - ГАБРОВО

**ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСИТЕ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕВРОПЕЙСКА
ИНТЕГРАЦИЯ ВЪРХУ ПАЗАРА НА ОБРАЗОВАТЕЛНИ УСЛУГИ В БЪЛГАРИЯ**

**THE INFLUEN OF THE PROCESSES OF GLOBALIZATION AND OF THE
EUROPEAN INTEGRATION ON THE MARKET OF EDUCATION SERVICES IN
BULGARIA**

VERIANA BOEVA

TECHNICAL UNIVERSITY - GABROVO

Abstract: During the last decade the processes of globalization and European integration change the economical environment and society and set for them new priorities. They determine as threats of most strong competition, such as opportunities of new ideas realization in area of high education and second education, collaboration between the universities and business organizations and expansion of the high-technologies market.

Key words: Globalization, European integration, Market of Education Services

Въведение

За да бъдат формулирани основните маркетингови проблеми, стоящи пред висшите училища у нас, трябва да се направи анализ на обкръжението, в което те работят, като се отчетат и тенденциите на неговото бъдещо развитие. През последното десетилетие се очертават няколко основни взаимно влияещи си групи процеси, променящи обкръжението, в което работят българските висшите учебни заведения и извеждащи пред тях нови приоритети. Това са: Развиващият се процес на глобализация, както и процесите на интеграция на България с ЕС. Редица автори отделят внимание и на настъпващото "общество на знанието", в което знанието и новите технологии ще играят водеща роля за развитието на икономиката.

**1. Влияние на глобализацията
върху пазара на образователни
услуги у нас**

Глобализацията е обобщаващ термин, който може да се разбира като единен процес, включващ множество

под-процеси, отнасящи се до различни сфери (като засилване на икономическата взаимозависимост, увеличено културно влияние, бързо развитие информационните технологии и ново управление на гео-политическите предизвикателства), който все повече и все по-пътно свързва хората и биосферата в една глобална система с единна съдба¹.

В известна степен глобализацията води и до хомогенизиране на националните култури, в които обаче има и някои трайни аспекти, които трудно се поддават на промяна. Уеднаквяване се наблюдава по-скоро в потребителското поведение, и то в сферата на разпространение на такива продукти, които успешно се адаптират към националните и културни особености на съответните пазари. В социален аспект обаче глобализацията дава възможност на индивида за *собствен избор* на модел на поведение – избор, предполагащ отказ от следването на образец, зададен от една определена

---

¹ <http://en.wikipedia.org>

“своя” социална среда, т. е. избор между различни социални образци.

Привържениците на глобализацията предвиждат разширяване на възможностите за образование в развиващите се и трансформиращите се страни.

От друга страна, противниците на глобализацията изтъкват, че тя води до намаляване на данъчното облагане на високите доходи, което обуславя известно оттегляне на държавата в области като здравеопазване, образование и социална сигурност и намаляване на въздействията и регулирането на обкръжаващата среда и социалните стандарти;

В изследванията се отделя достатъчно място на повишаване на ролята на държавата вътре в страната в условията на глобализацията. Националните комплекси се конкурират помежду си в икономическата, бюджетната и данъчната политика, в социалната защита, при организиране на образованието и иновациите. На тази основа е наложително държавното хармонизиране и съгласуване между направленията във вътрешната политика. Защото „Осъществяването на глобализацията като обективна тенденция може да се постигне само при активното участие на държавата и при координирани и съгласувани действия на правителствата” [5, с.36].

Взаимовръзката между детерминанти на националното предимство се представя като цялостна система във вид на „ромб” [7, с.106-169]. Ролята на държавата е да влияе ползотворно върху развитието на четирите основни детерминанти посредством субсидии, фискална и парична политики, стратегия за образованието и т.н. Необходимо е обаче, да се има предвид, че държавата може да въздейства върху детерминантите, но тя не създава конкурентни предимства. Така например, държавата определя стандартите и качеството, на които трябва да отговаря продукта, така, че да влияе позитивно

върху критериите на потребителите, т.е. да задоволи техните търсения и очаквания. Но сектора и предприятията от този сектор трябва да осигурят тяхното изпълнение, за да бъдат конкурентоспособни³. Държавата има отговорността и за изграждане на основната национална инфраструктура и системата на основно, средно и висше образование, както и оформяне на програми в областта на специализирано професионално обучение и научноизследователската дейност. Нейната далновидна политика в тази област може да допринесе за подготовката и израстването на висококвалифицирани кадри, които да отговорят на повишените потребности на националната икономика и на ЕС. Формирането на предприемаческа нагласа в съчетание в благоприятен бизнес климат е определящо условие за развитието на иновациите и привличането на инвестиции [6, с.98].

2. Влияние на Европейската интеграция върху пазара на образователни услуги у нас

Важна предпоставка за възникване на нови възможности, но и рискове за българските висши учебни заведения е развиващият се процес на интеграция на страната в ЕС. Това изисква не само промяна на правно-нормативната среда в съответствие с изискванията на ЕС, но и повишаване на конкурентоспособността на висшите учебни заведения.

През март 2000 г. Европейският съвет постави в Лисабон стратегическата цел за Европа – до 2010 г. да стане “най-конкурентната и динамична, основана на познанието икономика в света, способна на устойчив икономически растеж с повече и по-добри възможности за работа и по-голяма сплотеност на обществото (Съвет на Европейския съюз, 2000, 2 стр.). Европа е поставена в

положението да подпомогне синхронизирането на нейните образователни системи.” [2]. Лисабонската стратегия предвижда ЕС да участва активно в процесите на глобализация, като не издига бариери пред по-евтините вносни продукти, а направи произведените в Европа по-привлекателни в чужбина. За общ знаменател за решаване на проблемите стратегията избира човешкия фактор, като предвижда да се работи в три направления - наука, образование, информационно общество [6, с.100]. Наред с повишаването на средствата за разработване и внедряване на научни продукти (предвижда се до 2010 г. те да нараснат от 2% от brutния вътрешен продукт до 3%, колкото са в САЩ) и подобряване на бизнес средата в ЕС, вниманието се концентрира и върху повишаване на качеството на образованието и превръщането му в средство за изграждане на икономика на знанието. Европейският съюз изразходва за образование толкова обществени средства като част от brutния вътрешен продукт, колкото изразходват САЩ и Япония. Но ако се добавят и частните средства, които отиват за образование, САЩ изпреварват отново ЕС с около 1,5 пункта. Това налага премахването на ограниченията пред публично-частните партньорства в областта на развитието на технологиите и науката, като се осигурят повече частни инвестиции в научноизследователската и развойната дейност. Лисабонската програма включва множество важни инициативи за оценка на решаващото международно влияние на изследванията и иновациите и разделянето на Европейските усилия за изследване: именно Седмата Рамкова програма за изследвания, технологическо развитие и демонстриране, както и рамковата програма за конкурентоспособност и иновации. Седмата рамкова програма въвежда нов модел на подкрепа за изследвания – съвместни инициативи за технологии – под формата на публично-частни

обединения в подкрепа на обещаващи нови изследвания и даване на начален тласък на европейската промишленост.

Европейският съвет призовава за бързо приемане на Седмата рамкова програма за научноизследователска и развойна дейност и на новата Програма за конкурентоспособност и иновации. Той призовава за бързо изграждане на Европейския изследователски съвет, който да работи на основата на критерии, насочени към още по-голямо усъвършенстване на високите резултати на най-добрите изследователски екипи в Европа. Действията по изследователската рамкова програма следва да бъдат по-добре съгласувани с други европейски и национални действия за насърчаване на публично-частните партньорства, включително междуправителствени инициатива като например “Еврика”.

Европейският съвет призовава ЕИБ да подкрепи иновациите и да засили дейността си в научноизследователската и развойната дейност чрез кредитни средства за финансиране при поделен риск, които да бъдат уточнени във възможно най-кратки срокове. Европейският съвет очаква до 30 млрд. € под формата на рисков капитал и гарантирани банкови заеми да бъдат привлечени чрез новите финансови инструменти на основата на бюджетното съфинансиране от ЕИБ и ЕС за периода до 2013 г. и участие на частния сектор [10, с.21]. Предвижда се ЕС да увеличи своите инвестиции във висшето образование (към настоящия момент ЕС изразходва 1,28% от БВП в сравнение с 3,25% в САЩ; разликата основно е резултат от по-голямото частно финансиране) Публично-частните сдружения трябва да намерят място и при финансиране на университетите: До края на 2007 г. на университетите трябва да бъде разрешено и те да бъдат насърчени да търсят допълващи частни източници на финансиране; законовите и други бариери пред публично-частните сдружения между университетите и

бизнеса трябва да бъдат премахнати; всички технически университети трябва да имат служба за трансфер на технологии и трябва да бъде учреден Европейски технологичен институт [10, с.11].

При разпространението и трансфера на резултатите от научните изследвания сред деловата общност първостепенна роля ще играят университетите. Връзките между университетите и деловите кръгове, както и така нареченият триъгълник “образование – изследвания – иновации” ще бъдат обект на разглеждане на доклада на Комисията за висшето образование.

Друг важен момент в Лисабонската стратегия е подкрепата за Програмата за учене през целия живот за периода 2007 – 2013 г. Въвеждането на надеждна и адекватна система за непрекъснато образование, съчетано с адекватна социална защита, както и обучението по предприемачество на съответните образователни равнища, създават условия за повишаване на икономическата активност и по-високата продуктивност.

Висшето образование, като специфичен вид услуга, разчитаща почти изключително на висококвалифициран човешки труд, трудно може да се поддаде на стандартизирана оценка на качеството. Въпреки това за страните от ЕС и кандидатстващите за членство страни се въвеждат критерии за сравняване и оценка на университетските образователни услуги.

За качеството на образователния продукт, който осигурява, висшето учебно заведение “съобщава” посредством своя международен имидж. Той се създава на основата както на оценката на трудовата реализация на неговите потребители, така и в резултат на съвместната изследователска дейност с други висши учебни заведения, работещи на международни пазари. Така например, научните изследвания, извършвани съвместно от различни европейски висши учебни

заведения и институти и предназначени за потребители от ЕС, както и съвместните между ЕС и САЩ стават все по-многобройни за сметка на националните [13]. Все повече малки и средни изследователски институти търсят партньори, съвместно с които да осъществяват изследователски програми и се стремят да се включат в интернационалната мрежа от изследователски звена, работещи в тяхната област. Тази тенденция е изразена особено силно при звената, работещи в областта на маркетинговите проучвания, тъй като техните потребители, производителите на стоки и услуги също се интегрират и показват стремеж да работят на все по-разширяващи се пазари.

За да се интегрира успешно в този процес, едно висше учебно заведение трябва да разполага не само с необходимата материална база, но и с високо квалифициран персонал. В този смисъл, конкуренцията за привличане на квалифицирани сътрудници също ще се изостря.

Изграждането на единния европейски пазар на образователни услуги, обосновано от Болонската декларация носи повече възможности, отколкото рискове за българското висше образование, тъй като, според някои автори “...тук не предстои борба за намиране място под слънцето на формиран пазар, а предстои борба за формиране на пазар. Тази ситуация разкрива пред България благоприятни перспективи за участие както в разработката на идеологията, на философията на интегрираната европейска образователна система, така и на разработката на технологията на създаване на тази система, така и в самия процес по създаване на системата” [4, с.12]. Въпреки, че една такава благоприятна прогноза за развитието на българското висше образование може и да се оспори, не може да не се вземе предвид, че при определянето на бъдещето на висшето

образование е вероятно много по-важно да бъде сътрудничеството между университетите, а не конкуренцията между тях [14]. В съвременното общество, благодарение на глобализационните процеси и развитието на информационните технологии, се създават условия за по-ефективни и по-мощни партньорства между висшите училища. От друга страна, изграждането на различни образователни алианси е начин за повишаване на финансовото и кадровото осигуряване, а чрез това - и на качеството на образователния процес. Зараждат се дори така наречените „метауниверситети“ - електронно базирано глобално сътрудничество между изследователи, преподаватели и студенти. Развитието на Болонския процес – и преди всичко въвеждането на кредитната система – правят още по-реално кооперирането на университетите при организирането на обучението. Стратегическите партньорства на модерните университети не се ограничават в собственото поле на висшето образование. Днес все по-адекватно и реалистично изглежда изискването на Европейската комисия за развитието на висшите училища като част от интегрални мрежи, включващи както образователни институции, така и бизнес организации, в които се реализират процеси

на образование и обучение [12].

Възможностите, които има страната ни при интегриране на образователната ни система с тази на страните настоящи членове на ЕС са обусловени от добрите традиции в образованието и относително доброто ниво на квалификация, особено на изпълнителско и средно управленско ниво. За това говори например представянето на страната ни по индикатора от Лисабонската стратегия "Равнище на образование на младежта". Този показател показва дела в проценти на младежите между 20 и 24 години, които са завършили средно образование.

През 2004 г. в България резултатът по този показател е 76,0%, което е почти равно на средния резултат за ЕС и е над резултата на такива страни като Италия (72,9%), Германия (72,8%), Испания (61,1%), Португалия (49,0%) [8].

Стратегическото развитие на взаимодействието между икономиката на Република България и ЕС е обект на системно изследване от страна на науката [9, с.3] в контекста на настъпващото *общество на знанието*, като с понятието *общество на знанието* се отъждествява всеки аспект на съвременната икономика, където знанието е в основата на прибавената изгода - от производството на високо технологични изделия и през наукоемки услуги до такива творчески области, каквито са средствата за масово общуване и архитектурата. В контекста на присъединяването на страната ни към ЕС Националният план за развитие очертава следните основни проблеми в цялостния функционален цикъл на образователната система: нарастване броя на отпадащите и/или необхванати ученици, спад в качеството на образованието и слаба конвертируемост на българското образование, както на пазара на труда в страната, така и на международния пазар. Същевременно, нивото на изграждане на връзка между образованието, науката и бизнеса, като средство за подобряване качеството и ефикасността на българското образование и неговия принос за икономическото и социално развитие на страната, е изключително ниско [11]. Част от тези проблеми, отнесени към сферата на висшето образование, могат да намерят решение чрез приложение на маркетингов анализ и избор на управленски и маркетингови стратегии за висшите училища у нас.

Други автори разглеждат обществото, базирано на знанието в контекста на т.нар. *информационно общество* [1]. Базираното на познанието общество се определя като "общност, в която знанието е критичният ресурс за

осъществяване на водещи дейности и знанието е основен компонент на общественото устройство”. Знанието се разглежда не само като информационен ресурс, предлаган на пазарен принцип, но и като основен инструмент на държавно ниво за оптимизиране на еволюционното развитие на обществото. При настоящия образователен модел определени обществени групи се обучават и профилират в определени области за кратък краен период и след това възпроизвеждат получените знания и умения през относително дълъг период, обикновено съвпадащ с този на активната жизнена дейност. В развитото информационно общество този модел ще се замени с непрекъснато усвояване на нови знания и възпроизвеждането им в интердисциплинарни области, обслужващи общественото развитие. Висшето образование има основно значение при формирането на интелектуален потенциал, от който зависи обществено-икономическото обновяване. По тази причина то придобива непрекъснат (до края на живота) характер [3, с.11]. Налице е преход от класическата система на подготовка на специалисти към системата на обучение в продължение на целия живот. Този преход се обуславя от промяната в характера на иновационния процес – в т.ч. от скъсяването на срока между генерирането на идеята и нейното практическо прилагане, както и от многократното увеличаване на потенциала и ролята на знанието като ресурс на икономическото и социалното развитие.

Под глобализация на информационните процеси се разбира

създаване на информационни ресурси, до които има глобален достъп, независещ от географски и времеви ограничения и персонални комуникационни среди, работещи на принципа на “поискването” с глобален обсег [1, с.5]. Това води и до промяната на облика на висшите учебни заведения. Появяват се училища от нов тип, основани върху информационно-комуникационните технологии [3, с.11].

Заклучение

Съвременните тенденции в общественото развитие променят динамично обкръжението на висшите учебни заведения у нас. Тези тенденции предпоставят определени рискове. Такива са например рисковете от изострена конкуренция по отношение както на пазарите, така и на ресурсите. Не трябва обаче да се омаловажават и широките възможности, обуславяни от разглежданите процеси – това са на първо място възможностите за усъвършенстване на съществуващите университетски образователни услуги и за генерирането на нови, най-вече в областта на последващото образование.

Взаимодействието между университетите и бизнеса, особено в контекста на присъединяването на България към ЕС е област, в която висшите учебни заведения биха намерили шанс за разширяване на своите пазари. Разширяването на пазара на научните продукти, базирано на взаимодействието между университети, държава и бизнес е друга насока за развитие на университетите, която обаче също не трябва да се разглежда откъснато от развитието на образователните услуги.

Литература:

1. Богданов Д., Научно обслужване на развитото гражданско информационно общество, Списание на БАН, кн. 4-6, София, 2001
2. Боне Ж., Оценка на образованието в Европейския съюз: политика и методология, Стратегии на образователната и научната политика, 4/2004

3. Дуранкев, Б., Маркетингово управление на висшето образование, Университетско издателство "Стопанство", С., 2004
4. Манов, В., Българското висше образование – икономически аспекти и приоритети в процеса на присъединяване, <http://econ.bg/analyse.html>
5. Недялкова, А. Глобализацията – нищо фатално. Варна, ВСУ „Черноризец храбър“, 2002
6. Нейкова Р., Глобализацията и нейната инвазия върху националните икономики, Издателство. ЕКС-ПРЕС Габрово, 2008
7. Портър М., Конкуrentното предимство на нациите, Класика и стил, С., 2004
8. Хаджиниколов, Д., България е джокер в Лисабонската стратегия, В-к Стандарт, бр. 4700, 8.02.2006 г., www.standartnews.com].
9. Взаимодействие УНИВЕРСИТЕТ–БИЗНЕС в условията на присъединяване на България към ЕС, Изследователски проект, Авторски екип – преподаватели от кат. МИО И БИЗНЕС, с ръководител на проекта и на екипа проф. д.и.к.н. Бистра Боева, УНСС, София, 2004
10. Годишен доклад 2006 на Европейската комисия за напредъка в повишаването на растежа и заетостта, www.europe
11. Национален план за развитие на Република България за периода 2007-2013 г., <http://www.eufunds.bg>
12. European Commission (1996). Teaching and Learning: Towards the Learning Society. White paper COM (95) 590 final.
13. Trogele U., Strategische Marketing für deutsche Universitäten, Europäische Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Mein, Bd./Vol. 1761, 1995
14. West, Ch. M. (2005). World Class Universities: American Lessons. International Higher Education, The Boston College Center for International Higher Education, No. 38: 6-7.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списанието се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 30 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София